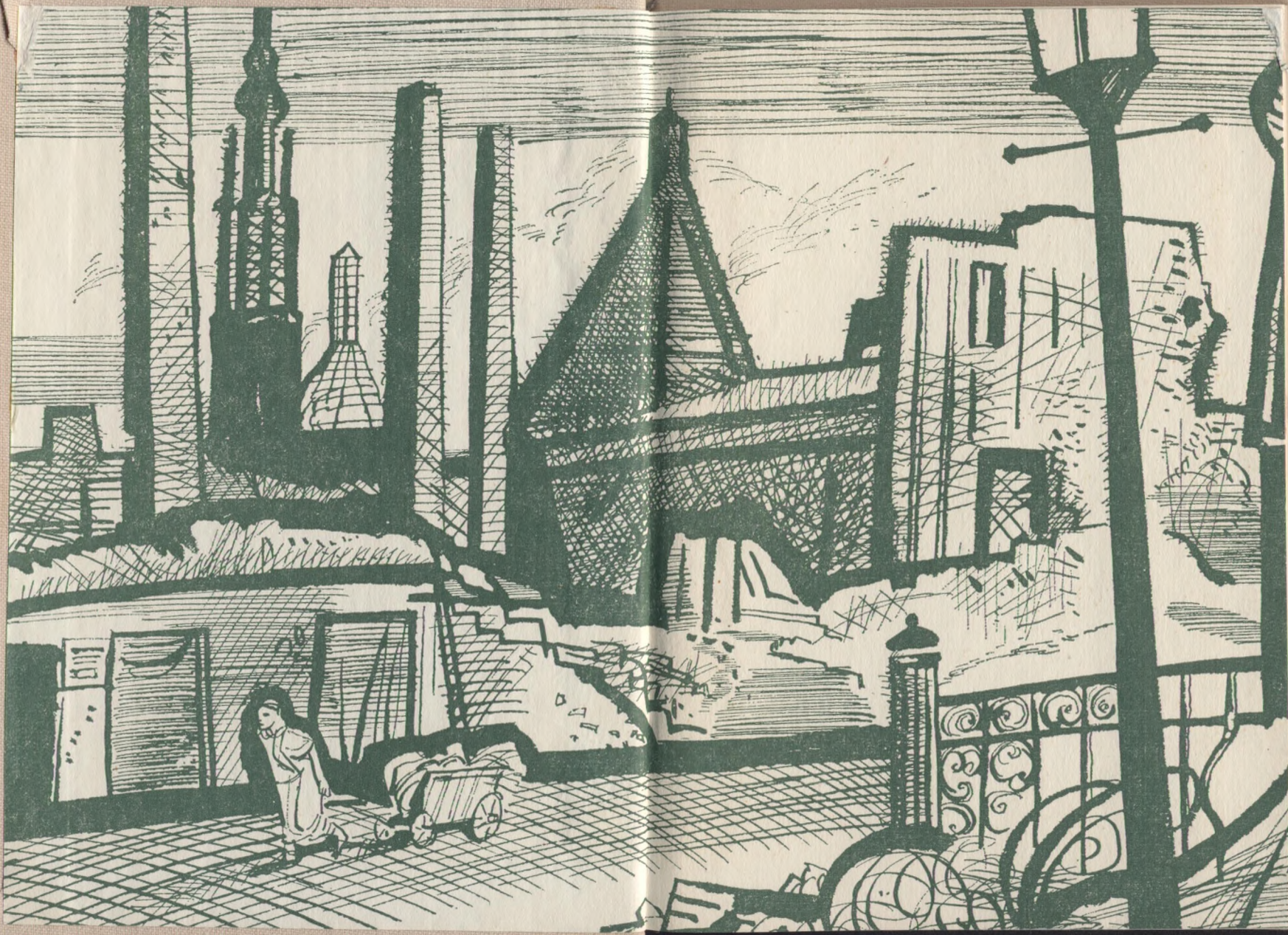


БЕЛІНІТЭКА  
ЗАМЕЖНАЙ  
ПРОЗЫ

Леангард Франк  
ІСУСАВЫ ВУЧНІ









БІБЛІЯТЭКА ЗАМЕЖНАЙ ПРОЗЫ

---

**Леангард Франк**

**ІСУСАВЫ  
ВУЧНІ**

**Раман**

Мінск  
«Мастацкая літаратура»  
1989

ББК 84.4Г

Ф 83

Серыя заснавана ў 1983 г.

Рэдкалегія:

Серафім Андраюк, Янка Брыль, Іван Навуменка,  
Іван Пташнікаў, Барыс Сачанка

Пераклалі з нямецкай мовы  
Гундула і Уладзімір Чапегі

Прадмова Уладзіміра Чапегі

Пераклад зроблены з выдання:

Frank L. Die Jünger Jesu: Roman.— Berlin: Aufbau-Verlag, 1961.—  
322 S.

Роман пісателя из ФРГ Леонгарда Франка (1882—1961) — одно из первых европейских произведений об угрозе реваншизма в ФРГ. Произведение резкой антифашистской направленности.

4703010100—054  
Ф М 302(03)—89 168—88

ISBN 5-340-00174-1 (беларус.)

© Выдавецтва «Мастацкая літаратура», 1989.

---

---

## КАБ ЧАЛАВЕК АСТАВАУСЯ ЧАЛАВЕКАМ

Ёсць літаратуры, якія добра вядомыя беларускаму чытачу. Да іх ліку, безумоўна, належыць і нямецкая літаратура. Кожны адукаваны чалавек знаёмы з творчасцю Ё. В. Гётэ, Г. Гейнэ, Ф. Шылера, Т. Мана, Г. Зэгера, Г. Бёля. Ёсць, аднак, нямецкія пісьменнікі, без якіх проста нельга ўявіць сабе развіцця нямецкай літаратуры, але якіх або зусім не перакладалі на беларускую мову, або перакладалі вельмі мала. Адным з такіх пісьменнікаў з'яўляецца Леангард Франк, пісьменнік спецыфічна нямецкі, аўтар шырокавядомых у Германіі і за яе межамі раманаў, апавесцей, апавяданняў і п'ес, у якіх яскрава адлюстроўваецца складаная гісторыя Германіі канца дзевятнацатага — першай паловы двацатага стагоддзяў.

Леангард Франк нарадзіўся 4 верасня 1882 года ў Бары, у горадзе Вюрцбургу, у сям'і сталяра. Беднае дзяцінства пакінула бязрадасны след у памяці пісьменніка. Бацька яго ледзь зводзіў канцы з канцамі. У народнай школе, куды Франк хадзіў да трынаццаці гадоў, ён ведаў адно здзекі і знявагу і таму быў шчыра рады, калі пасля муштроўкі ў школе пайшоў вучыцца на слесара. Але і тут яго напаткала расчараванне: майстар, у якога ён вучыўся, быў не лепшы, чым настаўнікі ў школе. Пачынаецца нялёгкае жыццё «ў людзях». Жыццёвы вопыт Франк набывае, працуючы шафёрам, санітарам, маляром, рабочым на фабрыцы, часта галадае, але не губляе надзеі на лепшае будучае. Зарабіўшы шэсцьдзесят марак, ён у 1904 годзе пераязджае ў Мюнхен і пачынае наведваць мастацкую школу, каб стаць графікам.

Гады жыцця ў Мюнхене зрабілі вялікі ўплыў на будучага пісьменніка. На пачатак двацатага стагоддзя Мюнхен быў адным з цэнтраў, куды з'язджаліся вядомыя нямецкія і замежныя пісьменнікі і мастакі. У горадзе існавала моцная

сацыял-дэмакратычная арганізацыя, і невыпадкова, што месцам друкавання газеты «Искра» быў абраны менавіта Мюнхен. З уласнага прызнання пісьменніка, ён тут навучыўся працаваць, прайшоў свае універсітэты. У Мюнхене ў 1913 годзе выходзіць альбом яго каляровых літаграфій, які карыстаецца поспехам. Але мастаком Франк не стаў. З 1910 года ён жыве ў Берліне, сталіцы Германскай імперыі, дзе ў яго выпявае задума выказаць перажытае ім на паперы. Першае апавяданне Л. Франка «Капялюш», навеянае смерцю блізкага сябра — пісьменніка Г. Гейма, з'явілася ў 1912 годзе ў часопісе «Пан». У трыццаць гадоў ён піша свой першы раман «Шайка разбойнікаў» — пра вільгельмаўскую Германію канца дзевятнацатага стагоддзя. Раман — адзін з самых значных твораў, што з'явіліся ў краіне перад першаю сусветнаю вайною, — чытаюць не толькі немцы, ён набывае вядомасць і за мяжой, і ў 1914 годзе Франку прысуджваюць за яго прэмію імя Фантанэ<sup>1</sup>. Пісьменнік раптам робіцца адным з самых вядомых аўтараў у Германіі.

Калі пачынаецца першая сусветная вайна, Франк адкрыта выступае супраць яе і вымушаны ў 1915 годзе ўцякаць у нейтральную Швейцарыю. Там ён знаёміцца з маркізмам, а знаходзячыся ў Цюрыху, не раз сустракаецца з У. І. Леніным. Увесь час ён змагаецца з вайною, піша ў эміграцыі аповесць «Прычына» і шэраг апавяданняў, якія ў 1917 годзе выйшлі асобнаю кніжкаю пад назваю «Чалавек добры». У ёй ён пратэстуе супраць імперыялістычнай бойні, шавінізму, заклікае да змен у жыцці, да рэвалюцыі. Антываеннае гучанне гэтай кніжкі добра зразумелі на радзіме Франка, і яна была забаронена цензураю. Пісьменнік нелегальна перапраўляе свой твор у Германію, і сацыял-дэмакраты паўмільённым тыражом друкуюць яго на газетнай паперы і распаўсюджваюць на фронце сярод салдат.

Лістападаўская рэвалюцыя 1918 года адкрыла Л. Франку дарогу дадому. У Мюнхене на яго вачах адбываюцца рэвалюцыйныя падзеі. Пазней ён пераязджае ў Берлін. Настае час пённай працы. Ён піша працяг «Шайкі разбойнікаў» — «Аксанфурцкі мужчынскі квартэт» і «Трое з трох мільё-

---

<sup>1</sup> Тэадар Фантанэ (1819—1898) — вядомы нямецкі пісьменнік і крытык, аўтар раманаў, вершаў і балад.



наў», дзе паказвае герояў свайго першага рамана дарослымі, у новых гістарычных умовах, стварае шэраг раманаў, аповесцей і апавяданняў — «Карл і Ганна», «Бюргер», «Брат і сястра», «У апошнім вагоне» і іншыя.

У дваццатыя гады Л. Франк зблізіўся з камуністамі, хоць ён ніколі не быў членам кампартыі. Гэта знайшло сваё адлюстраванне ў яго творах «Бюргер» і «Кар'ерыст», дзе аўтар — праўда, крыху прамалінейна — заклікае да сацыялістычных перамен. Т. Ман неяк сказаў пра Л. Франка, што ён «сацыяліст па сваіх палітычных перакананнях і прыхільнік Расіі». У 1921 годзе Л. Франк становіцца членам цэнтральнага праўлення Камітэта «Рабочая дапамога Савецкай Расіі», створанага па ініцыятыве КППГ, уваходзіць у аб'яднанне левых пісьменнікаў «Група 1925». І таму нядзіўна, што ў фашысцкай газеце «Фэлькішэр бэабахтэр» з'явіўся артыкул з лаянкай і пагрозамі пісьменніку.

З 1933 па 1950 гады Франк зноў у эміграцыі. Чалавеку, які выступае супраць імперыялістычнай вайны, у фашысцкай Германіі няма месца. Яго кніжкі паляць на агні, а самога пазбаўляюць германскага грамадзянства. Пісьменнік знаходзіць сабе прытулак спачатку ў Швейцарыі, потым едзе ў Англію, а адтуль у Францыю. У Францыі яго застае вайна. Пры набліжэнні нямецкіх войск пяцідзсяцівасьмігадоваму Франку з вялікімі цяжкасцямі і прыгодамі ўдаецца ўцячы цераз Іспанію і Партугалію ў Злучаныя Штаты Амерыкі. У другой эміграцыі ён піша раманы «Спадарожнікі мараў», «Матыльда», «Ісусавы вучні». Вымушанае расставанне з радзімай зацягнулася на семнаццаць гадоў, і толькі ў 1950 годзе Франк вяртаецца з эміграцыі ў Германію, наведвае свой родны Вюрцбург, але з-за варожасці мясцовых улад не астаецца жыць у ім, а пераязджае ў Мюнхен. Г. Бель так пісаў пра жыццё Франка ў Заходняй Германіі: «Лёс Франка адлюстроўвае трагедыю нямецкіх пісьменнікаў-эмігрантаў, якія ў 1933 годзе пакінулі Германію, а калі вярнуліся, то не знайшлі яе такою, якою яна была раней».

Фашысцкая спадчына дае сябе знаць. Калі Франк, вяртаючыся на радзіму, заходзіць у першым нямецкім горадзе — Ахене — у кнігарню, то не знаходзіць там сваіх кніжак, а крамнік нават ніколі не чуў яго прозвішча. У Вюрцбургу пра яго маўчаць газеты і радыё, а п'еса пісьменніка

«Карл і Ганна», якую мясцовы тэатр хацеў паставіць на яго ўшанаванне, пад націскам рэакцыі забаронена. Творы Л. Франка выдаюцца ў ФРГ малымі тыражамі. «На мяне наводзяць паклёп, — з горыччу гаворыць пісьменнік, — маіх кніжак не выстаўляюць у вітрынах, іначай кажучы, поўнасю замоўчваюць».

Хоць Франк і жыў у Заходняй Германіі, але яму была бліжэй першая дзяржава рабочых і сялян на нямецкай зямлі — Германская Дэмакратычная Рэспубліка. У 1954 годзе ён наведвае Берлін. У ГДР яму надаюць званне ганаровага доктара філасофіі Берлінскага ўніверсітэта імя Гумбальта, прысуджваюць Нацыянальную прэмію першага класа, выбіраюць членам-карэспандэнтам Германскай акадэміі мастацтваў, куды пасля смерці Франк завяшчае перадаць свой архіў. Шануюць Л. Франка і ў Савецкім Саюзе. Амаль усе творы пісьменніка перакладзены на рускую мову. У 1955 годзе збылася яго даўняя мара — ён наведвае СССР.

У апошнія гады жыцця Франк піша аўтабіяграфічны раман «Злева, дзе сэрца». У ім ён на шырокім фоне жыцця Германіі паказвае асабісты лёс, лёс нямецкага інтэлігента, чьё сэрца заўсёды білася злева. Памёр Леангард Франк 18 жніўня 1961 года ў Мюнхене.

Імя Л. Франка з поўным правам стаіць у адным шэрагу з імёнамі такіх вядомых нямецкіх пісьменнікаў, як Т. і Г. Маны, Г. Гесэ, А. Цвейг, Г. Зэгерс, Б. Брэхт, Л. Фейхтвангер, Ё. Р. Бехер. Як і яны, ён ніколі не стаяў у баку ад жыцця, заклікаў да барацьбы супраць фашызму — ворага як нямецкага, так і другіх народаў свету.

Творчасці Франка характэрна браць пэўны тып чалавека і ставіць яго ў розныя жыццёвыя абставіны. Ён ахвотна пераносіць некаторыя вобразы з кніжкі ў кніжку. Усёй сваёй творчасцю ён спрабуе даць адказ на спрадвечнае пытанне: чаму чалавек робіць зло? На думку Франка, гэта бывае таму, што ў чалавека аднойчы зрушваецца з месца прыроджанае добрае. Вось чаму пісьменнік так часта любіць паказваць дзяцей — прыроджана добрых людзей, чыстых, жыццярадасных і актыўных. Але і тут жыццё ўносіць свае папраўкі, і з цудоўных дзяцей вырастаюць і абмежаваныя бюргеры, і ахоўнікі злачыннага дзяржаўнага парадку, і проста ахвяры грамадскага ладу. Узяць хоць бы яго трыло-

гію, пра якую гаварылася вышэй. У «Шайцы разбойнікаў» група вюрцбургскіх хлапчукоў, недавольных сваім жыццём, пад уплывам «Разбойнікаў» Ф. Шылера і прыгодніцкіх раманаў К. Мая<sup>1</sup> бунтуе супраць дарослых, спрабуе вырвацца з іх маленькага свету на волю. Большасць з іх потым становяцца «добрымі бюргерамі» («Аксанфурцкі мужчынскі квартэт»). Але «шанцуе» не ўсім. Гэтак трое былых «разбойнікаў», страціўшы надзею знайсці работу на радзіме, едуць у Паўднёвую Амерыку. Але і там ім няма работы. Адзін з іх памірае, а двое, не знайшоўшы сабе шчасця, вымушаны ні з чым вярнуцца дадому («Трое з трох мільёнаў»).

У рамане «Матыльда» пісьменнік сцвярджае, што асабістае шчасце і чалавечыя ўмовы жыцця магчымы толькі, калі весці барацьбу супраць фашыстаў. Сам ён заўсёды быў перакананы ў перамозе добра над злом: «Гітлер не заваюе ўсяго свету, свет пераможа Гітлера».

Раман «Ісусавы вучні» — новы варыянт «Шайкі разбойнікаў» — быў напісаны ў эміграцыі ў ЗША і выйшаў у 1949 годзе ў Амстэрдаме. У ім Франк па гарачых слядах спрабуе паказаць заходнегерманскую рэчаіснасць адразу пасля вайны. Нацысцкая дзяржава разбіта, але былыя фашысты імкнуцца аднавіць страчаныя пазіцыі. Л. Франк даводзіць, што толькі актыўная барацьба антыфашыстаў зможа паставіць бар'ер на шляху прыхільнікаў аднаўлення фашысцкіх парадкаў. І хоць дапамога хлапчукоў бедным людзям паказана як рамантычная забава, але яна хораша ўпісваецца ў антыфашысцкую барацьбу. Невыпадкова, што ў канцы рамана аўтар далучае хлапчукоў да палітычна свядомай і арганізаванай барацьбы.

Творчасць Л. Франка — гэта творчасць пісьменніка крытычнага рэалізму. Сваімі настаўнікамі ён лічыў Стэндаля, Л. Талстога, Г. Флабэра, Ф. Дастаеўскага. Пісьменнік паступова пераадолеў элементы натуралізму і экспрэсіянізму, якія гучалі ў яго першых творах. Патэтыка першых кніг, іх бязмежная фантазія і гратэскавае перабольшванне саступілі месца больш роўнаму, больш паслядоўнаму апавяданню,

---

<sup>1</sup> Карл Май (1842—1912) — аўтар мноства прыгодніцкіх раманаў.

хоць лірычнасць і падкрэсленне ўсяго незвычайнага асталіся гучаць у яго творах і пазней.

Ён піша пра тое, што добра ведае, выбірае для апісання знаёмыя яму мясціны — родны Вюрцбург, Берлін, Швейцарыю, піша пра сябе і пра людзей з свайго акружэння. Гістарычныя падзеі ўтвараюць фон для дзеяння яго герояў. Мова Л. Франка простая, ясная, сказы кароткія. Піша ён не надта хутка. У інтэрв'ю карэспандэнту «Літаратурной газеты» ў 1955 годзе ён сказаў: «Хоць я і друкуюся ўжо сорок гадоў, але часам і цяпер мне на адну старонку трэба твдні тры... Я да дзесяці разоў перапрацоўваю і перапісваю кожную старонку». Асабліваю ўвагу ён звяртае на пачатак і канцоўку сваіх твораў, іх частак і раздзелаў. Гэтак над першай паўстаронкай «Шайкі разбойнікаў» ён сядзеў цэлых тры месяцы. Але потым ужо там няма лішніх слоў. Канцоўкі твораў таксама адметныя. У іх дзеянне не нагнаеца, а ідзе звычайнае актыўнае жыццё, як бы падрыхтоўваючы пераход да новага яго этапу, да новага твора.

Творы Франка прасякнуты гумарам, які памагае простаму чалавеку пераносіць цяжкія выпрабаванні. Аўтар яўна сімпатызуе простым людзям. Адмоўныя персанажы паказваюцца іранічна, пісьменнік як быццам знаходзіцца ад іх на пэўнай адлегласці.

Уся творчасць Л. Франка пранізана любоўю да чалавека, глыбокім гуманістычным гучаннем. «Я рады, — сказаў неяк Франк, — што мае кніжкі хоць крышку памаглі таму, каб чалавек аставаўся чалавекам».

Думаецца, што знаёмства з творчасцю Леангарда Франка, з яго раманам «Ісусавы вучні» будзе карысна кожнаму, хто цікавіцца жыццём нямецкага народа, хто хоча пазнаёміцца з яшчэ адным цікавым пісьменнікам.

*Уладзімір Чанега*

## I

Горад Вюрцбург-на-Майне, шырокавядомы віном, рыбаю і цэрквямі, горад готыкі і барока, у якім кожны другі будынак — непаўторны помнік мастацтва, горад з тысячатрохсотгадоваю гісторыяй, быў за дваццаць пяць мінут бамбёжкі ўшчэнт разбураны запальнымі бомбамі. А назаўтра Майн, у якім яшчэ нядаўна адлюстроўваўся самы прыгожы горад у краіне, гэтак жа павольна і спакойна, як і раней, плыў паміж руін кудысьці ў бясконцась часу.

\* \* \*

Ёгана ішла берагам рэчкі. Ззаду асталіся распач і безнадзейнасць, наперадзе на сонцы зелянеў, зіхацеў, наліваўся сокамі малады вербалоз, як быццам на свеце нічога і не здарылася. Тут разбурэнняў не было. Усю даліну як бы засцілаў шаўковы дыван — узгоркі вінаграднікаў, вытканыя зялёным на зялёным, гаі і сады. Бясконца вілася блакітная стужка рэчкі, на беразе якой раней стаяў Вюрцбург — цяпер раструшчаная руіна, помнік нацысцкага панавання.

Ёганіна маці памерла даўно. Бацька, настаўнік чарчэння мясцовай гімназіі, быў заўзятым нацыстам. Баючыся амерыканскай арміі, што наступала няспынна, ён перад яе прыходам павесіўся на раме акна чарчэжнага пакоя, пакінуўшы пісьмо, у якім апошні раз праклінаў сваю пазбаўленую патрыятызму дачку. Ёгане пайшоў дваццаць другі год, калі яна асталася адна.

У яе былі русавыя валасы, светла-карыя вочы з зі-

хоткімі зорачкамі вакол зрэнкаў. Вузкі белы твар падкрэслена бялеў нават пад гарачымі прамянямі ліпеньскага сонца. Выразна і скупа ачэрчаны рот, здавалася, быў узяты з малюнкаў Альбрэхта Дзюрэра <sup>1</sup>. Сама прырода як бы абрала яе перадаць будучым пакаленням тую ступень цялеснай чароўнасці, якой дасягнула чалавецтва праз мільён гадоў незлічоных вопытаў.

Апошні год пасля канца вайны Ёгана, як і ўсе бедныя людзі ў горадзе, з раніцы да вечара была занята толькі тым, што здабывала сабе надзённы кавалак хлеба. Грошай у яе не было, а работы сакратаркаю не знаходзілася — якая там магла быць работа, калі не было не толькі пішучых машынак, але і самога горада. Амерыканскія ваенныя ўлады адмовіліся ўзяць на службу сакратарку, бацька якой быў нацыстам.

Яна магла б паказаць ім пісьмо з бацькоўскім праклёнам. Яно, мусіць, трохі аблегчыла б яе становішча. Але прыроджаны такт і наравісты характар не дазволілі ёй зрабіць гэта.

На беразе рэчкі сярод вербалозу Ёгана знайшла закінуты стары хляўчук памерамі тры на тры метры, у якім раней трымалі коз, і добра пачысціла яго. У гэтым хляўчуку яна ўладкавалася са сваім няхітрым скарбам.

Сеўшы на беразе паблізу хляўчука, яна пачала глядзець на далёкі хвойнік за вадою, над якім у бяздонным блакіце плыло ружовае воблака. Чырванню гарэла на захадзе сонца.

Дзесьці ў вячэрняй цішыні сталі чутны паасобныя галасы жывёл. Мацней запахла вадою. Высока над ракою нерухома застыла шэрая чапля, гатовая ў любы момант рынуцца ўніз. Было шэсць гадзін, час, калі рыба падымаецца на паверхню.

Ёгана, у якой не было ні будучага, ні цяперашняга, думкамі паглыбілася ў мінулае. Малюнкi дзяцінства,

---

<sup>1</sup> Альбрэхт Дзюрэр — нямецкі мастак (1471—1528).

цесна пераплеценыя з вулічкамі роднага горада, маленькія радасці цёплым летнім вечарам, маленькія нягоды, якія калісьці здаваліся вялікімі, абступілі яе так выразна, што яна быццам бачыла ўсё ўвачавідкі. У кутках вуснаў з'явілася нешта нахшталт усмешкі. Але рот, развучыўшыся смяяцца, быў моцна сцяты.

Крыху нагнуўшы галаву, яна прыслухалася.

Яна пачула штодзённы вячэрні звон трыццаці вюрцбургскіх цэркваў, добра знаёмы ёй з дзяцінства. Нейкі час яна не ўсведамляла, што чуе гучанне званоў неіснуючых цэркваў.

Яна глыбока ўздыхнула і паднялася. З дзяцінства зноў прыходзілася падымацца ў сучаснасць.

Яна зірнула туды, дзе раней стаяў Вюрцбург. Убачыла шэрае поле руін, апусціла галаву і падумала: «Хіба можна адарвацца ад горада, у якім ты вырас? Ён жа ў тваім сэрцы. Ты яго частка.— Яна выпнула губы, нібы кідаючы выклік жыццю.— Вюрцбург — цяпер гэта толькі мы. Толькі мы адны».

Яна зноў села на траву, абаперлася локцямі на калені, абхапіла галаву далонямі і знерухомела. Яна нічога не бачыла і ні пра што не думала. Гэтак сядзіць дзе-небудзь на свеце чалавек, які страціў радзіму. Якому па тысяча і адной прычыне няма дзе запыніцца і няма куды пайсці.

\* \* \*

Удава Гонер знайшла сабе прытулак у сутарэнні разбуранага дома, у якім на першым паверсе ў змрочным пакоі пражыла пяцьдзесят гадоў. Кручкваты нос і вострае, вытыркнутае падбароддзе, на якім селі дзве бародаўкі, рабілі бяззубую старую падобнай на ведзьму з казкі. У гэтым квартале беднякоў, што ляжаў цяпер у руінах, яна была самая бедная. Харчавалася яна бадай што толькі хлебам ды каваю. Кафейнік увесь час

грэўся на пліце. Кава была адзінай уцехаў яе жыцця. Але дзе ты цяпер знойдзеш гэтую каву?

Аднаго разу раніцаю, калі фраў Гонер, накінуўшы хустку, збіралася пайсці ў царкву, у паўзмроку на добра ўбітай падлозе пры дзвярах яна ўгледзела нейкі пакунак. І адразу ж нутром пачула, што магло быць у гэтым пакунку. Фраў Гонер верыла ў боскую цудадзеінасць. Але цяпер яна не адважвалася паверыць у тое, што адчувала сэрцам, пакуль не ўбачыла цёмна-карычневых, тлуставата-бліскучых зярняты і не запусціла ў іх свае скручаных падаграю пальцы. Наверсе ляжала запіска, на якой дзіцячым почыркам было нешта напісана.

Надзеўшы на нос акуляры ў іржавай аправе, яна прачытала:

— Ісусавы вучні.

Яна нават і не заўважыла, як увайшоў гадзіннікавы майстар Крумбах, што жыў крыху далей у адным з закуткаў сутарэння. На нагах у яго было абуцце з радна, да якога ён падшыў кардонавыя падноскі. У адной руцэ ён трымаў пару паношаных чаравікаў, у другой — запіску. Гадзіннікавы майстар, высокі азызлы сямідзесяцісямігадовы стары, моцна недабачваў. Ён папрасіў фраў Гонер прачытаць, што напісана ў запісцы.

— Чаравікі з запіскаю, — пачаў здзіўлена тлумачыць Крумбах, — я знайшоў сёння каля майго ложка.

Фраў Гонер прачытала:

— Ісусавы вучні.

Ад хвалявання ў яе падкасіліся ногі. Стоячы на калянах, яна расказала суседу, што здарылася з ёю. Крумбах памог ёй падняцца на ногі. Абое старыя ніяк не маглі зразумець, адкуль тут узяліся чаравікі і кава. Ні ў кога ў Вюрцбургу не было такіх дарагіх рэчаў. Сам сакратар магістрата Гёрнле кожны дзень хадзіў на службу ў старых пантофлях, а кавы не было нават



у бургамістра. Нарэшце пасля доўгіх дарэмных здагадак фраў Гонер прашаптала:

— А можа, і каву і чаравікі папраўдзе прыслалі святыя ўгоднікі? Яны ж нам так патрэбны.

Крумбах недаверліва пакруціў галавою.

— Раней, у старыя часы, вядома, бывалі цуды. Але цяпер цудаў няма.

Ён тут жа надзеў чаравікі і, прытупнуўшы нагою, каб лепш сядзелі, сказаў:

— Чаравікаў мне хопіць на ўсё жыццё, і сядзяць яны на назе як улітыя.

Па дарозе на імшу ў манастырскай царкве Крумбах расказаў фраў Гонер, што ўчора вечарам нейкі хлапчук папытаўся ў яго на вуліцы, які нумар абутку ён носіць.

— Я адказаў: сорок другі. І гарэза гэтак жа раптоўна знік, як і з'явіўся.

— Гэта, мабыць, пасланец Ісусавых вучняў,— паспрабавала здагадацца фраў Гонер і, сцэпануўшыся, перахрысцілася. За ёю перахрысціўся і гадзіннікавы майстар. Яны якраз падыходзілі да царквы, і другія вернікі ўспрынялі гэта як нешта належнае, лічачы, што хрысціліся яны перад распяццем, якое вісела над партам.

Званар манастырскай царквы не мог цяпер, як раней, званіць на абедню. Бомбай знесла званіцу, і з таго часу царква маўчала. Старыя пайшлі ўсярэдзіну.

Праз гадзіну яны сядзелі пад закратаваным акном сутарэння за каваю, з якой падымалася пара. Калі яны зрабілі першы глыток, Крумбах сказаў:

— Вось у мяне і чаравікі знайшліся, а цяпер мы сядзім тут і п'ём каву. Але адкуль яно ўсё — хто яго ведае.

Фраў Гонер прамаўчала. Яшчэ раз перахрысціўшыся, яна падумала: «Зярняты крыху перапражаны. Адразу чуваць».

Гадзін у шэсць вечара дванаццацігадовы дзякоў сын, што пытаўся ў Крумбаха, які нумар чаравікаў ён носіць, асцярожна прашмыгнуў на маленькія могілкі за манастырскаяю царквою. Калісьці там хавалі манахаў. Але ўжо вельмі доўгі час на гэтых могілках, адгароджаных ад свету высокім, парослым плюшчом мурам, нікога не хавалі. Некалькі старажытных нахіленых пліт з крошкага, заімшэлага пясчаніка тулілася каля мура. Непагода і час сцерлі надпісы. Доўгія тоўстыя, пасівельныя на сонцы касмылі травы ўсцілалі закінутыя магілы. Сюды гадамі ніхто не заглядаў.

Дзякоў сын адамкнуў нізкія дзверы цяжкім ключом, які, быццам меч, вісеў у яго збоку на поясе. Некалькі кажаноў пранеслася міма яго. Па трыццаці выслізганных каменных прыступках хлопчык спуціўся ўніз у сутарэнне манастырскаяй царквы.

Густая цемра дыхнула на яго цвіллю і тленам. Хлопчык запаліў дзве свечкі, тайком узятыя ў бацькавай свечачнай каморы. Паступова з цемры выступілі дзве паліцы, занавешаныя прасцінамі, розны хлам — паламаныя царкоўныя лаўкі, цяжкі, з паўцэнтнера вагою, з'едзены шашалем стол на трох ножках, галовы і другія часткі старажытных фігур святых. У кутку стаяў вялізны, выразаны з ліпавага дрэва Хрыстос. Белая фарба на ім сям-там аблупілася, не было галавы, не хапала аднае рукі і аднае нагі, не было і крыжа. Пастава фігуры — скурчанае пакутнае цела — сведчыла аб тым, што яна раней вісела на крыжы.

У дзвярах паказаўся яшчэ адзін хлопчык. Ён моўчкі раскінуў рукі, сагнуўшы іх уверсе, як на распяці, і асцярожна сеў на адну з касабокіх царкоўных лавак. Неўзабаве прыйшло яшчэ двое. Яны прынеслі шарсцяную коўдру і старыя штаны, палажылі іх на трохногі стол, моўчкі раскінулі рукі і селі. Роўна ў шэсць гадзін адзінаццаць апранутых у рызманы хлапчукоў сядзелі на царкоўных лаўках паўкругам перад знявечаным

Хрыстом, на якога падала святло ад свечак. Ісусавы вучні былі ў зборы.

Старэйшаму, сыну карчмара, споўнілася чатырнаццаць гадоў, малодшаму — дванаццаць. Вучняў было толькі адзінаццаць. Дванаццаты, сын следчага, адмовіўся звацца Юдам Іскарыётам. Ні Пётр, ні Ёган, ні Варфаламей, ні хто другі з вучняў не захацелі памяняць сваіх шаноўных імёнаў на імя біблейскага здрадніка, і таму сын следчага, разлаваўшыся, пакінуў устаноўчы сход. Ён не хацеў звацца здраднікам. Ён не здраднік.

Ніводзін гук не даходзіў у глыбокае сутарэнне. У слабым зьзянні свечак твары хлапчукоў свяціліся як маленькія цьмяныя месячкі. З мінуту панавала належная поўная цішыня, твары вучняў былі як у дзяцей, што гуляюць у нейкую гульню і ўспрымаюць яе сур'ёзна. Нарэшце прагучаў урачысты голас чатырнаццацігадовага Пятра:

— Мы, Ісусавы вучні, выканаўцы справядлівасці, бяром у багатых, у якіх ёсць усё, і раздаём бедным, у якіх нічога няма.

У Пятра была вялізная галава, вельмі вузкі, доўгі твар, на якім гарэлі блакітныя маленькія вочкі. Адкінуўшыся назад, ён дзелавіта сказаў:

— Пасяджэнне пачата. Прашу ўсіх расказаць, што ім сёння здабыта і што раздадзена.

Першы падняў руку вучань Ёган, бялявы хлапчук з цемнавата-рудымі кучарамі і мяккім тварам. Ён сказаў:

— Я дастаў чорную шарсцяную коўдру з жоўтымі, як у тыгра, палосамі. У мясніка Штумпфа. Я яшчэ ўчора гаварыў вам, што іх у яго дзве, а накрываецца ён адною. Другая ў яго замест поцілкі. Бач ты! Навошта яму яна? І вось я амаль цэлую гадзіну сядзеў і вартаваў, пакуль ён не ўстаў са сваёй канапы і не пайшоў у прыбіральню. Калі ён вярнуўся, мой, зразумела, і

след прастыў. Як і коўдры. Яна была яшчэ цёпленькая. Мяне ён не бачыў. Нашу распіску я, як і належыць, палажыў яму на канапу, на падушку. Але мушу сказаць вам,— скончыў ён сваім тонкім дзіцячым галаском,— што нялёгка выцягнуць коўдру з-пад азадка ў такога пыхлівага парсюка.

Пад ахвочы смех і гоман ён адкінуўся на спінку лаўкі. Хлопец быў асабліва спрактыкаваны ў гэтых справах, і ўсе захапляліся ім. Другія вучні не хацелі адставаць ад яго і ўжо не раз рызыкавалі так, што толькі цудам ратаваліся, што іх не злавілі.

— Сіні механікаў камбінезон, які ляжыць вунь там на стале, я ўзяў з альтанкі ў опытка Шайбенкэза,— сказаў вучань Андрэй, якога ўсе звалі «Вужам», бо ён быў такі тонкі і гнуткі, што мог пралезці ў самую маленькую фортку.— Дзе гэта хто бачыў, каб опытку быў патрэбны камбінезон? Раю абавязкова аддаць яго рыбаку Кройцгюгелю.

Сёй-той запырэчыў. Кожны называў якога-небудзь чалавека, якому конча патрэбны былі штаны. Вучань Якаў усклікнуў:

— У нашым спіску болей за сорак чалавек, здаецца, сорак два такіх, што абавязкова павінны мець штаны. Чаму ж іх аддаць менавіта Кройцгюгелю?

— Таму,— адказаў Вуж,— што ў яго ўжо блішчыць азадак. У мяне, між іншым, блішчыць таксама. But I don't care <sup>1</sup>.

Вуж завёў знаёмства з амерыканскімі салдатамі і ўсюды, дзе толькі мог, паказваў, што ведае англійскую мову.

Пётр супакоіў спрэчнікаў, сказаўшы, што пытанне аб тым, каму дастанецца камбінезон, ён у свой час паставіць на галасаванне, каб вырашыць яго дэмакратычна.

---

<sup>1</sup> Але я абыдуся і так (англ.).

— А ці не забыўся шаноўны вучань Андрэй пакінуць там нашу распіску?

— Чорт на яго! Пра гэта я зусім забыўся!

Пётр падаўся наперад і сказаў строгім голасам:

— Я яшчэ раз хачу напаміць усім, што гэта вельмі важная справа. У кожным выпадку мы зусім ясна мусім запэўніць нашых нядобраахвотных ахвяравальнікаў, што ў іх пабывалі не зладзеі, а выканаўцы справядлівасці. Оптык Шайбенкэз яшчэ сёння вечарам павінен мець нашу распіску, каб нікога не западозрылі ў крадзяжы штаноў.

— Very well, распіска як піць даць сёння ж вечарам будзе ў руках містэра Шайбенкэза, and I'll manage <sup>1</sup>, каб ён мяне не ўбачыў.

Прапанова вучня Піліпа аддаць чорную з жоўтымі палосамі коўдру дзяўчыне Ёгане, якая спіць у хлёўчуку для коз і не мае чым укрыцца, была прынята без галасавання. Піліпавых бацькоў — Самуіла і Эсфір Фройдэнгаймаў — забілі нацысты. Яго семнаццацігадовую сястру Рут завезлі ў Варшаву ў публічны дом для нямецкіх салдатаў. Ёгана раней жыла ў тым жа доме, што і Фройдэнгаймы, і з малых гадоў сябрвала з Рут.

Піліп быў надзіва прыгожы хлапчук. Ну проста сышоўшы з старонак старажытнай бібліі і перанесены ў дваццатае стагоддзе юнак Давід, які каменем з прапчы забіў волата Галіяфа. Усе гэтыя гады пасля забойства бацькоў Піліп хаваўся ў аднаго селяніна на хутары і вярнуўся ў горад толькі пасля акупацыі Бюрцбурга. У Таёмнае таварыства Ісусавых вучняў яго прынялі аднагалосна пасля Пятровай прамовы, якую ён скончыў узнёслымі словамі:

— Думаю, што нават сам папа рымскі прагаласа-

---

<sup>1</sup> Добра... і я пастараюся (англ.).

ваў бы за яго, калі б толькі ведаў, што давялося перажыць нашаму паважанаму сябру.

— So what! <sup>1</sup> — усклікнуў тут Вуж. Ён быў невысокай думкі аб папе. Вужаў бацька ваяваў у інтэрнацыянальнай брыгадзе і загінуў у баі за мадрыдскі ўніверсітэцкі гарадок, напісаўшы незадоўга да смерці Вужавай мацеры, што папа падтрымлівае Франка.

Наверсе ў царкве пачалося набажэнства. Тут, унізе, гукі арганаў не былі чутны, але масіўныя, трохметровай таўшчыні сцены фундамента дрыжалі, быццам моцныя гукі арганаў, б'ючыся аб камень, ператвараліся ў рух. Не чуючы гукаў, Ісусавы вучні чулі, як яны дрыжыкамі прабягалі па іх спінах.

Дзякоў сын, вучань Варфаламей, сказаў, што каву і чаравікі, прызначаныя ўдаве Гонер і гадзіннікаваму майстру Крумбаху, ён сёння непрыкметна палажыў ім у сутарэнне, разам з распіскамі. Ключ ляжаў на яго худых нагах. Прыціснуўшы да грудзей брудную руку, ён усхвалявана дадаў:

— Калі падумаю, як страшэнна яны будуць рады, то вельмі хацеў бы пабачыць гэта.

Нейкі момант усе сядзелі моўчкі. Кожны з хлапчукоў, хто тайком прыносіў людзям падарункі, меў гэтую мілую чалавечую слабасць — жаданне поўнасьцю пазнаць радасць і таго, хто дае. Ціхі вучань Ёган уздыхнуў і сказаў, выказваючы думку ўсіх:

— Яно, вядома, праўда. Але пра гэта нельга і думаць. Тут мы павінны аставацца цвёрдымі, вытрымліваць характар. Бо інакш наша таёмнае таварыства хутка раскрыецца. Толькі так!

Апошнім цяжка ўзняўся з месца клапаўшчык вучань Мацвей. У яго быў рэзка акрэслены твар — пукаты лоб, доўгі нос і тонкія губы. Яго галава нагадвала галаву хлопчыка са славутага многафігурнага барэлье-

---

<sup>1</sup> Падумаеш! (англ.)

фа скульптара Тыльмана Раменшнайдэра<sup>1</sup>, таксама знішчанага бомбаю.

Ён адшмаргнуў прасцірадлы, якія віселі на шнурах з кольцамі. На адной паліцы ляжалі паношаныя кашулі, шкарпэткі і яшчэ якая адзежа, у тым ліку даўні падраны фрак, які раней можна было б надзець хіба толькі на пудзіла. На другой паліцы ляжалі мука, крупы, рыс і цукар у пакеціках. Да кожнага пакеціка ўжо была прымацавана распіска Ісусавых вучняў. На самай верхняй паліцы ляжалі тры лычкі вэнджанай каўбасы, цэлы кумпяк, два фунты кавы, бутэлька віна «Эшарндорфскі гультай» і пакунак амерыканскіх цыгарэт.

Каштоўныя рэчы з верхняй паліцы ўзялі на складзе ў аднаго спекулянта, якога Пётр замкнуў на яго ж кухні. Пакуль таварышы рабілі сваю справу ў падвале, ён наклеіў на дзвярах кухні вялікі плакат з надпісам: «Выканаўцы справядлівасці».

Паліцу з прадуктамі, ад якіх не адмовілася б ніводная гаспадыня, упрыгожвалі румяныя яблыкі, што сіметрычна ляжалі на ўсіх дошках паміж пакетамі. У цэнтры, на сярэдняй паліцы, яшчэ нядаўна паміж двума пакетамі ляжаў апельсін. Цяпер яго там не было.

Кладаўшчык дастаў з паліцы чатыры аркушы-спісы. У адным былі запісаны прозвішчы нядобраахвотных ахвяравальнікаў, у другім — прозвішчы тых, хто мог стаць ахвяравальнікам. Трэці — з прозвішчамі тых, хто ўжо атрымаў падарунак, — ён зноў палажыў на паліцу. Апошні спіс — хто жыву ў нястачы і яшчэ нічога не атрымаў, ён быў у дваццаць разоў даўжэйшы за першыя тры спісы, хоць Ісусавы вучні ў першую чаргу імкнуліся памагчы самым бедным.

— У амерыканскага клапаўшчыка, вядома, такса-

---

<sup>1</sup> Тыльман Рыменшнайдэр (пр. 1460—1531) — нямецкі скульптар.

ма ёсць свой клопат. Але я з ім ахвотна памяняўся б,— дадаў кладаўшчык.— Больш за ўсё нам патрэбны чаравікі. На маім складзе няма ніводнай пары, а кожны другі з нашага спісу ў непагоду не можа выйсці на вуліцу, бо ў яго няма ў што абуцца.

Дый у саміх абарваных Ісусавых вучняў, што нерухома сядзелі цяпер у слабым святле свечкі перад знявечанай фігурай Хрыста, чаравікаў таксама не было. Усе хадзілі басанож, ногі ва ўсіх сталі цёмна-рудыя, як зямля.

Кладаўшчык прагледзеў спіс будучых ахвяравальнікаў і назваў нарэшце двух чалавек, у якіх, на яго думку, абутку было больш чым трэба.

— Будзе толькі справядліва, калі ў гэтых людзей забяром адну пару. Возьмем, і ўсё. Але гэта нялёгка. Чаравікі сёння даражэй за дьяменты і жэмчуг. Іх добра хаваюць і, можа, нават замыкаюць у шафу. Таму я пытаюся: хто пойдзе добраахвотна?

А так як усе паднялі руку, то ён выбраў двух, хто асабліва падыходзіў да гэтай небяспечнай работы,— лоўкага ціхага Ёгана і Вужа.

— О'кэй,— сказаў Вуж.— Але камбінезон усё-такі трэба аддаць рыбаку Кройцгюгелю, бо яму прыходзіцца лавіць рыбу і ўночы; і тады ён часам прамэкае да ніткі. А калі ў чалавека ззаду нічога няма, то яму да чорта холадна. Акрамя таго, ён яшчэ перавозіць на другі бераг людзей, і яму няёмка рабіць гэта з здзіравым азадкам.

Вучань Якаў запырачыў, што гэта далёка яшчэ не прычына, каб аддаць яму штаны. Вуж толькі ўсмінуўся:

— Well <sup>1</sup>, а калі на лодцы будуць дзяўчаты?

— О, калі ім гэта не падабаецца, то няхай не сядзяцца.

---

<sup>1</sup> Ну (англ.).



— Well, а калі яны ўсё-такі сядуць? Дый не ў дзяўчатах тут справа. А ў ім самім. Бо што ні кажы, а аздак у яго ж голы.

Пётр паспрабаваў унесці супакаенне:

— Паважаны вучань Якаў пазней зможа паўтарыць і абгрунтаваць сваю прапанову, каму аддаць камбінезон. А паважаны вучань Андрэй перад галасаваннем атрымае магчымасць яшчэ раз выказаць свае маркаванні.

Вуж падагнуў калені, палажыў на іх свой твар і сказаў голасам чалавека, які вымушаны слухацца:

— All right, all right! <sup>1</sup>

Кладаўшчык зноў заняў сваё месца на лаўцы, каб седзячы — такі быў парадак — выслухаць Пятрову прамову. Пётр стаў у кутку побач са скурчаным ад болю торсам Хрыста, скіраваўшы свой позірк на хлапчукоў, што сядзелі паўкругам, і на паліцы, што стаялі каля сцяны за царкоўнымі лаўкамі. Ён ужо збіраўся пачаць гаварыць і перш за ўсё яшчэ раз заклікаць сваіх таварышаў быць асцярожнымі, наведваючыся да нядобраахвотных ахвяравальнікаў, каб тым самым зберагчы таямніцу Ісусавых вучняў, як раптам заўважыў, што апельсіна няма на месцы. Нейкі час ён разгублена пазіраў на пустату, што зеўрала паміж двума пакетамі. Узнікшае падазрэнне вымусіла яго апусціць галаву.

Пётр ужо не раз пытаўся ў самога сябе: а ці нельга, каб вучні, збіраючы рэчы для бедных, сёе-тое бралі і сабе? Яны самі такія ж галодныя і голыя. За апошнія гады ніводзін з іх ні разу не пад'еў удосталь, а большых абадранцаў, як яны, не было ў Бюрцбургу. Гэта адно. Але ж другое: калі Ісусавы вучні, даўшы клятву змагацца за справядлівасць і памагаць бедным, як гэта рабіў Хрыстос, самі пачнуць браць нешта сабе, то такое адбіранне рэчаў у багатых стане звычайным кра-

---

<sup>1</sup> Добра, добра! (англ.)

дзяжом. Гэта, мусіць, таксама праўда. Тут Пётр сутыкнуўся з пытаннем сумнення, на якое пакуль што не знайшоў адказу. Адказ мусіў быць недзе пасярэдзіне.

Пётр намеруўся скарыстаць выпадак, каб разам з вучнямі знайсці правільны адказ на гэтае пытанне. Ён адчуў сябе ў ролі суддзі, які сутыкнуўся з незразумелаю з'яваю і не ведае, што яму рабіць — асудзіць ці апраўдаць падсуднага. Ён папытаўся:

— Ці не ўзяў хто з вучняў апельсін, які ляжаў тут?

Усе павярнуліся да паліцы з правізіяй. І толькі дзякоў сын Варфаламей як бы і не пачуў запытання. Ён быў заняты тым, што сваёй бруднай насоўкай вычышчаў пясок паміж пальцамі ног. Высунуўшы ад старання кончык языка, ён не спыніў свайго занятку.

Гэта выклікала падазрэнне. «У яго ж ёсць ключ. Толькі ён у любы час можа зайсці ў падвал»,— падумаў Пётр і паўтарыў пытанне, звяртаючыся непасрэдна да яго. Варфаламей вытрас сваю насоўку, здаволена ўздыхнуў і спытаўся, як быццам нічога і не здарылася:

— Што ты сказаў?

— Калі паважаны вучань Варфаламей узяў апельсін, то няхай ён скажа аб гэтым, каб падазрэнне не ўпала на каго-небудзь другога.

Толькі цяпер Варфаламей павярнуўся да паліцы і здзіўлена сказаў:

— Сёння ўвечары, калі я быў у сутарэнні, ён яшчэ ляжаў на сваім месцы.

Тут ён убачыў, што ўсе глядзяць на яго, і на вачах у яго раптам выступілі слёзы.

Тады вучань Якаў, які спрачаўся з Вужам з-за камбінезона, сунуў руку ў кішэню і дастаў адтуль апельсін.

— Я ўзяў апельсін, я паабяцаў прынесці яго сястрычцы. Яна ніколі яшчэ не бачыла апельсіна,— сказаў ён глухім голасам.

Голад пакінуў след на развіцці Якава, які фізічна выглядаў занядбаным. На яго малюсенькім васковым тварыку самае вялікае было — вочы. Ён нервова мяў апельсін у руках, быццам кавалак гліны, і нарэшце выціснуў з сябе:

— Я гэтулькі расказваў сястрычцы пра апельсін, які ён залаты, быццам месяц, які ён усярэдзіне салодкі-салодкі. І яна ўвесь час упрошвала мяне прынесці яго. Але я магу палажыць яго назад.

Пётр не ведаў, чаму ён спытаўся:

— А колькі гадоў тваёй сястрычцы, вучань Якаў?

— Пяць.

Усталявалася цішыня, і калі ў ёй нарэшце прагучаў Вужаў голас, то тое, што ён сказаў, спадабалася ўсім, і ўсе ўхвальна заківалі галовамі.

— As far as I am concerned <sup>1</sup>, то няхай ён возьме апельсін сваёй смаркатай сястрычцы. I don't care <sup>2</sup>. Я, між іншым, ужо не раз думаў: чаму гэта тут ляжаць такія цудоўныя каўбасы і нават цэлы кумпяк, а ў нас ад голаду жываты падцягвае. Гэта проста несправядліва. To hell with it <sup>3</sup>, падумаў я сабе, to hell with it.

Выслухаўшы Пятра, яго маральныя сумненні, Вуж дадаў:

— Я разумею, што ты хочаш сказаць. Вядома, было б лепей, калі б нам нічога не было патрэбна. Справа далікатная. Але, зрэшты, мы не згаладалыя факіры, якіх паказваюць за грошы ў клетцы. Мне здаецца, што калі мы што-небудзь і возьмем сабе, скажам, лычка каўбасы, каб у нашым жываце не буркатала гэтак па-свінску, то мы зможам болей дастаць і для іншых. Гэта проста камерцыйныя выдаткі, і яны, па-мойму, сябе апраўдаюць.

---

<sup>1</sup> Што датычыць мяне (англ.).

<sup>2</sup> Які мне да гэтага клопат (англ.).

<sup>3</sup> К чорту (англ.).

Сам Пётр рос таксама вельмі хутка і таму заўсёды быў галодны. Ён ужо амаль зусім адолеў свае сумненні.

— Але дзе мяжа таго, што мы можам узяць сабе? — папытаўся ён задуменна, болей гаворачы самому сабе.

Вуж задумаўся, нагнуў галаву.

— Мы, вядома, можам браць сабе крыху меней, чым хочацца, бо іначай...— Ён не ведаў, як выказаць сваю думку.

Пётр ухвальна кіўнуў галавою.

— Гэта правільна,— сказаў ён і здаволена ўздыхнуў, быццам толькі што адгадаў загадку, якой не мог адразу вырашыць.

Вуж нецярпліва аж ссунуўся на канец лаўкі.

— Я, уласна, хацеў звярнуць вашу ўвагу вось на што. У нас няма абутку. All right. Пакуль што мы яшчэ сяк-так абыходзімся, і таму нам цяпер усё роўна. А што рабіць зімою, калі прыцісне мароз? Мы ж не зможам бегаць басанож па снезе па ўсім горадзе, дастаючы рэчы. У нас проста адмерзнуць пальцы. Значыцца, выйсця ў нас няма, і астаецца толькі адно — спачатку дастаць чаравікі самім сабе, а потым ужо і другім. Гэта ясна ўсякаму дурню. І так мусіць быць і з кумпяком.

Пётр паматаў галавою.

— All right, з кумпяком не так.

У вучня Якава ліхаманкава заблішчалі вочы. Чырвань то з'яўлялася, то прападала на твары. Ён паранейшаму трымаў у руках апельсін.

Пётр, у глыбокай цішыні, пад галоднымі позіркамі хлапчукоў, падышоў да паліцы, дастаў адтуль пяць яблыкаў і разрэзаў іх папалам. Кожнаму ён даў па палове. Яны імгненна ўваткнулі ў іх зубы. Вучню Якаву ён, сам не ведаючы чаму, даў цэлы яблык.

## II

Назаўтра рыбак Нікадэмус Кройцгюгель знайшоў у сябе ў лодцы блакітны камбінезон. Узяўшы яго абаруч, ён расцягнуў яго перад сабою, і тут жа адна рука міжволі памкнулася да азадка, які даўно ўжо быў зусім голы.

Потым ён спакойна сеў на сядзенне і сцягнуў з сябе парванія штаны. І тут жа ўбачыў распіску, якая завалілася за дашчаны насціл.

— Ісусавы вучні?.. Божа мой, хто на ўсім белым свеце зразумее гэта? Ісусавы вучні памерлі дзве тысячы гадоў таму назад. Ну, а калі хто і пажартаваў з мяне — то што мне з таго?

Надзеўшы камбінезон, ён падняўся. Камбінезон быў караткаваты. Рыбак меў рост метр дзевяноста і быў худы, як жэрдка.

Нікадэмус усё сваё жыццё правёў на рэчцы ў адзіноце і прывык да маўчання. Размаўляў ён толькі з сабою. У кампаніі сяброў за вялікім круглым сталом для сталых наведвальнікаў у вінным скляпку «Утульны лёх» ён цэлымі гадзінамі сядзеў моўчкі. Толькі вярнуўшыся на сваю ваду, ён адказваў на ўсе пытанні, якія ставілі яму сябрукі напярэдадні вечарам.

У поўнай суладнасці з рэчкаю і лодкаю ён ухапіўся за бусак — гладкі шост каля шасці метраў даўжынёю з зубчастым жалезным наканечнікам унізе і папярочкаю наверху. Налёгшы грудзьмі на папярочку, ён адштурхнуў лодку ад берага, каб выехаць на сярэдзіну рэчкі. «Колькі ж ты, Нікадэмус, цяпер, уласна, атрымаеш за кілаграмавага карпа? Жменю грошай, не меней».

Ён зноў адштурхнуўся бусаком і гучна сказаў:

— Навошта такія недарэчныя пытанні? Грошай мне цяпер дадуць, вядома, намнога болей, але за гэтую жменю грошай я куплю дрэнь сабачую.

Адплыўшы ад берага, ён адклаў бусак убок. Пара брацца за сетку — вялізны клубок вярвак, якіх, здаецца, і разблытаць нельга. Сетка была круглая, з двайным вянком свінцовых грузіл. Нікадэмус стаяў на носе лодкі, вузкім, як ластаўка, і рытмічнымі рухамі ўкруг злева направа выкідваў сетку. Нейкі момант яна, як парашут, завісала над паверхняю вады. Толькі ў вадзе цяжкі вянок свінцовых куляў, які тануў хутчэй, сцягваў сетку і шчыльна прыціскаў яе ўнізе, не прапускаючы рыбы.

Ўбачыўшы рыбака, Ёгана спынілася. Міжволі адарваная ад сваіх думак, яна адчула нейкае напружанне, якое само сабою прыходзіць да таго, хто выпадкова бачыць, як рыбак закідвае сетку, нават калі ў яго на сэрцы скрабуць кошкі. Хлопчык Давід, які ішоў следам за Ёганаю, таксама спыніўся воддаль ад яе. Пад пахаю ён трымаў скручаную чорную шарсцяную коўдру з жоўтымі, як у тыгра, палосамі.

Калі Нікадэмус выцягнуў у лодку сетку з трапяткою рыбаю, Ёгана павольна рушыла далей уніз па рэчцы. Цяжкія думкі зноў авалодалі ёю. Перад вачыма яшчэ раз паўсталі жажлівыя малюнкі таго часу, калі запальныя бомбы нішчылі Вюрцбург.

Давід хуценька нырнуў у хляўчук і ў наступны момант, як палахлівы алень, знік у вербалозе.

Першае, што ўбачыла Ёгана, была скручаная коўдра на ложку. Яна некалькі разоў перачытала распіску Ісусавых вучняў і сказала, усміхаючыся:

— Папраўдзе, як у казцы. Але тут, здаецца мне, нехта памыліўся.

Выйшаўшы з хляўчука, яна агледзелася, шукаючы таго, хто памылкова прынёс ёй коўдру. Можна, ён яшчэ дзе недалёка. Але, апроч вароны, якая з карканнем ляцела над лугам, другіх жывых істот яна не ўбачыла і не пачула.

Тым часам Давід падбегаў нёсся паміж гор друзу,

каб не спазніцца на сход Ісусавых вучняў, які пачынаўся штодня вечарам а шостай гадзіне.

Ёгана з выглядам знаўцы пакратала коўдру ўказальным і вялікім пальцамі.

— Чыстая шэрць, — уздыхнуўшы, сказала яна. — Ужо цяпер ноччу часам даволі холадна без коўдры. А што будзе зімою! Зімою коўдра — мой адзіны паратунак.

Здзеўшы сукенку, яна села на беразе на траву. На ёй астаўся імправізаваны купальнік — цеснае белае шарсцяное трыко, якое ледзь вылучалася на белай скуры, і блакітная шоўкавая хустачка на грудзях. Кончыкі хустачкі яна трымала абедзвюма рукамі перад сабою, каб і на грудзі, якіх яшчэ не бачыла мужчынскае вока, хоць крышку папала сонечных промняў.

Раптам яна пачула шум, быццам нехта расхінаў вербалозіны. Устаўшы, яна ўважліва прыслухалася. Праз момант сярод вербалозу з'явіўся амерыканскі салдат. Ад нечаканасці ён толькі і выціснуў з сябе:

— Ах, прабачце.

Але ці ж мог ён не паглядзець на яе? Яму здалася, што яго позірк як бы слухаўся кагосьці, хто паказваў яму, куды глядзець. Яе прывабная фігура выклікала ў яго ўздрым пачуццяў, што адразу ж перайшоў у нейкую збянтэжанасць.

Ёганін твар поўнасцю адлюстроўваў, што ў яе на душы. Міжволі яна сціснула рукамі грудзі, інстынктыўна спрабуючы схваць галізну. Яна не баялася яго. Бо раней ёй прыйшлося за дваццаць пяць мінут тысяч разоў перажыць смерць і знішчэнне, калі, здавалася, разбуралася, праглынаючы дамы, сама зямля, калі дзеці ўцякалі і безнадзейна захрасалі на гарачым, па-балотнаму размякчэлым асфальце вуліц. У яе не было страху перад параю блакітных вачэй нейкага амерыканца.

Ён сказаў:

— Які сённа цудоўны вечар!

Яна прамаўчала, і тады ён, збянтэжана ўсміхаючыся, папытаўся:

— Можа, вы хочаце, каб я пайшоў?

Яго збянтэжанасць чамусьці кранула яе, хоць яна яшчэ і не разумела чаму. Яна не ведала, як у яе вырваліся словы:

— Пачакайце хвілінку.

Падскокваючы па траве, яна пабегла ў хляўчук, схаваны за высокім вербалозам.

Шарцяное трыко ёй здымаць усё роўна не трэба, бо нічога другога ў яе няма. Яна хуценька надзела адзіную сукенку. Накідваючы на шыю хусцінку і завязваючы яе вузлом, яна папыталася ў сябе, ці прыстойна гэта будзе ў яго прысутнасці насіць на шыі хустачку, якую ён толькі што бачыў у яе на грудзях. І чаму я не сказала яму: «Ідзіце, калі ласка!» Гэтае пытанне яна пакінула без адказу. Але хустачка асталася на шыі.

Салдат сеў на траву, паглядзеў удалячынь за ракою — і думкамі перанёсся на ферму сваіх бацькоў у Пенсільваніі. Толькі што ён вярнуўся з вайны дадому. Да яго кулём імчыць французскі тэр'ер Майкл, быццам хоча вылезці са скуры, брэша, віляе хвостом, аблізвае яго і нарэшце, як звычайна, кладзецца на спіну, дае пагладзіць сябе па жываце і ад асалоды ледзь прыкметна паказвае зубы, нібы смяецца. Бацька кажа: «Значыцца, вярнуўся». А маці стаіць у дзвярах і ад радасці не можа скрануцца з месца.

«Я ж тады хацеў абрэзаць яблыню. Але не паспеў, не хапіла часу, прыйшлося ісці».

Перад ім невялічкая чорна-белая сітаўка какетліва пераскоквае з каменя на камень, так блізка ад берага, што кончык хваста, хістаючыся, дакранаецца да вады — і тут Сціў зноў пераносіцца ў Еўропу на бераг Майна, пытаецца ў сябе, вернецца Ёгана ці не.



Высокі, худы, жылісты сын пенсільванскага фермера належаў да ліку тых, каму рукавы пінжака заўсёды былі караткаватыя, як бы старанна ён ні выбіраў сабе новага адзення. Яго доўгі, вельмі белы твар пакуль што нагадваў толькі накід энергічнага мужчынскага твару. З бліскучых, блакітных, глыбока пасаджаных вачэй быццам выглядвалі продкі — шведы і немцы, што дзвесце гадоў таму назад перасяліліся ў Амерыку. На вайне ён, вядома, выконваў усё, што ад яго патрабавалі, а калі што якое, то нават і болей. А такіх выпадкаў хапала. Некалькі дзiesiąткаў нямецкіх слоў ён ведаў з дзяцінства, а на вайне, сутыкнуўшыся з нямецкімі ваеннапалоннымі, дастаткова ўзбагаціў свой запас слоў, каб няблага размаўляць з немцамі.

Пачуўшы яе крокі, ён павярнуўся. Панчоx у Ёганы не было. Ён бачыў, як лёгенька перабірала яна белымі нагамі, ідучы да яго па пакручастым карэнні вербалоў. Ногі былі самае дужае ў яе кволым целе. Тонкая бледна-блакітная паркалёвая сукенка выразна акрэслівала яго формы. Ён падняўся з месца, паступова ўстаючы на поўны рост.

Сціў быў усяго на два гады старэйшы за Ёгану і ў каханні такі ж недасведчаны, як і яна. Ён сказаў:

— Перапрашаю. Вы, канечне, ахвотней паляжалі б яшчэ на сонцы.

Сваім адказам яна памагла і яму і сабе.

— Не, мне ўжо стала крышку халаднавата.

Яму было цёпла. Многія з яго таварышаў завялі знаёмства з немцамі і рабілі так, каб іх бачылі разам. І ў яго даўно ўжо было такое жаданне. Але цяпер ён болей не думаў пра гэта. Яе сур'ёзная прывабнасць выклікала ў ім больш глыбокае, дагэтуль яшчэ не вядомае яму пачуццё. Ад разгубленасці ён прапанаваў ёй цыгарэту.

— Дзякуй, я не куру.

Ён стаў закурваць; цеплаваты ветрык некалькі разоў тушыў полымя запалкі, і яны атрымалі адтэрміноўку, на паўмінуты сякую-такую дапамогу. Ёгана тым часам глядзела перад сабою на вечаровы пейзаж, нібы цікаўная госця, якая ніколі не бачыла гэтых ціхix берагоў і гэтага спадарожніка ўсяго яе жыцця — мірнага, ціхага Майна.

Нарэшце цыгарэта запалена, трэба размаўляць, бо яны яшчэ не так добра знаёмыя, каб моўчкі сядзець адзін каля аднаго на траве. Ён сказаў банальныя словы:

— Я вельмі рады, што сустрэўся з вамі.

Нявінная ўсмешка, у якой ёсць свая чароўнасць, крыху прыдала смеласці Ёганіным вуснам. Тое, што яна цяпер сказала, сведчыла, што яна і так ужо надта далёка пайшла яму насустрач:

— У вас, я бачу, моцныя чаравікі. З валовай скуры!

— Праўда, на іх зносу няма. Спачатку яны крыху ціснулі. Я іх нашу ўжо амаль два гады, на пераменку з яшчэ адной парай.

— Чаму ж не насіць, калі ў вас ёсць дзве пары чаравікаў! — выгукнула яна ў прыступе нейкай нечаканай жыццярадаснасці, што, здавалася, біла з крыніцы, якой не чапалі гадамі і якая вось цяпер струменіла з яе вачэй.

Ён стаў абараняць свае трывалыя чаравікі.

— О, другая пара яшчэ зусім новая. Я рэдка нашу яе. Бо яны таксама ціснуть.

Неяк міжволі яна загарэлася азартам:

— Іх жа можна расцягнуць. За ноч на капылах! І тады яны не будуць ціснуть.

Потым яны яшчэ крыху пагаварылі пра яго чаравікі і падрабязна пра яе сандалі з букавага дрэва. Перакрыжаванне раменьчыкаў дазваляла бачыць далікатныя пальцы яе ног. Ім было ўсё роўна, пра што гавя-

рыць. Ёгана, чыё боязнае сэрца перавяло размову на чаравікі, адчувала, як і Сціў, што побач з тым, пра што яны гаварылі, заўсёды прысутнічала нешта такое, чаго яны не маглі сказаць.

Ён глядзеў на яе белыя ногі, якія выразна выдзяляліся на цёмна-зялёнай траве, прыстойна выцягнутыя і прыціснутыя адна да аднае. Яны прывабна знікалі пад сукенкаю ў нейкім сантыметры вышэй прыгожа выгнутага калена. Сціў задуменна сказаў:

— Цяпер і ў нашых дзяўчат няма панчоx.

Яна пыталася ў яго пра розныя рэчы, і ён, адказваючы ёй, гаварыў, як нешта само сабой зразумелае, пра тое, што мае просты чалавек «за акіянам» — пра рэчы, аб якіх просты чалавек у Еўропе не асмельваўся нават і марыць. Нарэшце ён неяк мімаходзь заўважыў, што шмат у каго са служанак ёсць уласная машына. Ёгана моцна здзівілася і сказала як бы толькі самой сабе:

— Тады я хоць цяпер згодна быць служанкаю ў Амерыцы.

На нейкі момант таемны паток перарваўся, быццам яна раптам адчула, што лёс паставіў паміж ёю і Сцівам неадольную сцяну.

Але тут сядзелі не толькі салдат з Амерыкі, дзе служанкі ездзілі на аўтамабілях, і дзяўчына з разбуранай дашчэнту Германіі. Вялікая маці-прырода, што падбірае адзін аднаму сваіх дзетак, праз некалькі хвілін прыбрала ўсе перашкоды — толькі адным позіркам Ёганіных і адным позіркам яго вачэй. І зноў тут на траве сядзелі проста два маладыя нявінныя чалавекі, якія мусілі нагнуць галовы, бо іх моцна цягнула адно да аднаго.

— Зайшло сонца. Вербалозіны ўхуталіся ў танюсенькія пакрывалы, і нізка над рэчкаю павісла пушыстая смуга.

Сціў спытаўся:

— Дзе вы маглі пераадзявацца? Я тут паблізу не бачыў ніякай хаты.

— Яна вунь за тым высокім вербалозам. — Яна пакнулася ўстаць з месца. Ён падаў ёй руку. Гэты першы дотык выклікаў асаблівую ўсмешку, якая доўжыла маўклівы дыялог іх сэрцаў.

Калі яны ішлі да вербалозу, ён моўчкі трымаў яе за руку, і яна не забірала яе ў яго. Ёй было прыемна. Але ногі ў яе дрыжалі.

У хлеўчука даўно ўжо не было дзвярэй. Замест іх вісела прасцірадла, якое Ёгана знайшла на пажарышчы бацькоўскага дома. На ім былі дзіркі велічынёю з галаву. Яна не магла зацыраваць іх, бо не было ні іголак, ні нітак, як і тысяч іншых рэчаў.

У хлеўчуку стаялі жалезны ложкак, крэсла, а болей не было нічога. Калі б Сціў выпрастаўся, яго галава ўпёрлася б у столь. Ён не мог стаяць тут на ўвесь рост.

— А дзе вы гатуеце сабе есці?

Яна паціснула плячыма і паказала на пагнутую спіртоўку.

— Ад яе таксама карысці мала, бо няма спірту.

Ён аглядзеўся больш грунтоўна і знайшоў пад самай столлю круглую вентыляцыйную аддушыну.

— Тут у гэтым кутку хапіла б месца паставіць грубку, дый трубу можна вывесці праз тую аддушыну.

— Каб жа дзе знайсці тую грубку.

Яе рука ўсё яшчэ была ў яго руцэ, і цяпер ён стаяў каля ложка. Што ёй цяпер рабіць? Што ёй сказаць яму? Павагаўшыся, яна нарэшце сказала:

— Можа, вы прысядзецце?

Сціў таксама адчуваў нейкае асаблівае напружанне, што ўзнікае паміж закаханымі, якія яшчэ не абмяняліся пяшчотамі і ўпершыню асталіся ў чатырох сценах адны. Цяпер яны былі далей адзін ад аднаго, чым знадворку на траве.

Ёгана прысела на ложкак. Ёй ніяк не ўдавалася на-

цягнуць край кароткай сукенкі на калені. Мімалётныя позіркі, якімі яны абмяняліся, зноў вярнулі першапачатковую ступень іх знаёмства.

Сціў і Ёгана, для якіх у апошнюю паўгадзіну не было нічога другараднага, зноў гаварылі пра другарадныя рэчы. Звонку спяваў вялікі хор цвыркуноў. Жабы пачалі ўжо свае начныя спевы, якія то набліжаліся, то аддаляліся. Яна бачыла яго твар толькі тады, калі ён рабіў зацяжку.

Нарэшце ён устаў.

— Ну, мне пара.

Яны стаялі каля прасцірадла, якое вісела ў дзвярах. Ён нахіліўся да яе.

— Не трэба. Калі ласка, не трэба,— сказала яна, і ў яе голасе чуліся і страх і жаданне.

### III

Рут Фройдэнгайм спачатку прывезлі ў Аўшвіц, а адтуль праз нейкі час разам з дзвюма яўрэйкамі з Франкфурта-на-Майне ў Варшаву ў публічны дом для нямецкіх салдат. Ноччу, перад тым як немцы пакінулі Варшаву, у яго трапіла бомба. Большасць жыхарак загінула. А на амаль голую Рут, якая блукала паміж руін, наткнуўся савецкі афіцэр і правёў яе праз лінію пастоў у тыл.

Там пасля канца вайны яна прабыла яшчэ год і тры месяцы. Нарэшце над ёю зжаліўся савецкі ваенны ўрач і на перапоўненай санітарнай машыне адаслаў у Берлін. На наступны дзень яе ўзяў з сабою ў Франкфурт-на-Майне амерыканскі афіцэр для даручэнняў.

На Рут была чорная люстрынавая спадніца, якая проста вісела на целе аж да самых пят, вязаная ружовая начная кофточка з кароткімі рукавамі. У сваім адзенні яна была падобна на чалавека, які толькі што

выйшаў з дому, каб перабегчы вуліцу і купіць сёе-тое да ранішняй кавы. Сінявата-чорныя валасы з праборам пасярэдзіне вузкай галавы былі гладка сабраны і сплечены на патыліцы ў вялікі вузел. Твар быў белы, як крэйда, і нежывы.

Пяць з паловаю гадоў таму назад на вачах у Рут забілі бацькоў і потым за ногі цягнулі іх па рыначнай плошчы.

Тады на вакзале ў Вюрцбургу, перш чым упіхнуць яе ў таварны цягнік, салдат аховы крыкнуў ёй у твар, што таксама забілі і яе малодшага браціка. І ўсё ж яна імкнулася вярнуцца ў Вюрцбург, бо проста не магла ўявіць, куды падацца яшчэ.

Паміж Франкфуртам і Вюрцбургам хадзіла мноства амерыканскіх ваенных машын. Каб пад'ехаць, ёй варта было толькі падняць руку. Але яна не хацела хутка дабірацца да мэты, якая перастала быць яе мэтай.

Семнаццацігадовай нявіннай дзяўчынай яна трапіла ў публічны дом для салдат. Некалькі дзяўчат не вытрывалі там і пакончылі жыццё самагубствам. Другія нарэшце сталі прастытуткамі. У Рут ад нязмернага жаху ўсё быццам адмерла. Цела яе два гады знаходзілася ў гэтым доме. Але цела болей не было ёю. Самой яе болей не існавала. Нішто на свеце не магло цяпер прымусіць яе заплакаць. Нішто болей не кранала яе. Яна зрабілася чымсьці такім, чаго не было да нацысцкага панавання. Рут стала нябожчыкам, які толькі ва-рушыўся і ў якога было толькі адно жаданне: вярнуцца ў родны горад не хутчэй, як пешшу.

Блукаючы паміж мёртвых руін дамоў, яна паволі выбралася з Франкфурта і павярнула з дарогі на сцэжку, якая выгінаста падымалася на ўзгорак. Яна ішла не спыняючыся. Штосьці вымушала яе перастаўляць ногі, штосьці паказвала ёй патрэбны кірунак.

Лёгенькі цеплаваты ветрык калыхаў на ўзгорку абапал сцяжынкі жыта, хвойнік дыхаў на сонцы сваімі

блакітнымі верхавінамі, а ў зіхоткай даліне відаць былі вялізныя блакітныя выгібы Майна. Стаяў цудоўны сонечны ліпеньскі дзень.

У лесе яна спынілася, пачуўшы, што ззаду едуць сялянскія калёсы. Павярнуўшыся, яна глядзела, як яны паволі набліжаліся да яе. Тут нават і сабака спыніўся б і паглядзеў назад.

Яна ступіла ўбок. Тое ж зрабіў бы і сабака. Але яна не стала жывёлінаю, у яе захавалася свядомасць, яна раптам успомніла, што на разбуранай прывакзальнай вуліцы ў адным акне вісела і сушылася белая кашуля.

Селянін спыніўся, папытаўся, ці не хоча яна пад'ехаць з ім да вёскі. Яна паматала галавою. Дзесьці зашчабятала птушка. Яна пачула гэта. Селянін сказаў:

— Я толькі так папытаўся, на сядзенні хопіць месца дваім. Ну калі так, дык усяго добрага.

Яна нейкі час не краналася з месца. Зашпіліла вязаную ружовую начную кофточку, на якой асталіся толькі тры гузікі, вялікія перламутравыя гузікі. Верхняя гузіка не было. У складках вялікай чорнай спадніцы сабраўся пыл, ён ляжаў і на чорнай куксе валося. Роўная, як шнур, шырокая лясная дарога далёка наперадзе была падобна на рыску, праведзеную крэйдаю на зялёным фоне.

Яна паволі мінала вёскі. Яе праводзілі позіркамі. Спачування да сябе Рут не выклікала, бо ў яе на твары не было відаць гора. Пад вечар за грошы, якія даў ёй амерыканскі афіцэр, яна купіла сабе кавалак хлеба. З цынкавай конаўкі, прывязанай ланцужком да вясковай студні, выпіла глыток вады і паволі пайшла далей. Сцямнела. Яна лягла адпачыць у лесе. Вакол ваялася сучча. Ляжала на спіне. Белы твар на фоне чорнай зямлі выдзяляўся як камень у лесе.

У крывавай віхуры розруху першых дзён Рут прапусціла момант, калі яна магла скончыць жыццё самагубствам, а пасля ёй стала ўсё роўна. Праз нейкі час

яна перастала сніць малюнкi з жыцця ў публічным доме. Яна не пакутавала. Яе цела спала.

Наступныя тры ночы яна таксама спала на свежым паветры. Абышоўшы бокам горад Ашафенбург, яна дабралася да Шпесарта, самай вялікай дубровы ў Германіі. У гэтай мясцовасці жыло мала людзей, тут амаль адсутнічала ворная зямля. Нават у вузкіх, глыбокіх лугавых далінах, над якімі звісалі кроны магутных дрэваў, яна рэдка дзе бачыла хатку. Не было людзей і ў лесе. Выпадалі дні, калі яна не сустракала ні аднаго чалавека. Тут вадзіліся адны дзікія жывёлы і птушкі.

Яна спуściлася па крутым адхоне. Каменне было мокрае, зеляніна значна цямнейшая. Ёй стала холадна. Гэта быў паўночны бок. Перад ёю адкрыўся бераг Майна. Нізенькі дзядок сядзеў на невысокім пароме, ногі яго дакраналіся да берага, і цыраваў рыбалоўную сетку. На другі бераг падала сонечнае святло. Яна ўзышла на паром і села на вышараваную дабяла лаўку.

Рут была маленькая худзенькая дзяўчына з чорнымі вачыма, вельмі тонкімі бровамі і доўгімі павекамі. Калі б твар яе ажыў, ён бы быў прыгожы. Яе рот таксама нічым не вылучаўся, відаць былі адны губы. Гэтую нежывую дзяўчыну паромшчык перавёз цераз рэчку.

Павольна ідучы па дарозе, якая, то апускаючыся, то падымаючыся, вілася адпаведна хвалістай лініі ўзгоркаў, Рут неўзабаве ўбачыла тоўстага, па-гарадскому апранутага чалавека, які выйшаў з бярэзніку і рушыў у яе бок. Ён усміхаўся так, быццам быў поўнасьцю перакананы, што не сустрэне ніякага супраціўлення. У гэты час па краіне блукалі мільёны бяздомных людзей, жыццё якіх ва ўсіх адносінах выйшла з каляіны. Стала звычайнай з'явай, што мужчына і жанчына, дагэтуль ніколі не бачыўшы адзін аднаго, часам, як толькі выпадала магчымасць, сыходзіліся на якую паўгадзінку.



Гэта быў жывёлапрамысловец з Франкфурта-на-Майне, які, як і шмат хто з тых, чые кватэры былі разбураны бамбардзіроўкамі, шукаў сабе прытулку ў сялян. Яго вялізны жывот, здаецца, пачынаўся каля самай шыі. Усміхаючыся, ён хрыпла запытаўся:

— Ну што, можа, паспрабуем?

Але чаканай усмешкі ў адказ не было. Рут нават не паскорыла хады і ні на сантыметр не зрушыла ўбок.

Статую ж нельга абдымаць. Ён раптам спалохаўся, што яна застрэліць яго, калі ён абдыме яе, ёй гэта, мабыць, так жа проста, як дыхаць чалавеку. Яна пайшла далей, павольна, як і раней. Яна сказала сабе: «Трэба штосьці мець. Хоць бы які нож».

Паміж сківіц і носам у Рут з'явілася рыса, якая сведчыла аб тым, што яна здольна на ўсё. На скуры гэтай рысы відаць не было. Скура асталася гладкая і чыстая.

На павароце дарогі стаяў крыж з распяццем. Вясковы мастак не пашкадаваў крывава-чырвонай фарбы. Кроплямі і ручайкамі яна быццам сцякала з цярновага вянка па твары Хрыста ўніз. Каля нізкага п'едэстала на вячэрнім ветрыку хісталіся доўгая трава і блакітныя званочкі. Сонца ўжо зайшло.

Яна прылягла на траву, хоць жывёлапрамысловец усё яшчэ стаяў пасярэдзіне дарогі. Яна вельмі стамілася і адразу заснула. Ён паволі прайшоў міма, спалохана пазіраючы на фігуру, якая, выцягнуўшыся, ляжала на спіне пад распяццем.

А пятай гадзіне яна ўжо была на нагах. У вялікай цішыні на святанні не чуваць яшчэ ніводнага гуку. Збочыўшы на вузкую палявую сцежку, яна неўзабаве падышла к ельніку. Першыя промні клаліся паміж дрэвамі. Пад імі ляжалі вялізныя замшэлыя валуны.

У Шпесарце яна неяк наткнулася на труп бялявага маладога салдата. Ён павесіўся. Яго кіцель, акуратна вывернуты і складзены ўдоўж, ляжаў пад дубам. І вось

цяпер яна ўбачыла скурчаны труп жывёлапрамыслоўца, які ляжаў паміж двума замшэлымі валунамі. Ён стрэліў сабе ў скроню. Рут, праходзячы міма, падняла яго рэвальвер. У Аўшвіцу яна кожны дзень бачыла трупы. Запіскі жывёлапрамыслоўца са словамі «жыць няма болей сэнсу» яна не кранула.

На лясной сцежцы ляжала тоўстая коўдра леташняй ігліцы. Перад ёю з галінкі на галінку скакала малінаўка. Яна старанна насвіствала, быццам хацела паказаць дарогу, і раптам скокнула ў гушчар.

Спадніца ў яе была тонкая, а рэвальвер цяжкі. На кожным кроку ён стукаў па назе. Падымаючыся па крутой сцежцы, яна выцягнула яго з кішэні. Наверсе села. Рэвальвер па-ранейшаму быў у яе ў руцэ.

Думка прыйшла сама сабою. Яна была лёгкая. Чаму не забіць сябе? «Усё адно». Яна пераклала рэвальвер у другую руку і дастала з кішэні апошні акрайчык хлеба.

Яна ішла цэлы дзень і потым яшчэ наступную раніцу. Мясцовасць стала знаёмая. Ёй былі ўжо вядомы абрысы гэтых узвышшаў. Яна прайшла міма хутара, на якім з Ёганаю ў дзяцінстве часта піла малако, і спынілася перад шырокаю далінаю, дзе раней знаходзіўся Вюрцбург. Разбомбленыя дамкі былі падобны на пчаліныя соты. Твар астаўся бяспасны.

Сонца стаяла ўжо высока і добра прыпякала. Ёй захацелася спусціцца ўніз па сцяжынцы, але тут у яе ў вачах пацямнела, і яна, непрытомная, звалілася ў прыдарожны чартапалох. За мінулы тыдзень яна з'ела толькі пару кавалкаў хлеба.

Праз паўгадзіны на яе наткнулася адзінаццацігадовая хутаранская дачка, якая палкаю збівала вярхі метровых чартапалохаў. Парабак аднёс Рут на хутар.

Яе палажылі ў агульным пакоі на канапу. Гаспадыня, бялявая таўставатая жанчына, апранутая па-гадэскаму, пазнала яе адразу. Яна ўспомніла, што

калісьці дзве маленькія сяброўкі пілі тут малако, пілі з аднае шклянкі, а з другой толькі падлівалі яго.

Першае, што ўбачыла Рут, апрытомнеўшы, была вялікая фатаграфія гаспадара ў афіцэрскай форме, якая стаяла на каміне за радком зялёных яблыкаў. Ён загінуў пад Сталінградам. У яе адразу праяснела ў галаве, і яна зразумела, дзе знаходзіцца. Зняўшы кампрэс з ілба, яна сказала:

— Дзякуй вам.

Гаспадыня ведала, што Рут забралі ў Аўшвіц, а адтуль адвезлі ў публічны дом у Варшаву. Усе ў Вюрцбургу ведалі пра гэта. Узяўшы дачку за руку, яна вывела яе з пакоя, а потым зноў разгублена глядзела на Рут, зверху ўніз, і думала сама сабе: «У любым выпадку аставацца ёй тут нельга. Што мы пра яе ведаем? Але перш я дам ёй пад'есці».

Уголос жа яна сказала:

— Некалькі дзён таму назад да мяне заходзіла ваша былая сяброўка Ёгана. Цяпер яна жыве на лузе, у хлеўчуку для коз.

Рут часта гуляла з Ёганаю на лузе. Хляўчук яна ведала, ён, як жывы, паўстаў цяпер перад яе вачыма. Яе позірк блукаў за межамі пакоя. Гаспадыня тым часам падкаціла да канапы нізенькі столік, на якім былі хлеб, малако і адно яечка.

На хутары жылі тры чалавекі, чые дамы былі разбураны бамбёжкаю: гаспадыня пусціла іх да сябе на некалькі тыдняў. Цяпер яны стаялі каля кучы гною, па якой хадзілі, шукаючы покарму, куры. Прафесар Геберляйн, які раней чытаў курс гісторыі ў Вюрцбургскім універсітэце, здзіўлена паківаў галавою:

— Проста дзіва, што яна асталася жывая.

— Я добра ведаў яе і таго хлапца, яе жаніха,— сказаў майстар Зімс, які рабіў вядомыя ва ўсёй краіне скрыпкі.— Вельмі прывабная і мілая дзяўчына. Які жахлівы лёс!

— Што тут такога жахлівага? Звычайная жыдовачка-распусніца! Божа мой, такое здараецца штодня.

Майстар Зімс кінуў цяжкі позірк на ранцё Піліпі.

— Няхай вам за такія словы не прабачыцца і на смяротным ложку.

І пайшоў у хату.

— Пан Зімс крыху перабольшвае, — усміхнуўся прафесар гісторыі. — І з вамі я таксама не магу пагадзіцца, пан Піліпі. Тут зусім другое. Зрэшты, яна не па сваёй волі пайшла ў публічны дом. Праўда, факт астаецца фактам, што яна там была. А гэты факт не можа не выклікаць адпаведных вынікаў, як ты яго ні тлумач.

Рут паволі прайшла міма двух мужчын. Хутар астаўся ззаду. Гаспадыня праз акно глядзела ёй услед. Позірк гэты быў нейкі разгублена-тупаваты. Яна не скранулася з месца, пакуль Рут не знікла ўдалечыні за хмызняком.

Прафесар гісторыі паківаў галавою:

— Аднаго я не магу зразумець: навошта яна вярнулася ў Вюрцбург, дзе яе ведае кожны. Чаму яна не пайшла ў горад, дзе ніхто нічога не чуў пра яе? Не разумею.

Дарога вяла Рут міма манастыра «Вароты на неба». Дзве маладыя манашкі кленчылі на гародзе і рвалі рэпу. З Ёганаю і Рут яны калісьці разам хадзілі ў школу. З перапуду яны пачырванелі і апусцілі долу твар. Адна з іх перахрысцілася.

Сухі і шэры летапні чарот, перамешаны з сёлетнім зялёным, рос далёка ў булькаючай вадзе. Насупраць на сонцы блішчалі крутыя ўзгорачкі, абсаджаныя вінаграднамі. Уніз па цячэнню павольна плыла грузавая баржа. Белы шпіц стаяў на яе борце і брахаў на Рут, якая ішла берагам, кіруючыся да хлёўчука.

Ёгана сядзела на беразе і мыла ногі. Спачатку яна не паверыла сваім вачам. Падабенства спалохала яе. Устаючы з месца, яна адчула нейкае калаццё ў гала-

ве; ёй здалося, што нешта цягне яе за валасы ўгору. Рут была ў дваццаці кроках і павольна набліжалася да яе.

Калі Ёгана нарэшце паверыла сваім вачам, яна кінулася бегчы ёй насустрач, ашаломлена паўтараючы:

— Рут, божачка, ты, Рут!

Твар у Рут астаўся нежывы. Хваля ўнутранага ўзрушэння ў Ёганы прайшла, а з ёю прайшлі страх і радасць.

— Гаспадыня з хутара сказала мне, што ты цяпер жывеш у хлeўчуку.

Раптам да Ёганы зноў вярнуліся пачуцці. Яна абняла сяброўку і ўсклікнула:

— Рут!

Здавалася, што яна вольна і шчасліва абнімала цяпер сваё дзяцінства. Але там, унутры, свайго часу чакала другое магутнае пачуццё, якому патрэбна было месца якраз у той момант, калі месца там хапала толькі аднаму пачуццю. Шчасцю прыходзілася саступаць дарогу. Чаго толькі не давялося ёй перанесці! Усемагутны, чаго толькі ёй не давялося перанесці! Рыданне скаланула Ёганіны грудзі.

Рут адзначыла гэты выбух пачуццяў толькі позіркамі. Ёгана абняла яе і павяла ў хляўчук. Больш за паўгадзіны Рут нерухома ляжала на жалезным ложку, на чорна-жоўтай тыгравай коўдры. Вочы яе былі расплюшчаны. Ёгана таксама не варушылася. За дзвярыма стракаталі конікі.

Нарэшце Ёгана злавіла позірк Рут і ўкленчыла побач з ёю каля ложка.

— Хочаш расказаць мне? Можаш? Лепей не трэба!

Яна раптам адчула страх і закрыла рукамі вочы.

Праз вельмі доўгую хвіліну яна пачула голас сяброўкі — невыразны, спакойны.

— Магу расказаць, калі ты хочаш.— Здавалася, што яна проста раўнедушна паказвае копіі фатаграфій,

якія захаваліся ў яе галаве. — Я ехала ў вагоне, у якім звычайна воззяць жывёлу. У вагоне нас было дзевяноста, і таму там можна было толькі стаяць. Ехалі мы восем дзён.

Рут нічога не сказала пра тое, што ў вагоне не было прыбіральныхі.

Потым яна паказала яшчэ адну фатаграфію з памяці.

— У Аўшвіцу вагоны адчапілі. На вакзале нас сустрэлі эсэсаўцы. Нас білі бізунамі. Была ноч. Паветра пахла гарам. Неба было чырвонае ад полымя і дыму. Паліліся печы крэматорыя.

Не падымаючы вачэй, Ёгана ўчапілася за сяброўчыну руку.

— Нас рассартавалі — асобна старых мужчын, асобна маладых мужчын, асобна старых жанчын і асобна маладых жанчын і дзяўчат. На дарозе ў лагер валялася некалькі соцень мёртвых. Салдат сказаў нам, што яны выйшлі са строю. Каля варот лагера нас сустрэў доктар Менгеле. Ён не гаварыў, а толькі паказваў рукою налева або направа — куды ісці. Людзі чапляліся адзін за аднаго, крычалі, бо іх разлучалі з родзічамі. Іх разганялі, б'ючы гумавамі дубінкамі. Сваіх родзічаў яны ніколі болей не ўбачылі. Ноччу ў Аўшвіц прывезлі яшчэ трыццаць шэсць тысяч нявольнікаў. Раніцаю ў жывых асталося ўсяго дзве тысячы.

Ёгана падняла ўгору твар і затармасіла Рут, быццам будзіла соннага.

— Рут! Твой брат жывы. Ён тут. Ён жывы.

— Праўда?.. Мяне адвезлі ў публічны дом у Варшаву.

Вялікімі пустымі вачыма яна глядзела на яшчэ нявінную дзяўчыну, на яе твар, валасы, вочы.

— У Варшаве я прабыла два гады.

— Паклікаць яго, Рут? Паклікаць?

— Як хочаш.

Ёгана ўсунула ногі ў сандалі. Яна хацела яшчэ сказаць, што зараз жа вернецца. Але Рут ужо спала. Не перастаючы дрыжаць, Ёгана ўсё глядзела на яе твар. Яна бачыла гіпсавую маску, знятую з нежывой дзяўчыны, якая спакойна дыхала.

\* \* \*

Апошні час Давід і Вуж кожны дзень сагнутымі шпількамі вудзілі рыбу і адразу ж смажылі яе на агні. Паміж дзвюма рагулькамі з вербалозін, замацаванымі ў зямлі, ляжала горка попелу ад былога вогнішча. Ёгана не раз бачыла абодвух хлопчыкаў на гэтым месцы.

Вуж чысціў і мыў рыбу, а Давід у гэты час па-майстэрску падкладваў у вогнішча тонкія галінкі. Вуж тоненькай вербалозінай праткнуў уздоўж рыбінку і палажыў пруток на рагулькі. Засунуўшы руку ў кішэню, ён дастаў адтуль соль і пасаліў рыбу.

— Цяпер давай падпальвай.

Рыбка была маленькая, і ад дыму яна спачатку толькі пачарнела. Яны сядзелі на траве, шырока раскінуўшы ногі. Пасярэдзіне гарэў агонь. На іх надзеты былі толькі штаны і кашулі. Вуж, як вопытны паляўнічы, перавярнуў пруток на другі бок, быццам смажыў сцягняк забітага мядзведзя.

— Ведаеш, мы цяпер нідзе не прападзём. Калі нам моцна прыпачэ тут у Вюрцбургу, мы возьмем і збяжым у лес і станем жыць там паляваннем.

— Глядзі добра, рыбка вунь гарыць і ўсё меншае.

У Давіда, як і ў яго сястры, былі цёмныя вочы, чорныя валасы і тонкія, як бы праведзеныя пэндзлікам бровы. Вузкі твар здаваўся быццам выразаны са слававай косці. На лбе цямнела пляма сажы.

Яны заўважылі Ёгану яшчэ далёка. Давідавы вочы заблішчалі.

— Ну, зараз мы пабачым, скажа яна што-небудзь пра коўдру ці не.

— Што яна, дурная? Думаю, што яна зручна ўху-таецца ў яе ноччу і будзе трымаць язык за зубамі.

— І будзе падобна на соннага тыгра.

— Хутчэй на тыгрыцу. Тут ёсць вялікая розніца.

— Якая ж?

— А тая, што тыгрыца жанчына. Яна ж куды больш небяспечная, асабліва калі ў яе забіраць дзяцей.

Апаленая рыбка адарвалася ад прутка, крыху яшчэ пагойдалася галавою ўніз і ўпала ў агонь.

— Вельмі ўжо маленькая папалася рыбка, — сказаў Вуж.

Ёгана падышла да агню. Першымі яе словамі былі:

— Ты не хочаш пайсці са мною? У мяне ёсць нехта, хто хацеў бы пабачыць цябе.

— Гэта не наша, — запярэчыў Давід і падняўся з месца.

Яна не зразумела, што ён меў на ўвазе. Нарэшце яна сказала:

— У мяне твая сястра. Яна толькі што вярнулася.

Ён утаропіўся ў яе вачыма, апусціў рукі ўбок, на вышыню пояса, і пачаў скакаць на дыбачках вакол Ёганы, як танцор у экстазе. Вуж перастаў даставаць з агню рыбку і здзіўлена паглядзеў на яе знізу ўверх.

Яна папрасіла зноў:

— Пайшлі са мною, пайшлі, — і працягнула яму руку. Ён усё не зводзіў з яе вачэй, а потым падаў руку і спытаўся:

— Няўжо гэта праўда?

Вуж задуменна праводзіў абаіх вачыма. Раптам ён падскочыў, як уджалены, і памчаўся ў процілеглы бок. Лазовы дубец, якім ён вудзіў рыбу, замінаў яму бегчы. Ён спыніўся, зірнуў на дубец — ці не будзе ад яго яшчэ якой карысці? — і потым шпурнуў яго, нібы кап'ё, высокаю дугою, як мага далей у рэчку і памчаўся далей.



На ўкрытым травой пагорку, які знаходзіўся паміж Гёхбергскаю дарогаю і старым крапасным ровам, стаяла драўляная будка, у якой раней дарожныя рабочыя хавалі свае інструменты. Цяпер у будцы жыў малады чалавек Марцін. У час вайны ён датэрмінова здаў экзамены на ўрача і потым быў ваенным урачом на фронце. Марцін ведаў пра лёс Рут і, як усе, думаў, што яна загінула. Калісьці ён быў заручаны з ёю.

Вуж падняўся на ўзгорак і, убачыўшы Марціна, які сядзеў каля будкі і чытаў нейкую медыцынскую кнігу, сказаў усміхаючыся:

— Ваша нявеста тут.

Марцін ведаў Вужа, які з ранняга дзяцінства цэлымі днямі сноўдаўся на вуліцы і знаў тут кожнага. Перагортваючы старонку, ён спытаўся:

— Што табе ад мяне трэба? Кавалак хлеба? Ці што другое?

Вуж пакрыўдзіўся. Працягнуўшы наперад руку, ён пагардліва сказаў:

— Калі не верыце — то мне што з таго. А толькі Рут папраўдзе тут.

— Што ты сказаў? — Марцін павольна падняўся.

— З гадзіну як вярнулася. Не болей.

Ён спусціўся ўніз і ўхапіў Вужа за руку.

— Рут Фройдэнгайм, кажаш, вярнулася?

— Yes, Sir<sup>1</sup>. Яна ў Ёганы. І Піліп... я хацеў сказаць, яе брат — таксама там.

Марцін часта прымаў рашэнне імгненна. Ён адкінуў усе балючыя ўспаміны апошніх гадоў, якія раптам узніклі ў яго, і рушыў з узгорка ўніз. Яго круты лоб і кручкваты нос выдаваліся наперад. Падбароддзе было невялікае і адступала назад. Рот меў нейкую рысу мяккасці, слабасці, з якою выразна кантраставалі ўпарты лоб і фанатычны бляск вачэй. На вайне ён не раздум-

---

<sup>1</sup> Так, сэр (англ.).

ваючы ішоў насустрач любой небяспецы. Часта ён нават не адчуваў, якая яна вялікая. Цяпер Марцін працаваў малодшым ардынатарам у бальніцы. Яму споўнілася ўсяго дваццаць чатыры гады.

Яны пашыбавалі ў бок лугу. Ідучы, Марцін выдаткоўваў шмат сілы. На кожным кроку ён вельмі моцна згінаў ногі ў каленях, каб потым, пружынячы наскамі, выпрастаць іх зноў. Яго хада сваім папераменным апусканнем і падыманнем нагадвала хаду вярблюда. Падбароддзе выдавалася наперад, быццам на ім вісеў нейкі груз.

— Ты бачыў Рут?

— Бачыць не бачыў. Але пра яе нам сказала Ёгана. Навошта ёй казаць няпраўду? Яна ж не дурань які. Ведаеце, мы якраз смажылі рыбу. Але гэтым разам рыба папалася вельмі маленькая. А мо і агонь быў надта вялікі. Хіба каб рагулькі былі вышэй! All right, рыбы нам яшчэ хопіць. Варшава, дзе была ваша нявеста, нават не ўявіць як далёка. Але можаце мне паверыць, што яна вярнулася. Я сам сабе падумаў, што вы будзеце вельмі рады. Таму вось хуценька і падаўся сюды.

— А Ёгана ведае, што ты мне сказаў пра гэта? А Рут?

— Ах, адкуль! Ніхто з іх не ведае. Вось будзе радасць.

Марцін уявіў сабе твар Рут, раз'едзены сіфілісам, яе заліты слязьмі твар, які маліў аб дапамозе, і тут жа побач твар усё зведаўшай жанчыны з бруднаю ўсмешкаю. З далёкага мінулага, са змроку часу выплыў мілы твар семнаццацігадовай дзяўчыны, якую ён кахаў. Страх спіснуў яму горла. Што рабіць? Што яму сказаць ёй? Ён спыніўся. Нарэшце скрануўся з месца і пайшоў — яго падганяў жаль. Каля хлеўчука, перад запонай-прасцірадлам, стаялі трое. Рут глядзела на Давіда як пяцідзсяцігадовая жанчына.

— Ты вырас.

Яна ведала, што павінна сказаць гэта. Давід круціўся, саромеючыся, потым сеў, пачаў выцягваць саломінку, што засела між пальцаў на назе.

Ёгана цьмяна ўяўляла сабе жыццё ў публічным доме — усё паўставала як адна жахлівая карціна. Пра Марціна яна нават і не думала. Ubачыўшы яго, яна раптам зразумела ўвесь цяжар трагедыі. Усё вакол стала нейкім пустым.

Марцін убачыў сваімі вачыма зусім іншае, не тое, што ўяўляў сабе перад гэтым. Ён адразу адчуў, што яго спачуванне не дойдзе, адскочыць ад яе. З выгляду яна амаль не змянілася і амаль не пастарэла.

— Хлопец сказаў мне, што ты прыехала. Божа мой, Рут! — Ён узяў яе за руку. — Як ты дабралася?

Рут не забрала ў яго свае нежывое рукі, хоць ён трымаў яе даволі доўга. Яна сказала, што ад Варшавы да Берліна, а адтуль да Франкфурта-на-Майне яна ехала на машыне. Давід стаяў побач з ёю. Вуж тактоўна трымаўся збоку і толькі час ад часу кідаў позірк на сямейную сцэну, да якой ён не меў ніякага дачынення.

— Пайшлі на рэчку, — сказала Ёгана Давіду. Вуж, праходзячы міма Марціна, паглядзеў на яго, быццам хацеў запытацца: «Ну што, як я гэта зрабіў?»

Марцін і Рут зайшлі ў хляўчук і селі на ложкак.

— Ты нядрэнна выглядаеш, пасля такой напружанай паездкі і пасля ўсяго.

Ён адчуў фальш кожнага слова і палажыў на яе руку сваю.

— Дзе ты будзеш жыць?

Рут ледзь прыкметна паціснула плячыма. Ветліва папыталася, як жыве ён.

— Я працую ў бальніцы. Хворых у дзесяць разоў болей, чым ложкаў.

— А той чалавек, што загадаў забіць маіх бацькоў, тут? — папыталася яна, і ў яе голасе не чулася нічога трагічнага.

Яна добра валодала сабою, ён не мог гэтага зразумець і адчуў сябе неяк няўпэўнена.

— Ён жыве на другім беразе рэчкі ў цагляным доме. Здаецца мне, што спекулюе на чорным рынку. Ну, як жылося табе, Рут?

Ён не мог не спытацца пра гэта, хоць і адчуваў, як гэта небяспечна.

— Два гады я прабыла ў публічным доме.

Марцін не мог болей вытрываць гэтага нежывога позірку. Чаму яна не забіла сябе? Ён сказаў:

— Ты магла б жыць у мяне.

Гэта было адно з яго хуткіх рашэнняў.

— Калі ў цябе ёсць месца таму, хто...

На яе твар найшло, а потым знікла нешта. Такой усмешкі ён яшчэ ніколі не бачыў на чалавечым твары. Усмешка была быццам успамін-позірк у нежывое сэрца, без жадання і шкадавання. І ўсё ж гэта быў лёгкі подых душы, першы за пяць апошніх гадоў. Раней яна кахала Марціна.

## IV

Вінны скляпок «Утульны лёх» знаходзіўся ў завулку Лёхгасэ, такім вузкім і цёмным, што ў зале і ў сонечныя дні мусіла гарэць святло. Пятроў бацька сядзеў з наведнікамі за вялікім круглым сталом паблізу прылаўка. За прылаўкам стаяў Пётр і ўважліва прыслухоўваўся да размовы.

Рыбак Кройцгюгель адпіў глыток і зморшчыў нос. Пятроў бацька, заўважыўшы гэта, сказаў:

— Сам ведаю, што пітво нікуды не гадзіцца. Вінаробы, гэтыя хітрыя машэйнікі, разбаўляюць яго вадою. Але я павінен яшчэ сказаць ім дзякуй, што яны мне наогул прадаюць яго за грошы. За віно цяпер хочучь мець жалезнае начынне або нават чаравікі і штаны. За іх яны гатовы прадаць і неблагі тавар. Але хто мне

сённяя скажа, дзе ўзяць тыя косы, сярпы і нажы? І ў каго цяпер можна набыць чаравікі і штаны?

Рыбак у блакітным камбінезоне сказаў сам сабе: «Хіба што ў Ісусавых вучняў». А гадзіннікавы майстар Крумбах міжвольна паварушыў пальцамі ў чаравіках. Паміж імі сядзеў бацька маленькага вучня Якава, які ўзяў апельсін сваёй сястрычцы. Сівы сталяр, у якога рудымі асталіся толькі абвіслыя вусы, тут не стрымаўся і гучна загаварыў, каб яго пачулі за сталом усе:

— А я кажу вам: ёсць усё. Тры тыдні таму назад да мяне прыйшоў нейкі тып і сказаў, што яму патрэбны паліцы. «Паліцы? — перапытаў я. — А дзе ўзяць дошак?» Ён толькі махнуў рукою: «Дошкі не праблема! Я вам іх дастану». І праўда — назаўтра прывозяць воз дошак. Новых яловых дошак, добра прасушаных, лепей не трэба. Вось як! Значыцца, я зрабіў яму паліцы. Восем штук. Не паспеў я яшчэ як след сабраць іх у яго дома, як ён пачаў ужо раскладваць на іх рэчы. У мяне аж вочы на лоб палезлі. Усё, чаго ты толькі пажадаеш. А якое там было віно — добрае старое віно. Не такая атрута, як тут. І адзежы і жратвы хоць заваліся. Нават амерыканскія цыгарэты ў кардонных каробках, у такіх вась доўгіх. У адной адразу дзвесце штук. А такіх каробак у яго дваццаць. Я палічыў. А чаравікаў? Вы нават не паверыце! Поўная паліца! Сапраўдная крама! А цяпер скажыце мне: адкуль у нягодніка гэтулькі добра, калі яго няма нідзе?

У бацькавым скляпку, дзе часта разгараліся спрэчкі, Пётр не раз ужо даведваўся пра людзей, у якіх можна было чым-небудзь пажывіцца. Цяпер, калі ўсе ўсхвалявана перабівалі адзін аднаго, ён як мага далей схіліўся над прылаўкам і прагна слухаў. Пачуўшы прозвішча спекулянта, ён палажыў свой доўгі, вузкі твар на далоні і пачаў, нібы сумуючы, глядзець у столь, дзе над вялізным круглым сталом знаходзіўся дакладна такія ж круглы рэльеф, намаляваны гадоў трыста

таму назад. Ён быў размаляваны блакітнымі і чырвонымі фарбамі і паказваў узнясенне Ісуса Хрыста.

Калі бацька загадаў Пятру падаць яшчэ адну шклянку пану Кройцгюгелю, Пётр тым часам ужо прабіраўся праз руіны, якія амаль бясконца ляжалі на вуліцы. Толькі сям-там сярод іх пракідаўся які непашкоджаны домік. Набожныя людзі гаварылі: да гэтага дома дакранулася божая рука.

Вечарам на сходзе, які зацягнуўся да позняй ночы, Пётр і вучні распрацавалі падрабязны план. Прайшло яшчэ некалькі дзён, пакуль яны выведалі план дома ўсярэдзіне, усе ўваходы і выходы, прывычкі спекулянта Цвішэнцала і дасталі пяць тачак.

Гэтага чалавека ведалі ўсе. Ён быў членам нацыскай партыі і блоквартам<sup>1</sup>, гэта ён арыштаваў Фройдэнгаймаў, бацькоў Рут і Давіда, і загадаў забіць іх на вуліцы.

Два чалавекі, незалежна адзін ад аднаго, паведамілі пра гэтае злачынства пракурору і згадзіліся быць сведкамі, але супраць Цвішэнцала пакуль што ніхто нічога не рабіў. Ды і ў другіх падобных выпадках, на здзіўленне людзей, нічога не рабілася. Высокапастаўленыя чыноўнікі, заўзятыя і ненавісныя нацысты, як і раней, займалі свае службовыя пасады. На пальцах можна было пералічыць тых, хто з іх сядзеў у турме.

— Па-мойму, амерыканцы і самі не ведаюць як след, чаго яны хочуць. Мы тут маглі б ім сёе-тое параіць,— сказаў Ёганаў бацька, стары сацыяліст, які чатыры гады адсядзеў у Дахаў.

Вучні высветлілі, што ў суботу ўвечары Цвішэнцала не бывае дома. Яны даведаліся таксама, што заднія дзверы ў сад ён зачыняў на засаўку, а сам без дваццаці восем выходзіў з дому праз пярэднія дзверы і шыбаваў

---

<sup>1</sup> Прадстаўнік нацыскай партыі, адказны за пэўны раён горада.

у «Таварыства астралагаў». Там па зорках на небе прадказвалі, што мае рабіцца на свеце, у які дзень члену таварыства лепш займацца сваімі справамі. Іх кіраўніком быў шыракаплечы бамбіза, з якога пэўна выйшлі б два крыху танчэйшыя мужчыны. Толькі на галаву яму, здаецца, не хапіла матэрыялу, і яна выйшла малюсенькая. Кіраўніка звалі «Галоўка».

Вуж выцікаваў, што ззаду, каля зачыненых на засаўку дзвярэй у сад, маецца акенца прыбіральні, маленькае і круглае, як ілюмінатар на караблі. Праз яго, сказаў Вуж, ён хоць і цяжка, але мог бы пралезці. Потым астанецца толькі адчыніць дзверы ў дом і — заходзь і зусім спакойна ачышчай паліцы, з васьмі да адзінаццаці, бо гэты недалужны махляр-астралаг вернецца дадому недзе каля адзінаццаці гадзін. Акенца ў прыбіральні зроблена як бы знарок для яго, для Вужа.

Планам адначасова прадугледжвалася паведаміць пра ўсё амерыканскім ваенным уладам. Роўна ў адзінаццаць гадзін непрыкметны вучань Ёган, які ўсюды мог пралезці незаўважана, павінен быў наклеіць на дзверы будынка ваенных улад пісьмо, па форме падобнае на вялікую афішу. Вучань Якаў вучыўся на літографа і напісаў тэкст афішы друкаванымі літарамі, а важнейшыя месцы вылучыў чырвоным чарнілам. Пералік рэчаў, знойдзеных у Цвішэнцаля, яны хацелі пакінуць ваенным уладам у доме Цвішэнцаля.

Такога вялікага набегу вучні дагэтуль яшчэ не рабілі. Пасяджэнне прайшло з уздымам.

— Ёсць тут такія, хто палохаецца турмы? — спытаўся Пётр. — Справа вельмі небяспечная.

На гэта пад агульнае адабрэнне адказаў Вуж:

— Мы можам толькі ганарыцца, калі нам дадуць некалькі гадоў турмы. А наконт небяспекі? Я вось што скажу вам: Nothing for nothing<sup>1</sup>.

---

<sup>1</sup> За нічога і нічога не будзе (англ.).

Неўміручая рыса хлапечай душы — шукаць небяспекі і з гонарам перасільваць яе ў бязмерным горы пасляваеннага часу набыла новы змест — памагаць бедным, і спраўдзіць гэты намер можна было толькі тады, калі і сам пападаеш у небяспеку. Такое нястрымнае хлапечэе імкненне прывяло да заснавання Таемнага таварыства Ісусавых вучняў і з'яўлялася цвёрдаю асноваю яго трываласці.

Дом Цвішэнцаля быў за межамі горада, у прыгарадзе, дзе асталося шмат неразбураных вілаў і дамоў. Пяць тачак стаяла за ўзгоркам бульбянога поля. Пётр на жываце ляжаў у бульбоўніку. Пачало ўжо цямнець, калі Цвішэнцаль пакінуў дом. Ідучы па сцяжынцы да дарогі, на якой яго ўжо чакаў на брычцы знаёмы селянін, ён на кожным кроку сцёбаў плёткаю па халявах сваіх высокіх ботаў і насвістваў марш з «Тангейзера».

Пётр, у сваіх паношаных рызманах, падобны на рухомае пудзіла, ціха ішоў за ім следам. Нарэшце ён уклечыў на полі і схаваўся ў бульбоўніку. Як толькі Цвішэнцаль сеў у брычку і крануўся з месца, пудзіла раптам зноў ажыло і памчалася цераз поле назад да хлапчукоў. Яны слухалі, пакуль не сціхнуў грукат колаў.

— Ну, а цяпер за работу, — з пафасам усклікнуў Пётр.

Яны падцягнулі тачкі да чорнага ходу і пералезлі цераз плот у сад. Цвішэнцаль думаў — і меў на гэта рацыю, — што ніводная істота не пралезе цераз маленькае круглае акенца ў прыбіральні, і таму ўлетку ніколі не зачыняў яго. Вуж зняў пінжак. Яго крыж і азадак былі такія вузкія, што іх можна было абхапіць дзвюма далонямі. Але плечы былі шырокія. Тонкія рукі блыталіся, быццам не злучаныя з целам.

Пётр счапіў рукі так, каб Вуж мог стаць на іх і скочыць угору. Пружынячы, Вуж падскочыў і, як плывец кролем, прасунуў у акенца спачатку левую руку і га-



лаву. Хлапчукі бачылі, як ён, прасунуўшы ў акенца левае плячо, спрытна перавярнуўся на живот і такім жа спрактыкаваным рухам праціснуў усярэдзіну правае плячо. Там ён падцягнуўся па вадасцёкавай трубе, падцягваючы адначасова прасунутае ўсярэдзіну цела. Вузкі крыж і ўсё астатняе прайшлі ўжо без цяжкасці. Па трубе хлопчык спуściўся ўніз і, седзячы на сядзенні, сказаў:

— There we are <sup>1</sup>.

Хлапчукі захваляваліся яшчэ мацней, калі пачулі, што Вуж, які папраўдзе варты быў гэтага імя, пачаў кратаць завалу і нарэшце з шумам скінуў яе. Стоячы ў дзвярах, ён жэстам рукі запрасіў усіх усярэдзіну. Яны рвануліся туды ўслед за Пятром, які ішоў наперадзе з кішэнным ліхтарыкам. Нерашуча, ахоплены жахам, апошні ўвайшоў у дом Давід, у дом чалавека, па віне якога загінулі яго бацькі.

Унізе знаходзіліся жылы пакой і кухня, наверху спальня і зала, у якой стаяла толькі некалькі крэслаў, кухонны стол, абцягнуты карычневаю пакуначнаю пераю, і восем паліц. Спачатку Пётр ліхтарыкам асвятліў паліцы, а потым уключыў верхняе святло. Ubачыўшы такое нечуванае багацце, усе нейкі момант не маглі вымавіць ні слова. Моўчкі, здзіўлена яны пераходзілі на дыбачках ад паліцы да паліцы. Нарэшце Вуж сказаў:

— Quite a lot<sup>2</sup>.

Яны ўзялі з сабою тры лазовыя кашы. Загадчык склада запісваў на паперы кожную рэч, якую кідалі ў кош. Як толькі кош напаўнялі, двое неслі яго да тачкі. На ўсякі выпадак кожную загрузаную тачку яны адразу ж адвозілі ў надзейнае месца. Праз дваццаць мінут адправілі дзве тачкі, і каля паліц завіхалася толькі

---

<sup>1</sup> Вось мы і тут (англ.).

<sup>2</sup> Процьма (англ.).

сем хлопчыкаў. Давіда, які не мог тут нават паварушыць рукою, Пётр адаслаў ужо з першаю тачкаю.

Пакуль што ўсё ішло па плану. Але часам — і гэта ўжо адчуў на сабе не адзін палкаводзец — нават найлепш спланаваная бітва можа скончыцца з-за непрадбачанай выпадковасці зусім іначай, чым планавалася.

Калі Цвішэнцаль, крыху спазніўшыся, дабраўся да шинка, дзе збіралася яго кампанія, ён даведаўся, што сходка пераносіцца з суботы на панядзелак. Астролагі са сваім кіраўніком, які таксама стаяў на чале іхняга кегельнага клуба, пайшлі ў рэстаран «Кеглі». Гуртам яны хацелі пераканаць там гаспадара аднавіць ушчэнт разбомбленую пляцоўку для гульні ў кеглі. Цвішэнцаль надумаў адразу ж вярнуцца з селянінам дадому.

Ноч была цёмная. Ехаць прыйшлося доўга, і па дарозе на бязлюднай вуліцы прыкладна цераз дзесяць мінут ён бачыў невыразныя абрысы тачак, якія цягнуліся яму насустрач у горад.

У доме асталіся толькі Вуж, які астуджваў слінай абадранае правае плячо, Пётр і клапаўшчык. Паліцы былі парожнія.

Клапаўшчык хацеў пакінуць амерыканцам прыгожа аформлены спіс забраных рэчаў. Пётр чытаў свае запісы, колькі і якія ўзяты рэчы, а клапаўшчык старанна выводзіў на чыстым бланку роўненькія радкі. Было толькі палова на дзесятую.

Цвішэнцаль ужо здалёку з жахам заўважыў, што ў доме гарыць святло. Гэта магло азначаць толькі адно з двух: або там зладзеі, або амерыканцы. Калі ваенныя ўлады наткнуліся на яго след, то можна лічыць, што ён ужо ў турме — зойдзе ён у дом ці не. Што б там ні было, а яму трэба высветліць, хто ў доме. Бо рэчы на складзе каштуюць грошы, і нямала грошай.

Прыставіўшы лескі да тыльнага боку дома, ён ціхенька стаў падымацца ўгору. Акно было зачынена. Першае, што ён убачыў праз акно, было трое босых

абарваных хлапчукоў, якія зусім спакойна сядзелі за сталом. Адзін з іх штосьці, здавалася, гаварыў, другі пісаў, а трэці падносіў руку да рота і пляваў на пальцы. Што паліцы парожнія, ён заўважыў толькі тады, калі адвёў позірк ад трох убок. Спачатку ён не паверыў сваім вачам і пачаў напружана ўглядацца ўсярэдзіну. Калі ён спусціўся па лесках уніз, калені ў яго дрыжалі. Набліжаючыся да дзвярэй, ён мацней сціснуў у руцэ бізун. Асцярожна павярнуўшы ключ у замку, ён бязгучна падняўся па прыступках.

— Шэсцьдзесят восем каўбас «саямі». Калі будзеш пісаць лічбамі, работа пойдзе шпарчэй,— сказаў Пётр.— 68 штук. Я думаю, што яны важаць каля пяцідзесяці кілаграмаў. Напішы: «на нашу думку».

— Уласна, некалькі штук мы маглі б пакінуць сабе, бо ў нас іх жа цяпер вельмі многа. Let's say three per cent or two<sup>1</sup>. Як кажучь, рабочыя выдаткі.

— 17 пачак амерыканскіх цыгарэт.

— Напішы «каробак». Бо амерыканцы гавораць «каробак»... Іх павінна быць дваццаць. Значыцца, гэтая свіння ўжо прадала тры каробкі.

— Вуж, калі ты ўвесь час будзеш перабіваць мяне, я нараблю памылак.

— 55 пар чаравікаў. Новых. 23 — жаночых, 32 — мужчынскіх.

— Але я цяпер зусім сур'ёзна хачу папытацца ў вас: можа, нам запісаць чаравікаў на адзінаццаць пар меней? Мужчынскіх чаравікаў? Напішы проста: «адзінаццаць пар нам» і дай тлумачэнне. На зіму нам абавязкова патрэбны чаравікі. That's clear!<sup>2</sup>

— Кажаш, патрэбны? — прагучаў тут голас Цвішэнцаля. Ён стаяў каля дзвярэй, белы ад злосці.

Двое хлапчукоў нават не скрануліся з месца. Вуж,

<sup>1</sup> Скажам, тры працэнты або два (англ.).

<sup>2</sup> Ясна ж! (англ.)

як рыба, падскочыў угору. Потым павольна падняліся з месца і астатнія, не зводзячы вачэй з Цвішэнцаля.

Ён так ляснуў бізуном, што аж засвістала, і паказаў ім на паліцы.

— Дзе мае рэчы?

Пётр адчуваў сябе як чалавек у вадзе, які не ўмее плаваць. Нарэшце ён выціснуў з сябе:

— Іх тут болей няма.

— А дзе ж яны? — Цвішэнцаль ляснуў бізуном па сталае, проста па спісе.

Кладаўшчык схапіў прыгожа напісаную паперку, разгладзіў яе і схаваў за спінаю.

Тут да размовы далучыўся Вуж, якога не мог дастаць бізун, ён задам павольна адступаў яшчэ далей назад:

— Калі вы будзеце тут так махаць бізуном, мы наогул нічога не скажам.

Лоб у Цвішэнцаля пачырванеў ад злосці. Цвішэнцаль быў невысокі худы чалавек, з цёмнымі валасамі, з бездакорнаю фігураю. Хоць яму і споўнілася сорок гадоў, але на яго твары не было відаць ніводнай маршчыны. Яго пастава, ногі разам, бізун у руцэ рабілі яго падобным на фехтавальшыка, які нецярпліва чакае, што будзе. Перад прыходам да ўлады нацыстаў ён трымаў начны рэстаранчык, у якім маладыя грудастыя афіцыянткі да апошняга пфеніга выпампоўвалі грошы з прагных да кахання ласуноў.

Як труба, ён пратрубіў праз тонкія цвёрдыя губы:

— Гэта нахабнае зладзейства. За яго вас пасадзяць у турму. Калі вы зараз жа не вернеце мне рэчаў, я перадам вас амерыканцам.

Пачуўшы слова «амерыканцам», хлопчыкі зразумелі, што іхні план зноў бязгучна вярнуўся ў бяспечную каляіну. Пётр раптам адчуў пад нагамі цвёрдую зямлю і з выклікам сказаў:

— Вы і самі ў гэта не верыце. Нам амерыканцаў баяцца не трэба.

— Ну пэўна ж, нам не трэба! — усклікнуў Вуж і зручней прысланіўся да парожняй паліцы.

Цвішэнцаль, здаецца, зразумеў, што напаў не на дурняў. Ён некалькі разоў прайшоўся ўзад і ўперад, трымаючы руку з бізуном за спінаю, а потым ужо другім тонам папытаўся:

— Вы ведаеце, дзе мае рэчы?

Вуж дзёрзка ўсміхнуўся:

— О, яны ў надзейным месцы. Можаце за іх не хвалявацца.

З гэтага моманту Пётр думаў толькі пра адно: як ім найхутчэй выбрацца адсюль.

Бо роўна ў адзінаццаць гадзін Ёган наклеіць на дзверы будынка ваеннай адміністрацыі афішу. На машыне амерыканцы прымчацца сюды праз некалькі мінут. І тады прыйдзе канец Таемнаму таварыству вучняў. Ім любой цаною трэба вырвацца адсюль. Спіска тут цяпер, зразумела, пакідаць нельга.

Цвішэнцаль таксама задумаўся. Палажыўшы бізун на стол, ён па чарзе агледзеў кожнага з хлопчыкаў і потым ласкава, з крыху ненатуральнаю ўсмешкаю, сказаў:

— Калі вы вернеце мне мае рэчы, то можаце выбраць сабе ўсё, што захочаце.

Яны маўчалі, як статуі. На Вужавым твары, на якім адразу ж яскрава адлюстроўвалася любое душэўнае перажыванне, прабліснуў трыумф.

Дзверы ў спальню былі адчынены. Ключ тырчаў у замку. Пётр мераў пакой крокамі ўзад і ўперад, быццам абдумваў Цвішэнцалеву прапанову.

— Я згодзен, каб вы ўзялі сабе столькі, колькі хочаце. Можаце ўзяць шакаладу. Бярыце, што хочаце. І кожнаму — па пары чаравікаў.

І тут жа Цвішэнцаль ад штуршка паляцеў праз

дзверы ў спальню і гримнуўся там на падлогу. Пакуль ён уставаў, Пётр замкнуў дзверы ключом.

Па начной шашы яны, не спыняючыся ні на хвілінку, стрымгалоў памчаліся да манастырскай царквы і спусціліся ў сутарэнне. Усё сутарэнне было завалена рэчамі, і яны высокімі кучамі ляжалі на падлозе. Пакунак са штанамі, быццам ахвяра, ляжаў у нагах знявечанага Хрыста. Вучні былі на сёмым небе, гаманілі, перабіваючы адзін аднаго.

Кладаўшчык адразу ж сеў каля лаўкі, палажыў на сядзенне спісак і запісаў далей: «138 плітак шакаладу». Уцёкшы ад Цвішэнцаля, яны па дарозе намерыліся наклеіць на дзверы будынка ваенных улад і спісак. Так будзе лепей. Пётр дыктаваў з сваіх запісаў. Часу аставалася мала. Усе маўчалі. Толькі Якаў, які раней вучыўся на літографа і напісаў афішу, не мог стрымацца. Ён ззаду падышоў да клапаўшчыка, што кленчыў перад лаўкаю, і шапнуў яму:

— Можа, напісаць лічбы чырвоным чарнілам? Так будзе намнога прыгажэй.

Вуж са сваім спіскам прыбег да будынка ваенных улад за некалькі мінут да адзінаццаці. Святло гарэла толькі ў адным акне. Ціхоня Ёган сядзеў на краі фантана каля барокавых скульптур — нешта непрыкметнае, такое ж шэрае, як і скульптура, амаль зліваючыся з ёю. Афішу, на якую ўжо быў намазаны клей, ён асцярожна трымаў абедзвюма рукамі. Намазваючы ражкі спіска клеём, Ёган шапнуў:

— Але вартавы нізашто не хоча адысціся ад дзвярэй.

Вартавы стаяў каля дзвярэй, прысланіўшыся да сцяны. Час ад часу ў цемры ўспыхваў агеньчык цыгарэты. Хлапчукі не зводзілі з яго вачэй. Трымаючы зброю паміж ног, вартавы запаліў новую цыгарэту.

— Ніколі б не падумаў, што амерыканцам дазваляецца курыць на варце, — прашаптаў Вуж. — Я зараз па-

дыду да яго і скажу: «Вунь там за вуглом ляжыць жанчына. Яна, здаецца, хворая, а можа, і непрытомная». Вось што я скажу.

Ён зусім нячутна падышоў да вартавога і пальцам паказаў яму за вугал дома. Вартавы адарваўся ад сцяны і, перш чым Вуж пачаў расказаць яму сваю гісторыю, сказаў:

— You go home to bed! <sup>1</sup>

— I don't have a bed <sup>2</sup>.— Гаворачы так, ён павольна ішоў далей, крыху павярнуўшыся да вартавога і паказваючы на скрыжаванне вуліц. Вартавы ішоў следам:

— Where do you live?

— In a cellar.

— It's eleven o'clock. About time for you. Your father will be worried, if you come home so late as night.

— My father is dead.

— Oh!

— He was a member of the international brigade.

— Was he? That's quite interesting <sup>3</sup>.

Будынак ваенных улад быў доўгі. Ідучы, Вуж расказаў яму гісторыю свайго бацькі.

Па дарозе яны некалькі разоў спыняліся. На скрыжаванні Вуж сказаў:

— And in his last letter he wrote that the Pope is supporting Franco <sup>4</sup>.

Капітан Ралф Лібэн пасля службы пісаў лісты і таму выйшаў са штаба толькі каля чвэрці дванацатай.

---

<sup>1</sup> Ідзі дадому спаць! (англ.)

<sup>2</sup> Мне няма дзе спаць (англ.).

<sup>3</sup> Дзе ты жывеш? — У сутарэнні.— Зараз адзінаццаць. Пара спаць. Бацька будзе хвалявацца, што цябе так доўга няма дома.— Майго бацькі няма жывога.— Ага.— Ён змагаўся ў інтернацыянальных брыгадах.— Праўда? Гэта вельмі цікава (англ.).

<sup>4</sup> А ў сваім апошнім лісце тата напісаў, што папа рымскі падтрымлівае Франка (англ.).

Прайшоўшы некалькі крокаў, ён вярнуўся, бо яму зда-лося, што на дзвярах нешта бялее.

Палавіну дзвярэй займала афіша, пад якою вісеў спіс рэчаў. Вуж прапаноўваў напісаць «Dear General»<sup>1</sup>, але не знайшоў падтрымкі. На афішы было напісана наступнае:

21 ліпеня 1946 года, на другім годзе міру.

Паважаным амерыканскім ваенным уладам!

Лічым за свой святы абавязак звярнуць вашу ўвагу на тое, што гэты Цвішэнцаль — бессаромны подлы спекулянт. Сёння ўвечары паміж васьмю і адзінаццаццю гадзінамі мы наведалі яго дом і забралі ў яго са скла-да ўсё. Мы, выканаўцы справядлівасці, раздадзім узя-тыя рэчы бяднейшым з бяднейшых, проста так, бяс-платна. Самі мы — жыхары Вюрцбурга, і ў нас ёсць свая таемная служба выведу, таму мы, канечне, веда-ем лепей, чым шаноўныя амерыканскія ваенныя ўла-ды, у каго няма чаго есці. Гэта факт. Калі сёння веч-рам пасля адзінаццаці гадзін шаноўныя амерыканскія вайскоўцы наведваюць дом 28 на Гімельпфортэнгасэ, то восем паліц будуць парожнія. Тое, што мы цяпер па-ведамляем шаноўным амерыканскім ваенным уладам, святая, шчырая праўда. У якасці доказу мы прышлем шаноўным амерыканскім ваенным уладам амерыкан-скія цыгарэты, узятыя ў спекулянта Цвішэнцалья. На жаль, нам нельга звярнуцца да вас адкрыта, бо наша таварыства — падпольнае і абсалютна таемнае.

Ад імя Ісусавых вучняў падпісаў: Пётр.

Р. С. Карыстаючыся выпадкам, хачу разам з тым звярнуць вашу ўвагу на тое, што гэты Цвішэнцаль жы-ве зусім адзін у доме з трох пакояў, кухні і прыбіраль-ні. Тут штосьці не так. Тысячы людзей не ведаюць, куды прыткнуць ноччу сваю стомленую галаву.

Пётр.

---

<sup>1</sup> Дарагі генерал (англ.).



Капітан Лібэн зняў яшчэ мокрыя аркушы і вярнуўся з імі ў дом. (Праз два дні хлопчыкі прачыталі ў газеце, што Цвішэнцаля арыштавалі.)

Якаў і дзякоў сын, вучань Варфаламей, затрымаліся на манастырскіх могілках. Яны сядзелі ў чорным густым ценю надмагільнага помніка. Месячнае святло рабіла апавіты плюшчом мур зялёным, як удзень. Было не па-зямному ціха. Яны не хацелі прызнавацца сабе, што ім боязна гэтак позна вяртацца дадому.

— Мне ўсё роўна, няхай ён накрычыць на мяне, але цяпер я пайду дадому, — сказаў Якаў і астаўся сядзець на месцы. У думках ён тайком шмыгаў на ложак. Нарэшце Варфаламей падняўся з месца і, уздыхнуўшы, сказаў:

— Нічога не паможа. Пазней будзе яшчэ горай.

Два вялізныя званы, якія грывнуліся на зямлю куды хутчэй, чым сама званіца, дашчэнту раструшчылі прыбудаваны да яе дзякоў домік. З таго часу дзяк жыў у манастырскай пральні. Ён спаў са сваёю жонкаю ў вялізнай карычневай паліраванай шафе, якая ляжала на бетоннай падлозе. Дзверы шафы былі цяпер замест стала. Варфаламей апусціў кончыкі пальцаў у крапільніцу і перахрысціўся, ціхенька крадучыся на дыбачках па цёмным праходзе.

Якаў тым часам пайшоў дадому. Яго бацька з дзвярэй пакояў свайго разбуранага дома збіў сталарную майстэрню, а з цэглы ў кутку сутарэння змайстраваў маленькую хатку — паставіў усяго дзве сцяны і дах, — бо надворныя сцены зберагліся. Цяпер ён з жонкаю сядзеў за сталом і чакаў. Жонка бедала:

— Каб толькі з хлопчыкам чаго-небудзь не зрабілася! Не чапай яго, калі ён вернецца дадому. Каб толькі з хлопчыкам чаго-небудзь не зрабілася!

Іх пяцігадовая дачка спала. Побач на падаконніку на блакітным кавалачку паперы з сярэбранымі зорчакамі ляжала засохлая апельсінавая лупіна.

Якаў пабег. Начная цішыня паказалася яму самай страшнай. Над кучамі руін, на месцы якіх раней сталі дамы, вуліцы і сам горад, здавалася, ужо цэлае тысячагоддзе панавала цішыня. Ацалеў адзін чалавек. Ён спыніўся цяпер каля сцяны і зазірнуў праз мёртвую аконную дзірку ўніз. У хатцы-сутарэнні гарэла святло. З адчайнаю смеласцю ён спусціўся па прыступках уніз.

## V

Карычневая фіранка разгароджвала драўляную будку на два маленькія пакойчыкі. У заднім пакойчыку не было нічога, акрамя паходнага ложка, на якім спаў Марцін. Рут спала ў перэднім пакойчыку на канапе ў стылі бідэрмайер. Напроці стаяла вузкая высокая кніжная паліца. Блакітны кітайскі дыван быў занадта вялікі, і яго склалі ў тры столкі. Якаваў бацька на перэдняй сцяне будкі прарэзаў дзірку для акна, а з кавалкаў дошкі змайстраваў аканіцу, якая зачынялася з сярэдзіны на засаўку. Шкла не было. На траве за будкаю на метр падымалася ўгору тонкая водаправодная труба з латунным кранікам.

Бачыліся яны рэдка. Марцін працаваў з васьмі гадзін вечара да васьмі гадзін раніцы. Калі ён вяртаўся дадому, яе звычайна там ужо не было. Ён папрасіў аднаго са сваіх калег на ўсякі выпадак абследаваць Рут, каб ведаць, ці не патрэбна ёй якая-небудзь дапамога. Доктар Грос агледзеў усё і, усміхаючыся, сказаў:

— Ёй патрэбны толькі добрыя харчы. Але дзе ты іх цяпер знойдзеш?

— Ну, сёе-тое ў нас, дзякуй богу, ёсць, скардзіца не трэба,— адказаў Марцін.— Гэтыя таямнічыя Ісусавы вучні ўжо тры разы прыносілі есці. І выдатныя рэчы. Нават шакалад! Раптам яны невядома адкуль з'явіліся ў будцы. Быццам іх прынес добры дух.

Марцін падсунуў галаву пад кран і адкруціў яго. Калі ён, фыркаючы, вяртаўся ў будку, то ўбачыў, што на сцяне крэйдаю нешта напісана. «Мы спалім тваю будку, бо ты спіш з жыдоўкаю».

Рут пайшла да крапаснога рова. Буйныя ажынавыя кусты, высокая крапіва і ружовы ад цвіцення чартападох буялі каля старой сцяны, з якой за стагоддзі ў траву пападала мноства камянёў. Акрамя дзяцей, што збіралі тут ягады, і хлапчукоў, якія шукалі ў гэтым самотным свеце вялікіх прыгод, рэдка хто з дарослых зазіраў у крапасны роў. Ён належаў пчолам і матылькам. Рут села ў цень вялікага шыпшынавага куста. Ён даўно ўжо адцвіў. Чырвоныя ягады зіхацелі на сонцы.

Пятрова сяброўка Катарына, якая таксама жыла на Лёхгасэ, ішла сюды з кошыкам на галаве, несучы яго як капялюш, дужкай пад падбароддзем. Крокаў басаногай дзяўчынкі па густой траве не было чутна. Яна збочыла за куст і спалохана спынілася. Потым, прыціснуўшы руку да сэрца, сказала:

— А божачка! Калі б на вашым месцы быў мужчына, не ведаю, як бы я спалохалася. Я прыйшла сюды па шыпшыну.

У яе былі светлыя шэра-блакітныя вочы і цёмна-русыя валасы з выцвілымі на сонцы пасамі. Твар загарэў і быў круглы, як яблык. Ёй было адзінаццаць гадоў.

Катарына паставіла на зямлю кошык і пачала рваць чырвоныя ягады.

— Ведалі б другія, што іх тут гэтулькі, то на кусце даўно нічога не асталося б. Але трэба вельмі асцерагацца, каб не ўкалоцца.

Рут маўчала і толькі не зводзіла вачэй з гэтага танюсенькага дзіцяці. Калі дзяўчынка выцягвалася, дастаючы ягады, то яе замытая блакітная спаднічка падымалася намнога вышэй каленяў.

— Хлапчукоў я не баюся. Вы, можа, не паверыце — але я бегаю куды хутчэй за іх. Вось мужчын я баюся. Вядома, не ў горадзе. Але вось тут у крапасным рове ці калі я адна ў лесе. Божачка, як бы я ўцякала...— Яна ўсміхнулася Рут, звернуўшы ўніз.— Уласна, я нават не ведаю чаму. Але баюся, і ўсё.

Рут уявіла сабе: дзіця ляжыць у яе на грудзях і спіць.

Набраўшы поўны кошык ягад, Катарына села побач з Рут.

— Ведаеце, як робіцца шывшынавы мус? Мая маці любіць казаць, што гэта жаклівая работа.— Пазногцямі вялікіх пальцаў яна расціснула ягаду і паказала Рут светла-жоўтыя зярняткі з тонкімі валаскамі.— Яны так свярбяць. Аж не ўтрываць. Перш трэба дастаць усе зярняткі. Потым варыць лупіны гадзінамі, можаце мне паверыць. Потым працадзіць гэтую кашу праз вельмі густое валасяное сіта. Потым зноў пераварыць і зноў праз сіта. Папраўдзе жаклівая работа! А нарэшце астанецца зусім мала чаго. Але калі вы ніколі не рабілі гэтага, то нават і ўявіць сабе не можаце, які смачны шывшынавы мус з булачкаю. Смаката!

Яна палажыла палавінку лупіны на пазногаць сярэдняга пальца і паказала Рут чырвоны ногаць.

— Прыгожа, праўда? Іх можна прыклеіць да кожнага пальца араўійскаю камеддзю, і тады ногці будуць як бы ўкрыты чырвоным лакам... Скажыце, а вы маю таксама баяліся дарослых... мужчын?

Рут кіўнула галавою.

Яны пачалі спускацца ў горад, цераз мост, да чатырохструменнага фантана.

— Гэта Піліпава сястра,— сказаў Вуж.— Я наладзіў ёй цудоўнае спатканне з жаніхом. Quite a surprise<sup>1</sup>.

---

<sup>1</sup> Поўная нечаканасць (англ.).

Кладаўшчык незадаволена буркнуў:

— Яна ўсё яшчэ выглядае дрэнна, як згаладалы верабей, а мы ж аддалі ёй бог ведае колькі прадуктаў.

— Калі пабываеш у публічным доме, то, мусіць, трэба болей часу, каб акрыяць, — задуменна прамовіў Вуж. — А што такое ўласна публічны дом?

— О, гэта турэчкі рэстаран, дзе іграюць на арфе... Ёй патрэбны чаравікі.

Чаравікі ў Рут раней былі белыя. Цяпер на іх не асталося нават і абцасаў. Катарына, трымаючыся за руку Рут, пачала разглядаць гузікі на яе вязанай ружовай начной кофце.

— Дзякуй богу, што гузікі з дзірачкамі. Калі ў вас не згубіўся верхні гузік, то яго можна прывязаць. Іголак жа цяпер няма.

На каменнай агароджы фантана сядзела трое хлопцаў. Адзін з іх сказаў:

— Вунь ідзе Фройдэнгайм, жыдоўская шлюха. Яна была ў бардаку.

Ён злез з агароджы і загарадзіў Рут дарогу.

— Колькі бярэш?

Рут паспрабавала абысці яго. Ён схапіў яе за плечы.

— Пытаюся, колькі, паршывая жыдоўка?

— Не чапай яе! — закрычаў кладаншчык і кінуўся на хлопца, апранутага ў штармоўку. Той стукнуў кладаншчыку кулаком па твары. Але тут на хлопца ззаду адным скачком насеў Вуж і абедзвюма рукамі абхапіў яго за шыю. Два другія хлопцы кінуліся на кладаншчыка і Вужа. Катарынін кошык пакаціўся па зямлі. Чырвоныя ягады рассыпаліся па бруку. І хоць кладаншчык, як малаткамі, махаў наўкола рукамі, а Вуж, якога тым часам збілі на зямлю, адбіваўся нагамі, трое васемнаццацігадовых хлопцоў добра адкалалі мацілі двух вучняў. Калі скончылася няроўная бойка, Вуж быў бледны як смерць, з рота і носа ў яго лілася кроў.

Катарына, як ашалелая кошка, не зводзіла вачэй з хлопца ў штармоўцы і раптам стукнула яго кошыкам па твары. На яе вейках застылі слёзы. Рут, калі яны біліся, абьякава глядзела перад сабою. Потым яна стала збіраць у кошык ягады.

Вярнуўшыся дадому — Рут упершыню хадзіла па свае харчовыя карткі,— яна скінула ружовую начную кофту і сарочку і падцягнула ўверх чорную спадніцу, якая ссунулася па таліі ўніз. Яе цела было далікатнае і гнутае. Рут была падобна на дзяўчынку, у якой ужо сталі відаць маленькія грудзі. Памыўшы пад кранам за будкаю сарочку і кофту і разаслаўшы іх сушыцца на сонцы, яна лягла побач на коўдры з вярблюджай шэрсці, якой накрывалася ўночы, кладучыся спаць.

Вымытыя рэчы яшчэ не прасохлі, як на ўзгорак падняўся Марцін. Да вечара ў нядзелю ён быў выхадны. Цяпер была субота, толькі дзве гадзіны дня. Яна ўхуталася ў коўдру і асталася сядзець на месцы. Марцін убачыў на траве сарочку. Ён ведаў, што ў яе толькі адна сарочка, і таму не пайшоў да яе. Ён лёг на траву перад будкаю і праз колькі мінут заснуў.

Тое, што ён убачыў у сне, нельга было назваць ні мараю, ні фантазіяй; яно мучыла яго, як мучыць тое, што папраўдзе адбываецца ў жыцці. Салдат заходзіць у маленькі брудны пакойчык дома і авалодвае Рут. Яна ляжыць голая. Ён бачыць яе твар. Заходзіць наступны і авалодвае ёю. За дзвярыма свае чаргі чакаюць многія. Заходзіць яшчэ адзін. Яна — проста рэч. І ў перапынках паміж наведваннямі твар яе астаецца без выразу, нерухомы, як і тады, калі ў яе госць. Прачынаючыся, Марцін адчувае, што яго поўніць, ліхаманкава пранізвае чырванню нейкае белае святло, і шэпча:

— Гэта не яна.— І ўстаючы, ён глядзіць перад сабою, як чалавек, што ў экстазе перарастае самога сябе, і шэптам паўтарае тыя словы, якія голяць яго параненае сэрца:

— Гэта не яна.

Падышла Рут, з коўдраю на руцэ. Ён зірнуў на яе. Як бы ўбачыў нерухомы, без выразу твар з бруднага пакоя ў публічным доме. Яна прывіталася і пайшла ў будку.

— Гэта не яна, і нельга, каб я быў горшы за яе.

Дагэтуль яны гаварылі толькі пра самае неабходнае, пра што гавораць паміж сабою мужчына і жанчына, якія не вельмі блізка ведаюць адно аднаго і толькі час ад часу абменьваюцца прывітаньнямі, сустракаючыся на лесвічнай клетцы. Зайшоўшы ўслед за ёю, ён сказаў, што яму не трэба сёння ісці на работу. Яна паставіла грэцка чай, нарэзала скрылікамі каўбасу — усё з Цвішэнцалевых прыпасаў — і расставіла на нізкім століку перад канапаю кубкі і талеркі.

Калі яна налівала чай, дакранаючыся кончыкам указальнага пальца да накрыўкі чайніка, ён бачыў перад вачыма руку з тонкімі пальцамі, і ў паставе яе выразна адчувалася грацыёзнасць цела. У яго міжвольна вырвалася:

— Усё зноў будзе добра, Рут.

Яго пачуццё знайшло выйсце ў позірку, але наткнулася на шкло.

Спачатку яна напоўніла другі кубак, укінула туды цукар, потым села і спакойна, быццам з самага пачатку раз і назаўсёды хацела растлумачыць яму, чаму яно не будзе болей добра, сказала:

— Іх была тысяча, Марцін.

Але яго ўжо цалкам запаланіла абуджанае пачуццё, і ён настойліва паўтарыў:

— У тваім выпадку, Рут, якраз у тваім, тысяча меней, чым адзін.

Яна глядзела перад сабою ў пустату. Штосьці паказалася на яе твары. Была гэта нейкая дзіўная ўсмешка — ні горкая і ні смутная, — быццам прызначаная чалавеку, які страціў разуменне і не ведае, што пера-

жытага ёю ў публічным доме выкрасліць з жыцця нельга. Яна сказала:

— Другія, мабыць, налажылі б на сябе рукі. А мне ўсё роўна.

Яны не пачулі крокаў, трава была густая. Рантам у дзвярах выраслі фраў Гонер і гадзіннікавы майстар Крумбах. Марцін лячыў іх абаіх, і яны прыходзілі да яго кожную суботу. Рут спаласнула пад кранам два кубкі і згатавала ім свежага чаю. Накроіла хлеба і нарэзала каўбасы.

— Усё ад Ісусавых вучняў, — растлумачыў Марцін і падаў ім талерку. У маладых былі госці.

Палахлівая ўдава папрасіла Крумбаха нікому не расказваць ні пра каву, ні пра чаравікі. Невядома яшчэ, чым усё гэта кончыцца. Яна сказала:

— Пра нас Ісусавы вучні, мабыць, зусім забыліся. Хай бы яны і нам чаго-небудзь прынеслі.

Гадзіннікавы майстар толькі паматаў галавою.

— Што ты тут скажаш! — Але болей не асмеліўся гаварыць. Калі Марцін аглядаў фраў Гонер, Рут і Крумбах сядзелі за будкаю на траве. Ён усё не адважваўся загаварыць з ёю. Нарэшце-такі выціснуў з сябе:

— Вы яшчэ такая маладая. У вас наперадзе ўсё жыццё. Час — найлепшы доктар.

Рут абыякава адказала:

— Другі раз нарадзіцца нельга.

\* \* \*

За горадам, побач з руінамі сярэднявечага разбойніцкага рыцарскага замка, ад якога ў гушчары цярноўніку асталася стаяць адна толькі вежа, аднаго разу надвяхоркам сабралася дваццаць хлопцаў, і сярод іх тыя трое, хто адлупцаваў клапаўшчыка і Вужа. Па камандзе «смірна» яны стаялі перад былым эсэсаўскім унтэр-афіцэрам Крысціянам Шарфам, начапіўшым на грудзі свае ваенныя ўзнагароды.



Крысціян Шарф быў сынам настаўніка адной з вюрцбургскіх народных школ. Яму споўнілася дваццаць чатыры гады, ён меў рыжыя валасы і фігуру антычнага атлета. Нядаўна ён атрымаў інструкцыі з Штутгарта ад былога эсэсаўскага лейтэнанта Зігфрыда Кабуса, а той праз кур'ера атрымаў закадзіраваныя інструкцыі з Мюнхена ад эсэсаўскага маёра Блюма. Інструкцыі прадугледжвалі зноў аднавіць ва ўсіх гарадах і раёнах краіны разагнаныя атрады гітлерюгенда<sup>1</sup>, з дапамогаю кур'ераў наладзіць сувязі паміж пачасовымі атрадамі, збіраць зброю і выбуховыя рэчы, чыніць акты сабатажу, распальваць антысемітызм і нянавісьць да акупацыйных улад і рыхтавацца да «Дня Ікс».

Крысціян Шарф зноў сабраў вюрцбургскі атрад. Сходку ён пачаў прамоваю (усё, як і раней: далоў яўрэяў! Няхай жыве Германія!). Далей ён даручыў тройцы, якая набіла кладаўшчыка і Вужа, падпаліць сённа ўночы Марцінаву драўляную будку. Потым ён схаваў у кішэню ваенныя ўзнагароды, і ўсе рушылі ў горад.

Самага малодшага паставілі вартаваць на ўзгорку, і цяпер ён далучыўся да іх. Гэта быў Пётр. Сваю таямніцу ён адкрыў толькі Ёгану, сыну старога сацыяліста. На ўсякі выпадак на сходкі ён браў з сабою фінку.

Гэтае ночы вучні схаваліся ў бярэзніку, на краі якога стаяла Марцінава будка. Яны сядзелі за густымі кустамі. Кожны з іх выразаў сабе па добрым дручку. Паблізу будкі за грушай-дзічкай стаяў Ёган.

Апоўначы на ўзгорак пракраліся тры чалавекі. Ёган падняў руку. Хлапчукі прыўзняліся. Пётр шапнуў:

— Рана яшчэ.

---

<sup>1</sup> Арганізацыя фашысцкай моладзі ў нацысцкай Германіі.

Трое неслі з сабою шэсць моцна звязаных пукоў саломы з трэсачкамі пасярэдзіне. Яны хацелі падпаць іх і ўкінуць у будку праз вокны без шкла. Успыхнуў чырвоны агеньчык. Пётр падаў знак. Хлапчукі пачалі красціся з ляска, акружаючы будку з абодвух бакоў. Пётр астаўся ў бярэзніку і пачуў крыкі болю, а ў прамежках — моцныя глухія ўдары дрэвам па галаве. Трое кулём кінуліся ўніз з узгорка. Хлапчукі пашпешліва падаліся назад у бярэзнік.

У хатку праз акно без шыб заляцеў толькі адзін пучок саломы. Ён ярка гарэў і ўпаў побач з канапай, на якой ляжала Рут. Марцін кінуўся да яго і затаптаў агонь нагамі. Потым ён выбег на вуліцу і паглядзеў на бакі. Нікога нідзе не было відаць. Пётр папрацаваў як мае быць.

У Рут не было начной сарочкі. Калі вярнуўся Марцін, яна нацягнула да падбароддзя коўдру. Ён жа захінаў рукамі на грудзях піжаму. Яму здалося, што Рут усміхнулася, звяртаючыся да яго:

— Цяпер мне, мабыць, прыйдзеца выехаць адсюль.

Але яго перш за ўсё зацікавіла лёгенькая ўсмешка. Раптам яму палягчэла на душы. Ахоплены гэтым пачуццём, ён схіліўся над ёю. Яна, абараняючыся, падняла руку. Твар яе зноў знерухомеў.

Ён сеў на крэсла і ўзяў яе руку. Яна заплюшчыла вочы. Выглядала яна так, быццам сядзеў ён каля ложка смяртэльна хворага чалавека, якому ўжо нельга памагчы. Праз некалькі мінут па яе дыханню ён адчуў, што яна заснула. Ён усхвалявана глядзеў на яе голыя тонкія рукі, і яе рука ў яго руцэ стала такая ж цёплая, як і ягоная.

Назаўтра раніцаю Рут спусцілася ўніз да Ёганы. Нізка над рэчкаю клубіўся шматкамі ранішні туман, які сям-там прабіваў промні слабага яшчэ сонца. Рыбы выскаквалі з вады. Цягнула свежасцю.

Ёгана нерухома стаяла перад люстэркам. У ім яна бачыла не сябе, а Сціва. Перад гэтым ёй прысніўся сон: яны стаяць каля хлеўчука. Вечарэе. Развітваючыся, ён нахіляецца да яе, і яна гэты раз дае пацалаваць сябе ў вусны.

Пачуўшы крокі, яна рэзка павярнулася і затрымала дыханне. І адразу адчула расчараванне, змяшанае з аблягчэннем. Яшчэ нічога не ясна. Можна, ён прыйдзе зноў. Усё ў яе яшчэ наперадзе.

Рут села на ложкак. Ёгана з празмерна дзелавым выглядам хадзіла па хлеўчуку, парадкуючы і адначасова расказваючы пра сваю сустрэчу са Сцівам.

— Раптам ён выйшаў з вербалозу. А я была голая. Бо ў мяне няма сапраўднага купальніка. Ён таксама страшэнна засаромеўся. Вось гэта і выбіла мяне з каляіны. Інакш бы я яму адразу сказала, каб ён пайшоў. Канечне, ён мяне зусім не цікавіць, павер. Я ж яго бачыла ўсяго адзін раз. Ён вышэй за мяне, прынамсі, на галаву. Толькі... сама не ведаю... можна, і таму, што ён такі прасты. Ведаеш, такі прасты, як, скажам, гэтае дрэва. Хачу табе сказаць — я адразу адчула да яго давер. — Яна павярнулася да Рут. — І ўсё ж такі я баялася. Ты гэта можаш зразумець?

Рут кіўнула галавою, як тады ў крапасным рове, калі Катарына папыталася ў яе, ці не баіцца і яна мужчын. Думкамі яна перанеслася ў мінулае, у той рай, дзе ўсе былі нявінныя, — але ёй не прыходзіла адчуванне бязрукага чалавека, які часам адчувае боль у неіснуючай руцэ. Нічога ў ёй не зварухнулася.

Ёгана села на ложкак і прыціснулася шчакою да шчакі сяброўкі дзяцінства. Рут ведала, што гэтая пяшчота прызначалася не ёй. Абняўшы Ёгану, яна сказала:

— Можна, усё і будзе добра.

— Ах, Рут, Рут! Я проста не ведаю, што са мною. І прабач мне, калі ласка. Я такая страшэнная эгаістка.

Калі Рут вярнулася да Марціна, перад будкаю стаяў каталіцкі свяшчэннік. Яна абышла будку і села за ёю на траву.

Свяшчэннік, доўгі і худы, у чорнай сутане, быў не старэйшы за Марціна. Чырвань ягоных запалых шчок рэзка выдзялялася. Ён апусціў векі і сказаў:

— Я магу толькі паўтарыць, што вы жывяце з гэтаю дзяўчынаю і тым самым цяжка парушаеце законы святой царквы. У маральных адносінах вы падаеце людзям вельмі шкодны прыклад.

Марцін глядзеў міма свяшчэнніка, скоса ўніз, і яго верхняя губа паднялася, агаліўшы доўгія зубы. Выйшла злосная ўсмешка.

— А ці не думаеце вы, што гэтыя людзі, кожны з нас, нясуць маральную адказнасць за лёс Рут? Няўжо вы лічыце, што магчыма маральнае выздараўленне нямецкага народа, калі ён распінае ахвяры сваіх злачынстваў? Вы хочаце, каб я выкінуў Рут на вуліцу, хоць для яе гэта сёння бяспрэчная смерць. Вы хочаце гэтага, хоць мы, немцы, кожны з нас, і я, і вы, паслалі Рут у публічны дом. Нявіннае семнаццацігадовае дзяўчо. Дазвольце звярнуцца да вас як да свяшчэнніка яшчэ з адным пытаннем: калі б Рут прыйшла да Ісуса і стала б цяпер перад ім, то што зрабіў бы тады Ісус?

Свяшчэннік апусціў галаву. Чырвань на яго шчоках стала гусцейшая. Ён быў яшчэ малады. Ён павярнуўся і пайшоў.

## VI

Каля пыльнага, густа закратаванага акна ў сутарэнні, дзе жыла ўдава Гонер, спынілася таўставатая жанчына з худым, касцістым тварам і чырвонымі векамі, якую, колькі помніцца, па-вулічнаму звалі «Квактухаю», бо яна вельмі ж скоранька варочала галавою на

ўсе бакі і папраўдзе была падобна на квактуху. Колісь, пяцьдзесят гадоў зімою і летам яна прадавала на рыначнай плошчы курэй.

— Я так і не зразумеў як след, ці то сакратар магістрата Гёрнле з цягам часу стаў падобны на свайго сабаку, ці ён узяў сабе гэтага мопса якраз таму, што той надта ўжо падобны на яго самога, але пра фраў Корн я магу пэўна сказаць, што яна падобна на квактуху, бо ўсё сваё жыццё ўпраўлялася з курамі, — сказаў аднаго разу гадзіннікавы майстар Крумбах фраў Гонер.

А тым часам Квактуха, сагнуўшы ўказальны палец, шэптам гукнула:

— Фраў Бах, шшш, хадзіце сюды.

Фраў Бах, Вужава маці, якраз праходзіла міма і спынілася.

— Не ведаю, ці мне сніцца, ці гэта папраўдзе так, — гаварыла далей Квактуха. — Мне здаецца, што тут пахне каваю, га?

Яшчэ дзве жанчыны, якіх жэстам паклікала Квактуха, спыніліся каля закратаванага акна. Чацвёрта жанчын затулілі сабою акно ў сутарэнне. Яны ўсё пыталіся адна ў адной, ці праўда гэта, і ніяк не маглі паверыць. Але яны стаялі тут у гэты цудоўны сонечны летні ранак, і як раней, у старыя часы, тут пахла свежазгатаванаю каваю.

Удава Гонер знізу, з сутарэння, бачыла толькі чатыры спадніцы. Але яна чула, што гаварылі спадніцы, і спалохана патупала ў далёкі куток сутарэння да гадзіннікавага майстра Крумбаха. З дваццаці свежых зярнятак яна перад гэтым згатавала сабе на нядзелю каву, дадаўшы ў яе старой гушчы, якая была падобна на светла-жоўтыя сухары, і, загадзя смакуючы асалоду, забыла зачыніць акно.

Ад хвалявання яна спачатку не магла вымавіць ні слова. Яе вострае вытыркнутае падбароддзе дрыжала.

Прайшло нямала часу, пакуль гадзіннікавы майстар зразумеў, што яна баялася, што прыйдзе сапраўдны гаспадар, які адбярэ назад сваю маёмасць, а ад яе ўжо бадай што нічога не асталося.

У сваіх блішчастых наваксаваных чаравіках Крумбах выйшаў на вуліцу да чатырох жанчын, яны, убачыўшы яго, змоўклі, і расказаў ім гісторыю, даўно прыдуманую на той выпадак, калі б хто-небудзь пацікавіўся, адкуль у яго чаравікі. Ён сказаў, што некалькі тыдняў таму назад, перабіраючы старыя рэчы, зусім нечакана знайшоў чаравікі і што гэтым ён абавязаны сваёй нябожчыцы жонцы.

— Яна заўсёды адкладвала на чорны дзень якія-небудзь рэчы, а потым зусім забывалася пра іх.

Квактуха, не паварочваючы галавы, хуценька паглядзела на жанчын і сказала:

— Нас вельмі здзівіла, што тут пахне каваю.

Гадзіншчык, як кавалер, узяў справу з каваю на сябе. Усё гэта папраўдзе варта здзіўлення.

— Але такая ўжо была мая нябожчыца жонка. Часта я проста аж шалеў. Шукаеш-шукаеш якой-небудзь рэчы і нідзе не знаходзіш. Здаецца, яна толькі што была тут, і раптам — няма. Ну, а цяпер, бачыце, мне пашанцавала, што яна прыхавала і чаравікі, і каву. Кава — яе быў цэлы фунт — мусіць, ужо гадамі ляжала пад старым рызём.

Вужава маці пайшла далей. Калісьці на сваёй вуліцы ў Вюрцбургу яна лічылася за першую красуню. Дый цяпер зграбная фігура фраў Бах з ідэальнымі прапорцыямі як бы служыла пацвярджэннем таго, што працягласць жыцця чалавека, яго здароўе і прыгажосць у значнай ступені залежаць ад будовы шкілета. І калі ў час размовы трыццаціпяцігадовая жанчына тонкімі пальцамі, пазногці якіх выгіналіся, як панцыр у златкі, гладзіла свае валасы на вузкатварай галаве, пазіраючы на субяседніка цёмна-шэрымі вачыма, адра-

зу ж можна было зразумець, чаму Вужаў бацька адолеў усе перашкоды, каб дабіцца прыхільнасці васемнаццацігадовай дзяўчыны. Пазней у прыпадку рэўнасці ён паспешна збег у Іспанію, паверыўшы чуткам, што яна падманула яго.

У малюсенькім доміку з франтонам, ад якога ацалеў толькі фасад, што ствараў падобна тэатральнай кулісе ўяўленне аб доміку, раней акрамя фраў Бах жылі яшчэ старэнькія муж і жонка. Старыя загінулі ў час паветранага налёту. Фраў Бах і Вуж жылі ў сутарэнні адны, разам з Давідам, якога яна ўзяла да сябе. Сутарэнне было перагароджана на дзве маленькія дашчаныя клеткі, дзе, на думку фраў Бах, жыць было вельмі зручна.

Абодва хлопчыкі сядзелі ў сваёй клетцы. Давід трымаў у адной руцэ пакунак з паўфунтам манных круп, а ў другой — бляшанку з амерыканскім згушчаным малаком, якую яны ўзялі ў доме Цвішэнцаля.

— Глядзі, каб цябе ніхто не ўбачыў,— сказаў Вуж.— І адразу ж вяртайся назад, адной нагой там, другой тут. Сёння нам давядзецца яшчэ добра папрацаваць.

Давід, праціскваючыся на вуліцы міма фраў Бах, схаваў крупы і згушчанае малако за спінаю, а потым кулём памчаўся паміж руін. Каля аднаго нізенькага акна ў сутарэнне, на якім не было ні шкла, ні кратаў, ён спыніўся і асцярожна зазірнуў уніз. Маладая бялавая жанчына якраз расшпіліла кофту і давала дзіцяці грудзі.

Давід прыціснуўся да сцяны дома. Жанчына ўбачыла толькі брудную руку, якая спачатку палажыла на падаконнік пакуначак, а потым бляшанку, на яе — паперку, а на паперку — каменьчык. Яна паднялася з месца і з дзіцем каля грудзей падышла да аконнай праёміны.

Давід тым часам адбег ад дома руін за дзесяць. Ней-

кі чалавек, трымаючы на плячах запылены салдацкі шынель, а пад пахаю загорнуты ў газету і перавязаны шпагатам скрутак, чагосьці шукаў позіркам у руінах і нарэшце папытаўся ў Давіда, ці не ведае той, дзе знаходзіцца дом нумар 37.

— Я там жыў, а цяпер вось не магу знайсці, дзе гэта.

— Трыццаць сёмы разбураны.

— Можа, ты ведаеш, дзе цяпер жыве фраў Паўліна Герцэнберг? — Ён усміхнуўся. — Гэта мая жонка.

— Ага! Значыцца, вам трэба прайсці крыху наперад, да акна ў сутарэнне, у якім няма шкла. Там яна і жыве. Да вашай жонкі адсюль недалёка.

Мужчына ўцёк з французскага лагера для ваенна-палонных і прайшоў доўгую дарогу, большай часткай пехатою. Цяпер да жонкі было ўжо зусім блізка. Праз мінуту ён стаяў каля акна ў сутарэнне і глядзеў на дзіця, якое ссала грудзі. Дзіця не магло быць ад яго, бо ён не бачыў жонкі ўжо два гады.

Яна сядзела на драўляных нарах і чытала, што было напісана на паперцы: «Ісусавы вучні». Калі яна падняла галаву, то ўбачыла свайго чалавека. Не здзячы з яго вачэй, яна глядзела спалохана і вінавата і не магла злавіць яго позірку. Ён адварнуўся.

Яна кінулася на вуліцу. Там нікога не было відаць. З дзіцем на руках яна пабегла да фраў Бах і, плачучы, расказала ёй, што здарылася. Фраў Бах паднесла кончыкі пальцаў да куточка рота і сказала толькі:

— Якая трагедыя.

Давід і Вуж прашмыгнулі міма дзвюх жанчын на вуліцу. У кожнага з іх пад пахаю было па пакунку. Каб скараціць дарогу, яны, як скачкі, пераскоквалі з руіны на руіну і апынуліся на другой вуліцы. Каля дзвярэй у адно сутарэнне, куды вялі пяць прыступак, яны спыніліся.

— Каўбасу «салямі» прыйдзеца палажыць на ло-



жак — сам ён не здолее ўстаць,— сказаў Вуж.— Пача-  
кай, пакуль я не прайду ў дзверы, а потым падыдзі да  
акна і папытайся ў яго, колькі часу.

Настаўнік музыкі Фіргайліг, які раней даваў дзе-  
цям урокі ігры на фартэпіяна, але даўно ўжо не рабіў  
гэтага, бо ў Вюрцбургу болей не асталося піянінаў, ля-  
жаў на ложку, нерухома, як нябожчык. Усё ў яго было  
белае — твар, валасы і барада.

— Пан Фіргайліг, скажыце, калі ласка, колькі  
часу?

Галава сама сабою апусцілася, быццам настаўніка  
музыкі толькі што напаткала смерць. Але вочы зірну-  
лі ў акно.

— Мне ўсё адно, колькі цяпер часу,— адказаў ён.  
Калі ён вымаўляў гэтыя словы, пакунак з каўбасою  
зваліўся на ложак.

Яны пайшлі ўздоўж рэчкі, кіруючыся да лугу.

— Яна ўжо атрымала шарсцяную коўдру. І вось  
цяпер мы нясём ёй мыла?

Давід адказаў:

— Калі я быў яшчэ маленькі, аднаго разу Ёгана  
дала мне нават хлеба з маслам. Вось гэтулькі масла!

— All right. Але навошта ёй мыла? Дай ёй лепей  
чаго-небудзь з яды.

На сярэдзіне рэчкі яны ўбачылі адну Ёганіну гала-  
ву, а на дробным мокрым пяску на беразе сляды яе  
ног. Давід адрэзаў лазовую галінку і старанна памераў  
след, яго даўжыню і шырыню.

— У яе чорт ведае якія маленькія ногі. А ці ёсць у  
нас на складзе маленькія чаравікі? Нічога, калі бу-  
дуць трохкі велікаватыя. Чаравікі ёй патрэбны.

— Мне здаецца, што ты проста ўлюбіўся ў яе,— па-  
гардліва сказаў Вуж.

— А што трэба рабіць, калі любіш?

— О, гэта я магу табе сказаць вельмі ясна. Нядаў-  
на я чытаў пра гэта. Калі хлапец закаханы, ён хоча з

дзяўчынаю ажаніцца. Але тут заўсёды з'яўляецца трэці, хто таксама хоча ажаніцца з ёю. І яго забіваюць.

— А калі не забіваюць?

— Тады, выходзіць, каханьня няма. Вось як. Раю табе купіць гэтую кніжку. Завецца яна «Бурнае каханне». Каштуе дзесяць пфенігаў. Але там шмат маляў.

Галава пачала набліжацца да берага. Нарэшце Ёгана адчула пад нагамі цвёрдую зямлю. Калі яна стала на ногі, то нікога ўжо не было відаць, бо абодва хлапчукі схаваліся ў вербалозе. Нейкі час яна стаяла на палосцы травы, крыху схіліўшы галаву, нерухома, як натуршчыца, быццам хацела паказаць прыродзе, што і яна збудавана бездакорна.

Праз паўгадзіны з'явіўся Сціў, цягнучы за сабою тачку, на якой стаяў цабэрак з глінаю, ляжалі трубы для грубкі, жалезныя пліты і цагліны з моцна прысохлым да іх тынкам. Тачка ледзь пралезла праз вербалоз і спынілася каля самага прасцірадла-дзвярэй.

Некалькі дзён ён корпаўся ў кучах друзу на руінах, шукаючы патрэбных рэчаў.

Галодная Ёгана спала на жалезным ложку ў сваім імправізаваным купальным касцюме. Ён некалькі разоў пастукаў у вушак і нарэшце зайшоў. Яна ляжала на спіне, крыху сагнуўшыся пасярэдзіне, трымаючы рукі пад галавою. Куточки яго рота расцягнуліся да вушэй. І гэта была не ўсмешка: гэта было адчуванне, што ён бярэ ў яе нешта такое, чаго яна не хоча аддаваць яму па сваёй волі. І ўсё ж ён не мог адвесці ад яе вачэй.

Калі ён сабраўся ціхенька выслізнуць на вуліцу, яна расплюшчыла вочы, крыху раскрыла вусны і яшчэ між сном і мараю працягнула яму насустрач рукі. Толькі ў пацалунку яна прачнулася зусім. Адхінуўшыся назад, яна глядзела на чалавека, якога толькі што

бачыла ў сне. Вочы і белыя, як фарфор, вушы сталі пякельна гарачыя. Белы твар чырванець не мог.

Сціў, гэтакі ж нявопытны ў каханні, як і яна, таксама не знаходзіў слоў. Яны, як альпініст, што вісіць на стромай сцяне і не можа скрануцца з месца, не маглі зрабіць наступнага кроку, ні ўперад ні назад.

З коса пастаўленай тачкі пакацілася і бразнула на зямлю труба. Сціў з палёгкаю падаўся да яе.

Яна хуценька адзелася. Першы ў жыцці пацалунак усё зацямяніў. Ёй прыйшлося сесці на ложка, хоць яна яшчэ і не зашпіліла спражкі пояса. Рукі бяссільна віселі, у іх то з'яўлялася, то прападала адчуванне, павекі самі сабою заплюшчваліся, пакуль страх нарэшце не прымусіў іх расплюшчыцца зноў і не застыў у вачах як вялізнае пытанне.

Месца пад грубку выбралі ў кутку злева. Потым занеслі ўсярэдзіну цагліны і трубы, ідучы адзін за адным; цяжкі цабэрак з глінаю неслі ўдваіх, падрабязна, перавялічана дзелавым тонам абгаворваючы, якою павінна быць грубка, нібы зусім забыліся пра пацалунак.

Ёгана скочыла ўніз да рэчкі, каб прынесці ядро вады, і раптам застыла на месцы. Страх болей не ціснуў у грудзях. Усё пайшло мякка, зрушылася з месца. Ён жа ёй будзе грубку! Ён жа дзеля яе стараецца! Пра самую грубку яна не думала зусім.

Сціў прывёз з сабою ўсё — малаток, зубіла, кельню, навугольнік, грунтвагу, балты для жалезных дзверцаў і дзве свечкі. Свечкі ён запаліў. Потым намачыў вадою бетонны дол, накідаў туды тоўсты слой гліны і пачаў класці на яе цагліны — фундамент заняў квадрат прыкладна шэсцьдзесят на шэсцьдзесят сантыметраў.

— Гэта фундамент, на ім будзе стаяць грубка. І ён, вядома, павінен быць строга гарызантальны.

Ён раз за разам грунтвагаю правяраў фундамент, а потым лёгенька пастукваў малатком па цаглінах то ў адным, то ў другім месцы.

Спачатку ён збіў стары тынк з цаглін, з якіх паступова выраслі чатыры строга прамавугольныя сцены. Спераду ён пакінуў месца для топкі, а зверху прыладзіў жалезную пліту з канфоркамі — на пліце можна было смажыць гусь, калі б яна была.

Ёгана кленчыла побач, седзячы на пятках, і глядзела, як Амерыка ў ваеннай форме будзе грубку для Еўропы.

Работу ён скончыў толькі а дзевятай гадзіне — выйшаў цагляны кубік, унізе і ўверсе аздоблены выступамі, падобны на мадэль старажытных цагляных дамоў у Нью-Йорку. Толькі тут не было вокнаў, а замест дзвярэй знаходзілася топка, якая зачынялася жалезнымі дзверцамі. Труба мела калена, і яно роўненька пад самым дахам выходзіла праз душнік на вуліцу і падымалася на метр над дахам. Асабліва падабаўся яму завостраны бляшаны казырок, які ён прыладзіў над трубою, каб прыкрыць яе ад дажджу.

Потым яны сядзелі на бетонным доле каля грубкаі.

— Як хораша,— сказала яна, падумаўшы сама сабе: «Гэта ж ён паставіў яе мне!»

Ён радасна ўсміхнуўся ёй — сталі відаць і поўны белых зубоў рот, і ўся яго прастадушнасць. Ёгане так і карцела сказаць яму: «Харошы вы мой».

Яны выйшлі на вуліцу. Месяц, які ў апошнія дні рос усё хутчэй, акругліўся яшчэ не зусім. Ён вісеў над полем руін, дзе раней стаяў Вюрцбург і трыццаць званіц тысячу гадоў углядаліся ў неба, не зважаючы на час. У месячным святле ўсё нагадвала гіганцкае поле бледна-белых касцей. Яны моўчкі паглядзелі ў той бок.

— Скажыце, вы нас ненавідзіце, што мы разбурылі вашы гарады? — папытаўся ён тонам чалавека, якога мучыць сумленне.

Ёгана адказала толькі пасля доўгай паўзы:

— Калі добра падумаць, то не.— Яна апусціла галаву, і прайшоў нейкі час, пакуль яна, болей звяртаю-

чыся да самой сябе, дадала: — Але не заўсёды ўсе добра думаюць.

— І тады вы ненавідзіце нас.

— Я не,— адказала яна і пачала тлумачыць, чаму лепш паражэнне і разбураныя гарады, чым нацысцкае панаванне. Позірк яе пры гэтым быў такі, быццам яна бачыла тое, пра што расказвала, а перад вачыма зноў паўставала перажытае.

— Аднаго разу ў нядзелю раніцаю Фройдэнгаймаў забралі эсэсаўцы. У іх на Гербергасэ была пушная крама, так, драбяза, пераважна заечыя шкуркі. Фройдэнгаймы былі добрыя людзі, яны ніколі нікому нічога дрэннага не зрабілі. Спачатку іх вадзілі па ўсім горадзе, то туды, то сюды, а потым забілі, на Рыначнай плошчы... Дачку не забілі. Рут была маёй сяброўкай. Мы з ёю гулялі з ранняга дзяцінства. Рут завезлі ў Польшчу ў адзін дом. Вы разумееце, што я маю на ўвазе. Рут было тады семнаццаць гадоў. Як і мне. Цяпер яна вярнулася.

— Вярнулася? — папытаўся ён невядома ў каго, быццам чакаў хутчэй чагосьці іншага.

Ёгана, можна сказаць, зусім не разбіралася ў светнай палітыцы. Яна ацэньвала падзеі — развязванне вайны Германіяй, спусташэнне Еўропы, розуму недаступнае зверскае забойства мільёнаў нявінных людзей — толькі ўважаючы на свой асабісты вопыт. Таго ранку ў нядзелю яе параненае сэрца адварнулася ад бацькавага трыумфу і ад усяго, што ён абараняў, ад усяго, што адбывалася ў Германіі. Тое, што пачалося з забойства Фройдэнгаймаў, не магло быць добрым. Яе параненаму сэрцу яно нагадвала зверскае забойства Фройдэнгаймаў. Яна, паралізаваная жахам, стаяла тады там жа, на Рыначнай плошчы, і закрычала ў сваёй разгубленасці толькі тады, калі акрываўленыя трупы за ногі пацягнулі з плошчы.

Калі Ёгана падняла галаву, Сціў убачыў у яе вачах

пачуццё віны: яны, здавалася, пыталіся, ці можа падабацца яму дзяўчына, якая лёсам звязана з тымі, хто прынёс Еўропе несканчоныя пакуты. Позірк яе быў цяжкі, цёмны.

Сціў адчуў гэты крывава прывід, які стаяў паміж імі і падзяляў іх. Ён адварнуўся. Пасля паўзы, у час якой ён глядзеў удалячынь, на бледна-белае поле руін, ён сказаў, адносячы свае словы бяспрэчна і да сябе:

— Многія з нас думаюць, што разбурэнняў часам было значна болей чым трэба... Гэта дрэнна. Праўда?

Егана стаяла нерухома і маўчала. Пачуццё віны ў яе і ў яго не саступілі адно аднаму. Канфлікт сумлення, што раздзяляў двух нявінных людзей, можна было адолець толькі сілаю пачуццяў двух сэрцаў.

Ён праводзіў яе да дзвярэй-прасцірадла, пажадаў добрай ночы і пайшоў. Егана асталася стаяць на месцы. Яна ні аб чым не думала. Ёй хацелася плакаць, але слёз не было. Яна яшчэ доўга стаяла, прыхінуўшыся да вушака,— без свае віны зацягнутая ў сусветнае злачынства.

Калі Сціў ішоў па вузкай сцяжынцы паміж вербалоу, Вуж, хаваючыся з Давідам за кустом, сказаў:

— Гэта мой сябар Сціў. Мой вельмі добры сябар. Я мог бы падысці да яго і прывітацца: «Hallo, Steve, how are you?»<sup>1</sup> Шкада, што ў нас цяпер няма часу.

Яны якраз збіраліся наведаць кухню ўрача-гінеколага Георга Гроса, які аглядаў Рут, і ўзяць там скава-раду, а потым сустрэцца з клапаўшчыком і параіцца з ім аб нядобраахвотным ахвяравальніку, у якога яны хацелі пабываць вечарам паміж дзевяццю і дзесяццю гадзінамі.

Пасля вялікага набегу на Цвішэнцэля падарункі больш шчодро пацяклі да самых бедных, колькасць якіх у спісу клапаўшчыка з кожным днём расла. Але

---

<sup>1</sup> Гэй, Сціў, як справы? (англ.)

з кожным днём большала і колькасць нядобраахвотных ахвяравальнікаў. Кладаўшчык усё паўтараў і паўтараў, што ім трэба не пераставаць «браць» рэчы. Ім авалодала нейкая прафесійная скупасць, і ён вельмі неахвотна аддаваў што-небудзь, калі нічога не прыносілася ўзамен. Па горадзе ўжо распаўсюджваліся чуткі. Сёй-той з нядобраахвотных ахвяравальнікаў напісаў у паліцыю і прыклаў да заявы распіску Ісусавых вучняў. Акрамя таго, праз некалькі дзён пасля візіту да Цвішэнцала Вуж выпадкова даведаўся ад сваіх сяброў салдат, што афіцэр разведкі акупацыйнай арміі капітан Лібэн зацікавіўся бескарыслівымі грабежнікамі. З таго часу яны жылі ў стане казытлівага і ўзнёслага хвалявання.

Загарадны домік гінеколага — усяго адзін пакойчык і кухня, гарадскі дом быў разбураны — знаходзіўся за лугам у старым садзе. Фраў Бах два разы на тыдзень прыбірала ў доміку. Вуж часта памагаў мацеры і ведаў у доме кожную рэч.

— Я раблю гэта неахвотна, ну, скажам так, не вельмі ахвотна. Ведаеш, доктар Грос такі далікатны чалавек. Але, зрэшты, навошта яму дзве скаварады, калі ў другіх няма ніводнай, — сказаў Вуж, перш чым пералезці цераз паркан. У доме было цёмна, акно на кухню адчынена.

Доктар Грос сядзеў на лаўцы пад нізка звешанымі галінкамі буку, і яны яго не бачылі. Ноч была светлая, і ён адразу пазнаў Вужа. Доктар Грос таксама чуў пра вучняў. Дагэтуль ён, як і другія, лічыў, што дзіўныя зладзеі — дарослыя. «Але хто яго ведае, можа, вось гэты малы Бах і ёсць адзін з Ісусавых вучняў, — падумаў ён. — Пабачым, што будзе далей. Маіх медыцынскіх кніжак ён, мне здаецца, не забярэ з сабою».

Ён глядзеў, як Вуж праз акно залез у кухню і праз нейкі момант зноў паказаўся ў ім, каб потым пералезці цераз паркан са скаварадою ў руках.

На кухонным сталі ляжала паперка. Доктар Грос, усміхаючыся, прачытаў: «Распіска за алюмініевую скавараду. Ісусавы вучні».

\* \* \*

Вузкі высокі дамок з франтонам, які належаў кладаўшчыковаму бацьку, стаяў на зусім разбуранай вуліцы — як апошні зуб у роце. Кладаўшчык сядзеў у бацькавай краме і пільнаваў, ці не паявцяца дзе Давід і Вуж.

Крама з пакалення ў пакаленне пераходзіла ад бацькі да сына. Яе задняя сцяна складалася болей як з сотні паліраваных шуфлядак з чырвонага дрэва, на кожнай фарфоровая шылдачка з надпісам пра тое, што знаходзілася ў шуфлядках раней. Шуфляды цяпер былі пустыя. Прывычны пах — мешаніна гваздзікі, мыла, кандытарскіх вырабаў і газы, — які цэлае стагоддзе ўдыхалі насы наведнікаў і нават выпадковых пракожных, страціў сваю прыцягальную сілу.

Цераз прылавак з кладаўшчыковым бацькам гутарылі трое мужчын, і двое з іх былі нядобраахвотнымі ахвяравальнікамі. Оптык Шайбенкэз ужо другі раз пачаў расказаць сваю гісторыю, выстаўляючы наперад круглую, зусім лысую галаву.

— Значыцца, стаю я каля свайго сутарэння, каб перад сном крыху падыхаць свежым паветрам, і раптам, невядома адкуль, у маёй руцэ ляжыць нейкая паперка. А на паперцы словы: «Распіска за блакітны камбінезон. Ісусавы вучні». Я зараз жа бягом у сад да ацалелай паловы альтанкі. Камбінезона і след прастыў.

Ён адкінуў назад галаву.

— Мы не адны такія, пан Шайбенкэз, — суцешыў яго ранце Піліпі, падобны на саву сямідзесяціпяцігадовы стары з вусамі і круглымі вачыма, якому хлап-



чукі пакінулі распіску за дзве старыя сарочкі і некалькі шарсцяных споднікаў.— Зусім не адны! Я ведаю больш за дзесятак такіх, каго абрабавалі. Гэтыя Ісусавы вучні — няшчасце, дый годзе.

Прафесар гісторыі Геберляйн паправіў свае бліскучыя акуляры.

— Ісусавы вучні і раней, дзве тысячы гадоў таму назад, былі гэтакім жа няшчасцем. Але ж вядома, што да іх ішлі многія, каму нялёгка прыходзілася ў жыцці.

Кладаўшчык ухвальна кінуў галавою.

— Для іх яны не былі няшчасцем.

— Ты лепш памаўчы, калі гавораць дарослыя,— абрэзаў яго бацька, які, як і сын, гадоў пяцьсот таму назад мог бы быць натуршчыкам славу таму разьбярю па дрэву Тыльману Рыменшнайдэру.

Ранцэ, яшчэ прамы як слуп, нягледзячы на свае семдзсят пяць гадоў, узлаваўся:

— Толькі Ісусавы вучні не кралі споднікаў. Яны ж былі хрысціяне.

— Ну але, хрысціяне, і неслі людзям святло веры.— Прафесар шматзначна падняў указальны палец.— Але гісторыя рэлігіі вучыць нас, што хрысціяне дваццатага стагоддзя зусім не падобны на першых хрысціян, якія пайшлі за Ісусавымі вучнямі. У сэрцах першых хрысціян гарэў свяшчэнны агонь. Сёння ж агонь...

Агонь клапаўшчыка не цікавіў. Ён устаў з месца. Вуж ужо некалькі разоў падымаў угору рукі, як распяты Ісус, а ў прамежках энергічна махаў рукамі. Кладаўшчык падышоў да хлапчукоў і сказаў:

— Ведаеце, хто мы? Мы першыя хрысціяне.

— Я не ведаю, што гэта такое. І мне напляваць на гэта. Калі падрадчык Гімельгох у дзевяць гадзін, як ты сказаў, адпраўляецца на спевы, то нам нельга болей губляць часу. Ужо палова дзесятай.

Падрадчык Гімельгох апошнія трыццаць гадоў

узначальваў гурток спеваў «Пявучы горад». На апошняй рэпетыцыі ён прапанаваў аматарам спеваў перайменаваць гурток і назваць яго «Між зялёных дрэў», бо горада болей не было. З яго прапановаю згадзіліся.

Хлапчукі ішлі па начной вуліцы. Кладаўшчык усё даводзіў:

— Я добра помню, што ў яго тры зімовыя політы. Я чуў, як ён гэта расказваў майму тату. І тады я, канечне, сказаў сабе, што яму хопіць і аднаго паліта. Помню, што політы вісяць у шафе, унізе, у агульным пакоі. Ключ ад шафы тырчыць, праўда, у замку, але акно зачынена. Я ўжо пабываў там.

Праз дзесяць мінут Давід і Вуж накінулі на сябе політы, якія даходзілі ім да пят, і рушылі дадому. Ноч была халодная. Давід падцягваў ззаду ўгору сваё паліто, каб яго крысы не цягнуліся па бруку.

Фраў Паўліна Герцэнберг сядзела з фраў Бах у дашчаным пакойчыку і, шчасліва ўсміхаючыся, раскавала ёй праз слёзы, што чалавек вярнуўся да яе.

— Я раскавала яму ўсё, як было, што склаліся такія абставіны, і вось цяпер ён астанецца са мною.

— Пакуль бабы мелюць языком, нам нельга заходзіць з політамі, — сказаў Вуж. — Прыйдзецца пачакаць, пакуль мама не засне.

І яны пайшлі далей.

Потым яны пачулі тонкія радасныя гукі, спыніліся каля сутарэння без шыб і кратаў. Грудное дзіця якраз скінула з сябе коўдру. Салдат, што вярнуўся дадому, устаў з месца. Нейкі час ён глядзеў на дзіця, якое перабірала ножкамі і радасна мармытала. Потым ён накрыў яго коўдраю і, цяжка ўздыхнуўшы, зноў лёг на нары, быццам толькі што вялікім намаганнем душы здолеў накрыць усё мінулае.

## VII

Пасля таго як вярнулася Рут, мінула каля двух месяцаў. За гэты час Рут прыбавіла некалькі фунтаў у вазе і фізічна адужэла. Гуляючы ў лесе, яна спынялася, каб паглядзець на які-небудзь куст, і тады зусім забывалася пра сябе, адчувала нейкае цьмянае першабытнае здавальненне, уяўляла сябе часткаю лесу, сучком, заімшэлым каменем. Ёй здавалася, што яна дыхае разам з прыродаю і бярэ ад яе жыццёвыя сокі.

Некалькі дзён таму назад яна зноў паспрабавала маляваць пейзаж, куточак імшыстай зямлі з багатай прыродаю у дзіўнай цішыні ляснага гушчару. Папрацаваўшы так колькі гадзін, яна, уздыхаючы, ахопленая нейкім радасным парывам, парвала аркуш. Дзяўчынкаю яна сур'ёзна захаплялася маляваннем і марыла «чагосьці» ў ім дамагчыся.

Аднаго разу раніцаю ў канцы верасня Рут стаяла на сцяне над крапасным валам і глядзела ўніз у даліну. Відаць было далёка. Светла-блакітнаю стужкаю вілася зіхоткая, як сённышні дзень, вялізная рэчка-змяя. Мясцовасць ужо адсвечвала нейкаю асенню, хоць і ледзь значнаю жаўцізнаю. Вінаграднікі на ўзгорках яшчэ мелі моцны свежы зялёны колер. Але лісце на бярозах каля Марцінавай будкі адмірала хутчэй і месцамі ўжо жаўцела золатам. Гэты прыгожы дзень на мяжы лета і восені таксама належаў ёй. Прыёмнае пачуццё, што яна жыве, апанавала яе.

Была субота. Марціну не трэба было ісці на работу. Яна зрабіла круг вакол драўлянай будкі, перайшла дарогу і лугі за ёю і пашыбавала ўздоўж рэчкі да малюсенькага вострава, які знаходзіўся ад берага зусім недалёка. Спачатку яна закінула на востраў чаравікі, а потым, падняўшы да жывата спадніцу, перайшла туды сама. На востраве раздзелася і распусціла вала-

сы. Потым лягла ў высокую траву і накрылася вала-самі, якія былі ў яе аж да жывата.

У гэты ранні час на беразе і на рэчцы нікога не было. Востраў — на ім расло ўсяго некалькі кустоў цёрну і дзве тонкія бярозкі — формай нагадваў рыбацкую лодку і быў ненамнага даўжэйшы за яе. Мімаволі ўзнікала адчуванне, што яна плыве ў лодцы ўніз па Майну да Рэйна, а адтуль у мора. Спінаю яна адчувала халаднаватую зямлю, і ёй здавалася, што і яна частка прыроды, частка зямлі.

На краі вострава рос куст крапівы. Яго верхні ліст уздымаўся старчком у неба. Калі яна стульвала павекі, завостраны, з зазубрынамі ліст нагадваў гатычную царкоўную вежу. Яна некалькі разоў рабіла з ліста гатычную вежу, а потым вежу зноў ператварала ў ліст.

Малады залаціста-жоўты шчанюк з кароткаю шэр-сцю, невядома якой пароды, скочыў на бераг і, скавычучы, пачаў капаць лапамі зямлю. Рут прыўзнялася на локцях і пазвала:

— Хадзі сюды.

Але сабачка не асмельваўся. Ён яшчэ трохі пакапаўся ў зямлі, а потым, абнюхваючы нешта, завярнуў за куст.

Яна рассунула высокія травіны і доўга, узрушаная цудам прыроды, не адводзіла вачэй ад званочка, што грацыёзна хістаўся на скрыўленым сцябле, ад тонкіх светла-жоўтых нітак семя, ад зграбнай бледна-блакітнай кветкі. І як зусім другі полюс жыцця перад ёю раптам паўстаў Аўшвіц і публічны дом, жахлівыя карціны, якіх яна болей не бачыла нават і ў сне. З яе перакосанага рота вырваўся нейкі жывёльны гук.

Тварам уніз яна кінулася на зямлю. Яе цела згіналася і разгіналася. Тое, што яна крычала, не было болей чалавечымі гукамі, з яе грудзей ірваўся балючы крык; слёзы, якіх яна не выплакала за доўгія гады, нарэшце выйшлі разам з працяглым стогнам. Яна

плакала, усхліпвала і, заплаканая, так і асталася ляжаць на зямлі, з травой і зямлёю ў роце.

Сваім плачам яна не магла адпрэчыць таго, што яе бэсцілі тысяча мужчын. Але, сеўшы, яна адчула, што, нягледзячы на спусташэнне, у ёй асталося нешта, чаго нельга разбурыць, чым ніколі не валодалі разбуральнікі. Твар яе, пастарэўшы за гэтыя хвіліны на гады, перастаў быць нерухомым.

Калі сабачка зноў паказаўся на беразе і зноў задрапаў лапамі, яна ўстала і ўважліва агледзелася. Нідзе нікога не відаць. Адкінуўшы густату валасоў на локаць, яна перайшла на бераг і вярнулася на астравок з сабачкам, што спалохана дрыжаў і аблізваў сябе. Той зараз жа пачаў абнюхваць усё з канца ў канец, а потым з абурэннем забрахаў на двух вераб'ёў, што асмеліліся праляцець над яго востравам.

Яна вярнулася дадому, несучы сабачку на руках, як грудное дзіця. Падышла да Марціна, які чытаў, ляжачы ў цяньку пад бярозаю:

— Калі ты не супраць, я пакіну яго ў сябе.

Твар яе неяк памякчэў. Ён адразу заўважыў змену і адчуў, што ў Рут зароджваецца новая жыццёвая тканка. «Усё можна знішчыць адным неасцярожным словам,— падумаў ён.— Трэба берагчы яе. Набрацца цярылівасці».

Яна зайшла ў будку і папыталася адтуль, ці не паставіць ёй варыцца суп. «І хада ў яе стала другая». Ён убачыў перад сабою яе тонкае, гнуткае цела, далікатную патыліцу. Яго надзея выйшла за межы цяпершчыны і намалявала карціну шчаслівай будучыні. Яны ажэняцца. Белы загарадны дом. Яна чакае яго з работы ў садзе і, калі ён прыходзіць, абнімае яго. Ён цалуе яе. І раптам ім авалодалі другія думкі. Невыцерпаная пакута скрывіла твар. «Тысяча мужчын было з ёю».

У дзяцінстве Марцін і Рут кожны дзень гулялі ра-

зам на малюсенькім двары, на якім ніколі не расло ні травінкі. Каля сцяны стаялі гусятнікі, збітыя са скрынак, і засохлае дрэва з чорнымі голымі галінкамі. Гусей адкормлівала кукурузным зернем старэнькая бабулька, нанятая бацькамі Рут. Чорная зямля была ўслана гусіным памётам. Калі ў школе вывучалі біблейскую легенду пра Адама і Еву ў раю, сямігадовы Марцін уяўляў сабе рай як гэты смярдзючы двор. І варта яму было пазней у жыцці пачуць слова рай, як перад ім адразу паўставаў брудны дворык і Рут. Потым Марцінаў бацька, вядомы псіхолаг-крыміналіст, прыняў запрашэнне працаваць у Грацкім універсітэце. Марцін зноў убачыў Рут, калі яму было дзевятнаццаць гадоў. Яго пачуццё да яе каранілася ў тым раю ранняга дзяцінства і было яму ўсё роўна як дыханне, чымсьці само сабою зразумелым у тыя яго нямногія незабыўныя шчаслівыя тыдні з ледзь расквітнелай дзяўчынай. А потым Аўшвіц. І вось цяпер паміж імі стаяў публічны дом. І нічога не памагала, хоць ён зноў і зноў паўтараў сабе: «Гэта была не яна, і мне нельга быць горшым за яе».

Рут вынесла з будкі два чайныя кубкі бульбянога супу. Яна не паслухалася Катарынінай парады прывязаць верхні гузік. Калі яна садзілася на калені і асцярожна ставіла поўныя кубкі на траву, ён убачыў яе маленькія грудзі. Ён адварнуўся ўбок, усхваляваны пашчотаю яе спустошанага цела.

— Суп такі густы, што яго і не вып'еш. Можа, мне зрабіць драўляныя лыжкі?

Ён, глядзечы ўбок, сказаў:

— Я ўкраду дзве лыжкі ў бальніцы.

«Спачуванне, магчыма, і адкрые мне да яе дарогу,— падумаў ён.— Але, мабыць, хутчэй яна пачне спачуваць мне».

На ўзгорак падняўся паштальён і падаў Марціну пісьмо. І тут жа з бярозавага гаю выйшла Ёгана. Пісь-

мо было ад адміністрацыі бальніцы, і ў ім гаварылася, што трагічны лёс фройляйн Фройдэнгайм, канечне, варты жалю. Але Марціну трэба лічыцца з грамадскаю думкаю, тым болей што ён на службе ў гарадскіх улад. Адміністрацыя спадзяецца, што ён спыніць з ёю адносіны.

Калі Рут запытальна паглядзела на яго, ён адказаў, што нічога асаблівага там няма, і схаваў пісьмо ў кішэню. Раптам яму стала лягчэй на сэрцы. Думка, што з-за яе ў яго могуць быць непрыемнасці, аблягчыла і абрадавала яго. Ён усміхнуўся. Калі яго звольняць, ён паселіцца з Рут дзе-небудзь у Шпесарце. Там няма ўрачоў. Хвораму селяніну трэба ехаць у горад. Але ён не едзе. Ён памірае. Сяляне будуць плаціць яму прадуктамі. У Шпесарце Рут зможа жыць з ім зусім спакойна. «І канечне мы ажэнімся», — падумаў ён, кружным шляхам зноў набліжаючыся ў сваіх практычных меркаваннях да белага загараднага доміка. Яна чакае яго ў садзе.

— А потым ён са старой цэгля пабудоваў сапраўдную грубку.

Ён убачыў Ёганіны вочы, якія ззялі шчасцем, і падумаў: «Вочы Рут старэй на цэлы чалавечы век. Вось такой цяпер магла б быць і Рут. Як гэтая нявінная дзяўчына. Поўная надзей і шчасця. Усё было б цудоўна».

Сяброўкі ўсталі і пад руку пайшлі ўздоўж лясочка. Побач з Ёганаю, таксама тоненькай і невялікага росту, Рут была падобна на дзіця, якое надзела занадта шырокую спадніцу старэйшай сястры.

«А я не магу знайсці дарогі да Рут», — падумаў Марцін. Бяссілле выклікала ў грудзях фізічны боль.

— Ён хацеў пацалаваць мяне. Ах, Рут, я так спалохалася. Што толькі будзе?

Рут, у якой такія пачуцці асталіся дзесьці па той бок жаданняў, задумана глядзела перад сабою, як ша-

фёр, што спрабуе вызначыць па карце, ці не вядзе да-рога, па якой ён едзе, у тупік. Пасля таго як вярнула-ся, яна пачала адчуваць да Ёганы мацярынскую спа-гаду. Міжволі яна паціснула сяброўцы руку.

Уніз з горкі спускаліся Катарына і Вуж. Яны былі ў Гёхбергу, дзе Вуж дарэмна спрабаваў украсці ў се-ляніна з каміна шынку. Катарыніны ногі да каленяў былі запылены і рудыя, як зямля. На сукенцы, злева на грудзях, тырчала іголка з белымі ніткамі, якую яна пазычыла ў свайго сябра Пятра. Яе загарэлы, па-добны на яблык твар наліўся цёмнай чырванню, калі яна сказала Рут:

— Калі хочаце, дык я зараз прышыю вам верхні гузік.

Усе тое дзяўчат селі на траву да Марціна. Вуж закасаў рукавы. Рукі ён сунуў у кішэні блакітных ба-ваўняных штаноў, якія цесна аблягалі яго худы аза-дак, і ўважліва сачыў, як Катарына прышывае гузік. Потым ён пайшоў за ёю да водаправоднай трубы. Пад-няўшы спадніцу, Катарына падставіла пад ваду нагу і абAPERлася пры гэтым на Вужа, які адкручваў ла-тунны кранік. Ногі яе значна пасвятлелі.

Ён сказаў:

— Калі хочаш выцерці іх маёй сарочкай, дык я зніму яе. І табе абавязкова патрэбны чаравікі.

— У цябе іх таксама няма.

— У мяне — другое. Ты ж дзяўчына!..

— Ты думаеш, што чаравікі мне трэба таму, што я дзяўчына? Чаму?

— Ах, проста так. Між іншым, я сам магу зрабіць табе чаравікі. Але спачатку мне трэба зняць мерку.

Вуж хацеў стаць шаўцом. Некалькі дзён таму назад ён папытаўся ў шаўца Лемляйна, ці трэба яму вучань.

— Скуры ў мяне, праўда, няма, — адказаў пан Лемляйн. — Але вучань мне спатрэбіцца. Прыходзь у панядзелак.



Пан Лемляйн ставіў на старыя чаравікі букавыя падэшвы і выразаў новыя драўляныя чаравікі. Іх у яго проста рвалі з рук. У яго ў сутарэнні, над якім не было дома, ляжалі тры тоўстыя букавыя бярвяны. Ён паспеў прывезці з лесу матэрыялу на тысячу пар чаравікаў.

Марцін прынёс ім дзве долькі шакаладу і зноў падаўся ў будку. Вуж гукнуў яго:

— Адкуль у вас шакалад?

— Ад Ісусавых вучняў.

— Вось яно што.

Калі яны зноў падымаліся на горку, Катарына папыталася:

— А хто такія Ісусавы вучні?

— О, гэта сацыялісты.

— А што, сацыялісты раздаюць шакалад?

— А як жа! — Ён разламаў сваю дольку на дзве часткі і па-геройску абыякава прапанаваў: — Бяры палову і майго шакаладу.

Ёгана і Рут моўчкі сядзелі на траве.

— Толькі што, калі ты была ў хаце, Марцін сказаў мне, што ён хацеў бы пераехаць з табою ў Шпесарт. І ажаніцца з табою.

Рут раз за разам расшпільвала і зашпільвала верхні гузік.

— Мне трэба куды-небудзь з'ехаць. Ён толькі будзе няшчасны са мною. Хай бы яны лепш спалілі мяне ў Аўшвіцу. Нічога тады б не было. Мне трэба куды-небудзь з'ехаць.

— Рут, але ж ён кахае цябе, папраўдзе ён кахае цябе.

— Нават каб я і магла, а такое зусім немагчыма, то нічога б не выйшла. Я табе, Ёгана, не магу растлумачыць. Табе не магу.

— Рут, ты можаш гаварыць мне ўсё, нават калі я... прызнаюся, і мала чаго ведаю пра гэта.

— Не, ты папраўдзе ведаеш мала.

— Для мяне ты такая ж, як і раней. Цяпер ты мне нават даражэй. Ах, Рут. Тое ж на сэрцы і ў Марціна. Няўжо ты гэтага не разумееш?

Перш чым адказаць, Рут дапытліва паглядзела на Ёгану:

— Па дзесяць мужчын кожны дзень! Мне ўжо стала ўсё роўна. Усё. Але Марціну яно не можа быць усё роўна. Ніколі! І я — я ўзненавіджу яго, калі стану яму жонкаю. Ён тады зробіцца адным з гэтай тысячы мужчын, я тады, мусіць, заб'ю яго. Або сябе. Калі стану яму жонкаю.

\* \* \*

Ёгана хадзіла па хлебны паёк. Каля гары друзу, дзе раней знаходзіўся бацькоўскі дом, яна па прывычцы спынілася, бо раней у руінах часам знаходзілася сёе-тое патрэбнае. Па вузкай, ачышчанай сярод друзу дарожцы міма яе прайшло некалькі знаёмых. Усе моўчкі прывіталіся, з аднолькаваю таямнічаю ўсмяшкаю на твары — як бы пасылаючы яе з пустаты ў пустату.

Пад авугленаю бэлькаю яна заўважыла нешта прэстае і пазнала ў ім партрэт Бісмарка, алеаграфію, якая вісела ў бацькавым кабінце. Нічога ў ёй не зварухнулася. У яе не асталося хвалюючых успамінаў аб бацькоўскім доме. Над кучаю друзу паднялося воблачка пылу. Мусіць, уласная вага зрушыла з месца нейкую цагліну. Законы прыроды не страцілі свае сілы.

Салдаты акупацыйных войск жылі ў ацалелых дамах, пераважна ў асабняках, што дзе-нідзе зберагліся ў гарадскіх прадмесцах. Сціў са сваімі таварышамі ляжаў на траве ў садзе перад маленькім белым асабняком. Ён ужо здалёк убачыў Ёгану і падняўся з месца.

Другія таксама падышлі да агароджы і глядзелі на дзяўчыну, якая паволі набліжалася.

Пасля той цяжкай размовы ў месячную ноч Сціў болей не хадзіў да Ёганы. Яго стрымлівалі нейкія заблытанья пачуцці. Калі яна наблізілася так, што ён мог ужо распазнаць рысы яе твару, ён падаўся насустрач ёй. Яго жаданне паказацца з прыгожаю дзяўчынаю перад таварышамі цяпер спраўдзілася. Але раптам яно чамусьці прапала. Усе глядзелі ёй услед. Нізенькі таўстун-сяржант зухавата свіснуў.

Ёгана, паглыбленая ў думкі, спалохана адхіснулася ўбок, пачуўшы Сцівава прывітанне:

— Ало, Ёгана.

Ён пайшоў побач. І яшчэ нешта трэцяе, варожае, ішло з імі.

Ён сказаў:

— Добра, калі вы яшчэ не распальвалі агню ў грубцы. Бо гліне трэба спачатку прасохнуць, і першы агонь павінен быць вельмі слабы. Я ахвотна паглядзеў бы на гэта. Калі вы не супраць.

Яна толькі кіўнула галавою, і ўсё ж у яе на сэрцы палягчэла. Побач з рослым Сцівам яна выдавала вельмі маленькаю, хоць ён міжвольна ішоў крыху нагнуўшыся, быццам хацеў быць бліжэй да яе.

Раптам у яго з непасрэднасцю, уласцівай простым людзям, вырвалася:

— Вы не адказваеце за тое, што нарабілі нацысты. Глупства! Вы несправядлівыя да сябе!

Яны падышлі да вербалозу. Ёгана з яе гонарам дзяўчыны, якая беражэ сябе дзеля таго, каго потым пакахае на ўсё жыццё, нізашто не прыняла б яго каханьня, як не прыняла б яна і незаслужанай узнагароды. Цяпер, калі для яго канфлікт перастаў існаваць, ёй раптам палягчэла на сэрцы. Яна ішла і пазірала на Сціва, і ўсё яе пачуццё прарвалася ў словах, якіх яна не магла не сказаць:

— Давайце запалім першы агонь у грубцы. Калі хочаце.

Замест адказу ён узяў яе за руку, і гэта здалося ёй само сабою зразумелым. Час ад часу ім прыходзілася разыходзіцца, мінаючы якое-небудзь карэнішча. Але і тады яны трымаліся за рукі. Усмешкай і позіркамі Ёгана спрабавала паказаць, што гэта толькі дзіцячая гульня. Але калі яна, пераходзячы на дыбачках цераз корань, звалілася яму ў рукі, усё стала сур'ёзна. Яна задрыжала, калі Сціў мацней абняў і пацалаваў яе. Але і сама адказала на пацалунак.

Апошнюю сотню крокаў яны болей не трымаліся за рукі. Ёгана ішла з апушчанаю галавою. Яна не саромелася, была сур'ёзная і сабраная. Выглядала ўсё так, быццам толькі што яна пераступіла цераз браму жыцця і цяпер ведала, што рана ці позна за ўсё прыйдзеца плаціць. І за шчасце таксама.

Сціў звернуў ўніз паглядзеў на яе валасы, якія толькі што цалаваў, і раптам убачыў перад сабою куст расквітнелага цёрну на ферме ў Пенсільваніі. Міжволі ў яго вырваліся словы:

— Ён расце за хлявом.

Ён збянтэжыўся, калі яна запытальна зірнула на яго, бо і сам не мог растлумачыць сабе, якое дачыненне мела Ёгана і яе валасы да пышнага цёрну.

Сухіх галінак і невялікіх кавалачкаў дрэва, прыбітых да берага, што сталі камяніста шэрымі ад сонца, тут хапала. Сціў расклаў маленькі агеньчык. Ёгана абрадавана ўслуховалася ў трэск агню. А печніка болей цікавіла ледзь чутнае ціхенькае п'янінне гліны, якая праходзіла тут сваё хрышчэнне агнём.

У хлеўчуку цяпер стаяў нейкі мяшаны пах фарбы, вапны і свежых сцен, як дзе-небудзь на новабудоўлі. Але праз кароткі час ад чырвонага цаглянага кубіка пайшла мяккая цяплынь — у Ёганы была свая грубка.

Паміж канцом трубы і завостранным казырком ад

дажджу клубіўся ў метры над дахам блакітны дымок, падымаўся ўгору ў яснае паветра вераснёвага дня, так родна і ўцешна, што здавалася, быццам еўрапейская цывілізацыя, якая сама сябе зжэрла ў вайну, ператварыўшыся ў кучу руін, зрабіла тут першы крок да новага пачатку.

Ёгана ўсё-такі спадзявалася, што Сціў калі-небудзь прыйдзе да яе, і таму як магла ўпрыгожыла хляўчук. На аконнай пройме без шкла цяпер вісела невялічкая белая фіранка, энергічна адсунутая ўнізе вярочкаю ўбок, на стале стаяў букет жоўтых, як труба аркестра, адуванчыкаў у кансервавай бляшанцы, абгорнутае блакітнае упаковачнае паперай, на краях якой яна ўкруг выразала брыжы. Перад ложкам ляжаў палавічок з свежазялёных лазовых пруткоў, шырыні і даўжыні якога якраз хапала, каб на яго маглі стаць дзве босыя нагі. Палавічок упрыгожвала чырвоная стужка, завязаная пасярэдзіне наўкруга.

Яны сядзелі побач на краі ложка. Стала цямнець. Яна запаліла адну з прынесеных ім свечак, святло якой мякка падала на яе твар. Вяночак светла-рудых зорачак ззяў вакол зрэнкаў.

Яна сачыла, як ён пазіраў на яе гаспадыньскія старанні, зноў і зноў па чарзе аглядаў кожную рэч, і збянтэжылася. Ён заўважыў гэта і, калі яна апусціла павекі, здагадаўся, што яна зрабіла гэта дзеля яго.

Тады і ён зрабіў ёй прызнанне ў каханні:

— Вось і вы цяпер можаце тут гатаваць сабе яду.

Яго тон усхваляваў яе. Якое ж харошае ўсё-такі жыццё! Толькі дагэтуль яно праходзіла міма яе. Міжволі яна крышку пасунулася да яго. Было так добра сядзець побач з ім. Нічога на свеце не страшна.

Праз нейкі, важны для іх момант Сціў абняў яе. Ён ніколі не быў спакуснікам. Некалі, перамагаючы сваю нясмеласць, ён пару разоў спрабаваў заляцацца да дзяўчат у Пенсільваніі.

— Ёгана, я вам падабаюся?

Яна толькі кіўнула галавою. Але раптам з вачэй у яе пакаціліся слёзы. Сказаць жа яна нічога не магла.

Спачатку ён хацеў толькі суцешыць яе — пацалункам. А потым стаў цалаваць раз за разам, нарэшце і ў вусны, і яна болей не працівілася. Ён трымаў яе ў абдымках і, здаецца, забыўся пра ўсё.

Толькі калі ён, прыціснуўшы губы да яе шчакі, шэптам папытаўся, ці можна яму астацца ў яе, яна вызвалілася з ягоных абдымкаў, поўная няяснага сораму нявінніцы. Сарамлівасць, гэты дбайны вартавы, была мацнейшая за яе жаданне.

Калі мінула небяспека, яна зноў дазволіла цалаваць сябе і сама цалавала яго, шчаслівая і ўсё яшчэ мокрая ад слёз.

Потым ён пайшоў.

Ёгане трэба было абысці поплич з любімым чалавекам увесь свет, перш чым згадзіцца на вялікую блізкасць, якая ў такіх дзяўчат, як яна, вяла б да яднання на ўсё жыццё.

Калі Сціў пераступіў брамку на вілу, яго адразу ж абкружылі таварышы, што разам з ім пасля абеду ляжалі на траве. У кожнага ў руцэ была шклянка. Усіх перапаўняла радасць, і яны ўжо крыху выпілі. Перабіваючы адзін аднаго, яны расказалі яму, якую нечаканую навіну ім толькі што паведамілі: заўтра раніцаю яны, і ён таксама, едуць дадому, на радзіму. У дзесяць гадзін адыходзіць цягнік.

Гэтай навіны Сціў апошнія месяцы чакаў кожны дзень. У іх жыцці была яна вялізнаю падзеяю — пасля чатырох гадоў гора і смерці і горкай тугі па радзіме на чужым кантыненте. Быццам рыхтуючыся ўжо да дарогі, ён паправіў куртку, і тут яго радасць раптам прарэзаў Ёганін твар. Задрыжаў і знік, як зарніца, за якую не бывае маланкі.

Яны ўсунулі яму ў руку шклянку. Ён паставіў яе

на траву, моўчкі павярнуўся і выйшаў на вуліцу. Нізенькі таўстун-сяржант, што з пэўным намаганнем яшчэ мог стаяць прама, хоць пры гэтым лёд у шклянцы з віскі ўвесь час стукаўся аб шкло, азадачана пглядзеў яму ўслед і папытаўся, якая муха ўкусіла яго.

Сціў пайшоў назад да Ёганы, каб развітацца з ёю.

Пасля таго як ён пайшоў, Ёгана ўвесь час думала толькі пра яго. Яна ўжо лягла спаць, палажыўшы адну руку пад галаву, але не магла заснуць. Другая рука ляжала на голых левых грудзях, высокіх і тугіх, якім не трэба была ніякая падпорка.

Калі Сціў з вуліцы ціхенька гукнуў яе па імю, Ёгана хуценька захінула грудзі. Ён сеў на край ложка. Яна толькі глядзела на яго шырока расплюшчанымі вачыма.

Сціў па дарозе абдумаў усе словы, якія хацеў сказаць ёй, але цяпер разгублена глядзеў на яе і раптам выціснуў з сябе толькі сам факт, што ад'язджае.

Гэтыя словы ўдарылі яе як нож у сэрца, але васкова-белы авал твару астаўся зусім нерухомы, быццам Ёгана ў той момант мусіла памерці. Толькі вусны крыху прыадкрыліся, ды так і асталіся адкрытымі. Яна дыхала ротам, і ўвесь свет, які толькі што ўсміхаўся ёй, раптам патануў у цемры.

Ён неяк безнадзейна сказаў:

— А я ж кахаю цябе!

І яна яго таксама ніколі болей не пабачыць. Ніколі болей.

Пачуццё раскаяння ахапіла яе, вялізнага раскаяння — што яна адмовіла яму і не ўзяла ад жыцця той часткі шчасця, якая была ёй адмерана.

Яна сціснула вусны і заплюшчыла вочы. Твар знерухомеў і стаў нежывы, як маска, знятая з нябожчыка. Дрыготкімі рукамі яна адкінула з грудзей сарочку.

## VIII

Шынок, дзе звычайна збіраўся атрад Крысціяна Шарфа, знаходзіўся ў пустэльнай лясной даліне. Зрэдку далёка па дарозе праезджала амерыканская военная машына. Сам гаспадар увесь дзень працаваў на полі. Кароўнік і залу ў шынку наглядала яго дачка, прыдуркаватая дзяўчына, якая адно толькі нешта неразборліва бубніла сабе пад нос. На сцяне ў зале вісеў задымлены плакат, на ім быў намалюваны казёл, які сядзеў з куфлем піва ў пярэдніх нагах. Піва даўно ўжо не было, і таму з канца вайны сюды рэдка хто наведваўся.

На сёння Крысціян Шарф выклікаў да сябе толькі тых трох васемнаццацігадовых хлопцаў, якія спрабавалі падпаліць Марцінаву будку і якіх прагналі Ісусавы вучні. Дзень таму назад зноў праваліўся яшчэ адзін старанна падрыхтаваны акт сабатажу. Карл Зік, хлопец у штармоўцы, што спыніў і абразіў Рут, у прысутнасці ўсяго атрада атрымаў ад Крысціяна Шарфа даручэнне падсыпаць пяску ў друкарскую машыну газеты сацыялістычнай партыі, у шарыкавую маслёнку над падшыпнікамі, каб вывесці машыну са строю. Перад будынкам друкарні яго запынілі два наборшчыкі і адразу ж у вочы сказалі, што ведаюць, чаго ён тут ходзіць. Потым яны абшукалі яго, знайшлі ў кішэнях штаноў пясок і добра адлупцавалі. Па дарозе ў паліцэйскі ўчастак яму ўдалося ўцячы.

Пасля беспаспяховых здагадак, хто з атрада можа быць здраднікам, Крысціян Шарф сказаў:

— Што ні кажы, а перш за ўсё нам трэба вырашыць, што з ім рабіць. Я бачу толькі адно выйсце, калі мы не хочам назаўжды развітацца са сваёю арганізацыяй.

Пасля таго як яны з цырымоннымі клятвамі прыгаварылі яшчэ не знойдзенага здрадніка Пятра да



смерці, Шарф адправіў трох хлопцаў дадому. Сам ён чакаў у гэтым шынку сустрэчы з Зігфрыдам Кабусам, эсэсаўскім лейтэнантам, які меўся прыбыць з Штутгарта.

Шарф стаяў каля акна і ўбачыў Кабуса, калі той яшчэ спускаўся па лясной дарозе да шынка. На пастарэлым твары Кабуса з шырокім, друзлым мяккім ротам асталіся толькі скура ды косці, валасы былі коротка пастрыжаны, як у зняволенага. Шарф спачатку падумаў, што чалавек у доўгім да пят чорным афіцэрскім шынялі — свяшчэннік у чорнай сутане.

Ён выйшаў яму насустрач. Яны прывіталіся моўчкамі, неяк шматзначна. Кабус толькі ў лесе паказаў свой дакумент — фатаграфію лейтэнанта СС Кабуса ў форме. І адразу пачаў гаварыць.

— Я быў у Мюнхене ў Блюма. Магу паведаміць вам, што ў нас ёсць непасрэдняя сувязі з Аргенцінай, з Франка ў Іспаніі, з арганізаванай за мяжою польскай арміяй і што, на маю думку, асабліва важна — з рускімі афіцэрамі-эмігрантамі, якія цалкам на нашым баку. Да Блюма сходзяцца данясенні ад усіх падпольных груп з Германіі і Аўстрыі, а за Блюмам стаяць генералы вермахта. Наша арганізацыя пабудавана і ўшыр і ўглыб. Па ўсім свеце! Сапраўдны маналіт! Гіганцкі гранітны блок супраць Расіі!

Шарф здзіўлена глядзеў на Кабуса, быццам пытаўся ў сябе, ці не п'яны той. Тызень таму назад ён сам быў у Мюнхене ў Блюма, і той сказаў яму: «Пакуль што мы болей старызнікі, пра арганізаваны рух і гаварыць не прыходзіцца. А з улікам рэальнага становішча ў краіне нічога не дадуць нават намаганні на працягу многіх гадоў, калі толькі не настануць змены ў сусветнай палітыцы на карысць Германіі». Спадзеючыся на змены ў сусветнай палітыцы на карысць Германіі, ён і вярнуўся ў Вюрцбург.

Кабус схопіў Шарфа за руку.

— Галоўнае — быць нападгатове. Нападгатове да дня Ікс. Наш маналітны блок супраць Расіі неадольны. Што ў вас назапашана са зброі?

Крысціян узлавана кінуў:

— Дзве ручныя гранаты.

Знайшоўшы нейкую прычыну, ён развітаўся з Кабусам і пакінуў яго ў лесе. Калі праз колькі крокаў ён азірнуўся, фігура ў чорным прывітальна ўскінула ўверх правую руку і ўсклікнула:

— На наступным тыдні чакайце вялікіх падзей у Штутгарце.

Праз пяць дзён Шарф прачытаў у газеце паведамленне аб тым, што ў Штутгарце ў будынак суда, дзе ішоў працэс супраць нацыстаў, кінулі чатыры бомбы. Вялікіх пашкоджанняў яны не нарабілі, але гэты выбух нумар адзін, першы акт насілля нацыстаў супраць дзяржаў-пераможцаў, выклікаў вялізнае хваляванне ў Германіі. Замежныя газеты таксама змясцілі падрабязныя паведамленні.

(Кабуса арыштавалі толькі праз два месяцы, у лістападзе. У часе следства было ўстаноўлена, што ў гады вайны ён знаходзіўся ў тыле, далёка ад фронту, хоць гэта і не перашкодзіла яму напісаць у штутгарцкія газеты, што званне лейтэнанта нададзена яму за выключную мужнасць у баях з ворагам. У якасці пацвярджэння ён прыклаў сваю фатаграфію — у форме эсэсаўскага лейтэнанта. Папраўдзе ж ён быў усяго ун-тэр-афіцэрам. Кабуса засудзілі да смерці. Ён зламаўся толькі ў камеры. Калі адзін амерыканскі газетчык папытаўся ў яго, чаму ён на працэсе іграў ролю адпетага героя-нацыста, Кабус адказаў: «Бо не хацеў расчараваць мацеру».)

Шарф і Зік з штармоўкай на руках стаялі паміж двюх куч друзу на Домштрасэ. Яны ўжо каторы раз перачытвалі артыкул пра выбух. Нарэшце Шарф рас-

казаў Зіку, што сказаў яму Кабус і што Блюм, і папытаўся:

— Каму ж цяпер верыць?

— Пытаешся каму? Блюм, мусіць, не хацеў адкрываць табе ўсяго. Відаць, у яго на гэта былі свае меркаванні. Але ясна як на далоні, што Кабус — чалавек, які ўмее не толькі гаварыць.

Шарф сунуў газету ў кішэню.

— Праўда, мабыць, недзе пасярэдзіне. Ясна толькі, што я недаацэньваў Кабуса. Ён зрабіў вялікую рэч. І яна будзе садзейнічаць ажыўленню нашага руху.

Зікава вока было яшчэ ў блакітна-зялёным абрамленні.

— Трэба і нам падумаць пра нешта такое. Ручныя гранаты лепей за пясок. Дый зрабіць усё лягчэй. Проста ўзяць і кінуць іх праз акно ўсярэдзіну! Нашымі дзвюма гранатамі мы паднімем у паветра не толькі друкарскія машыны і ўсю залу, але і наборшчыкаў. Няхай тады друкуюць свой паскудны лісток на небе.

— Усё гэта гучыць вельмі цудоўна і прыгожа, — азваўся Шарф. — Але пакуль мы не знойдзем здрадніка і не расквітаемся з ім, нам нічога нельга рабіць, бо інакш нам будзе каюк. Толькі як жа знайсці нягодніка? Хто б ім мог быць? Як ты думаеш?

Зік, надзяваючы штармоўку, сказаў:

— Каб я ведаў, яго б ужо не было сярод жывых.

Яны падаліся да берага рэчкі, там каля моста ў іх была прызначана сустрэча. На сцяне набярэжнай сядзеў Пётр, побач з ім — хлопец з маладзёжнай нацысцкай арганізацыі, які за шыю трымаў над вадою забітую гусь, быццам хацеў кінуць яе ў рэчку. Гусь ён атрымаў ад прыдуркаватай шынкаровай дачкі.

— І не за грошы, Оскар, — сказаў ён і, падміргнуўшы, паглядзеў знізу ўверх на каржакаватага юнака, што стаяў ззаду хлапчукоў.

Оскар, з якім дамовіліся аб сустрэчы Шарф і Зік, высунуў наперад тоўстыя губы і сказаў:

— Якімі агіднымі рэчамі ты займаешся...

Не так, як другія члены атрада, якія пасля канца вайны нічога не рабілі і толькі бадзяліся па вуліцах, чакаючы дня Ікс, Оскар набываў сабе прафесію. Ён быў сынам афіцэрскай удавы і зноў пайшоў вучыцца на медыцынскі факультэт.

— Агіднымі? Глупства! Ёй гэта падабаецца.— Калі падышлі Шарф і Зік, ён дадаў, круцячы гусь, як ласо, над галавою: — Я яе зараз прадам у «Залатым якары».

Ён пайшоў.

Новыя, што падышлі, селі на парапет да Пятра і Оскара. Ужо добра сцямнела. Пад імі на хвалях гойдалася рыбацкая лодка. Зік з запалам апісваў гісторыю з выбухам. Шарф перадаў Оскару расказ Кабуса пра сусветную нацысцкую арганізацыю і пра маналітны блок супраць Расіі. І нагадаў яшчэ меркаванні Блюма пра змены ў сусветнай палітыцы на карысць Германіі. Кабус, сказаў ён, мусіць-такі, трохі перабольшваў. Пройдзе яшчэ нямала часу, пакуль Германія зноў зможа падняць свой голас. Але ўсё ідзе ў гэтым кірунку.

Оскар маўчаў. Пётр час ад часу кідаў у вадзі каменьчык. Яны не звярталі на яго ўвагі, як бы яго і не было. Яго задачай было толькі вербаваць у атрад хлапчукоў свайго ўзросту.

Зік выкінуў перад сабою кулак:

— У кожным горадзе павінны рвацца бомбы, пакуль нашы ворагі не нарабяць у штаны. Наступная бомба ўзарвецца ў Вюрцбургу.

Тут Оскар сказаў як бы самому сабе, як бы разважаючы ўслых:

— Лепш пабудаваць дом, чым разбурыць яго.

Такой гаворкі ад члена атрада яны яшчэ не чулі.

Абодва хутка ўскінулі галовы, здзіўлена глядзячы на яго, услухоўваючыся ў тое, што ён казаў далей:

— Кіданнем бомбаў, актамі сабатажу, цкаваннем яўрэяў Германіі не паможаш.

— А чым жа ёй можна памагчы?

— Гэтага я не ведаю. Дый што мы ведаем! Хлапчукамі нас узялі ў гітлерюгенд. Ці ж можна было там навучыцца думаць самастойна? Але цяпер я бачу, што Германію нельга паставіць на ногі тымі сродкамі, якімі яе прывялі да краху.

— Ну, а калі б мы выйгралі вайну? Да гэтага нам не хапіла нейкай драбязы.

— Калі ты ўжо пытаешся ў мяне, то я адкажу табе так: гэта было б яшчэ куды страшней. Апошнім часам я многае перадумаў. Падумаць толькі — забіць шэсць мільёнаў чалавек толькі за тое, што яны яўрэі, а ў Расіі — дзевяць мільёнаў цывільных асоб! А мне не трэба расказаць, што гэта «жахлівая казка». Я быў у Аўшвіцу. Я быў у цягніку, у якім адсюль у Аўшвіц везлі Рут Фройдэнгайм. Я бачыў газавыя печы.

— Ну, хай сабе й так! — усклікнуў Шарф. — Навошта ты тады ў нашым атрадзе, калі ў цябе такія перакананні?

— Я калі-небудзь пачаў бы гаварыць з вамі пра гэтыя рэчы. Толькі спачатку я хацеў дабіцца яснасці самому сабе, яснасці, што трэба рабіць.

Зік насцярожана папытаўся:

— Ты ўжо прытрымліваўся гэтай думкі і тады, калі мы збіраліся падпаліць будку, у якой жыве яўрэйская прастытутка?

Пётр зноў кінуў каменьчык у ваду, якраз у той момант, калі Оскар адказваў:

— Я быў супраць.

— Ты быў супраць. Значыцца, ты быў, мабыць, і супраць рашэння наконт друкарскай машыны?

— І тут я быў супраць.

— Але тады ты нам пра гэта нічога не сказаў, нам ты нічога не сказаў.

Шарф непрыкметна сціснуў Зікаву руку і адначасова па-сяброўску палажыў руку на плячо Оскару.

— Цікава. Значыць, ты кажаш, што Германіі на ногі так не паставіць. Нам трэба пагаварыць грунтоўна. Хто ведае, можа, твая і праўда?

Оскар дастаў нумар газеты сацыялістычнай партыі з артыкулам пра выбух, які напісаў Ёганаў бацька.

— Тое, што тут напісана пра штутгарцкае глупства, вельмі абгрунтавана і блізка да маіх думак.

Зік, сядзячы збоку попlech з Шарфам, шапнуў яму:

— Ён не ўмее плаваць.

— Яны не проста пішуць пра выбух. Яны толькі бяруць яго за аснову і даводзяць, чаму сацыялізм для Германіі — выратаванне. Можа, праўда і на іх баку. Я вельмі мала разбіраюся ў такіх рэчах.

— І ўсё-такі гэта цікава, і нам трэба пагаварыць як след, — сказаў Шарф. — Давайце пакатаемся на лодцы. У мяне ёсць кішэнны ліхтарык, ты прачытаеш нам артыкул, а потым мы яго абмяркуем. На рэчцы нам нічога перашкаджаць не будзе. Дый не пачуе ніхто, нават калі мы з-за чаго-небудзь і паспрачаемся.

Пётр устаў.

— Я цяпер пайду.

— Тое, што ты пачуў, сакрэт. Нікому ні слова! Нават і нашым. Зразумеў?

Ён адвязаў лодку, за жалезнае кальцо мацаваную да набярэжнай. Потым яны селі ў лодку.

Ноч была цёмная. Угары сям-там мігцелі зорачкі. Лодка паволі плыла ўніз па рэчцы міма Ёганінага хлёўчука. Дамоў тут болей не было.

Зік накіраваў лодку на сярэдзіну. Крыху пазней Шарф сказаў Оскару, які сядзеў паміж імі на сярэдняй лаўцы:

— Сядай на маё месца. Тады мы лепш будзем чуць, што ты чытаеш.

Лодка захісталася, калі яны падняліся, каб памянцця месцамі. Устаў і Зік. Абодва, балансуючы, прыціснуліся да Оскара. Штурхнулі ў ваду. Ён вынырнуў, закрычаў, а потым знік пад вадою.

Назаўтра раніцаю труп вынесла на бераг паблізу жаночага манастыра «Вароты на неба».

Калі Пётр пад вечар прачытаў гэтую навіну ў газеце — ён якраз стаяў за прылаўкам, — то спалохана прашаптаў:

— Яны забілі яго.

Ён чуў, як расхваляваўся Кройцгюгель, які рэдка гаварыў за сталом у вінным склянку:

— Ужо трыццаць пяць гадоў я лаўлю рыбу, і ні разу ў мяне не кралі лодкі. Яна заўсёды была каля моста. А сёння раніцаю я знайшоў яе на другім беразе далёка ўніз па цячэнню. Прывязанаю. Вось што галоўнае. Бо калі ён быў у маёй лодцы, то там павінен быў быць і яшчэ нехта. Тапелец жа не можа прывязаць лодкі.

Прафесар універсітэта Геберляйн спачатку адпіў глыток, а потым сказаў:

— Мабыць, гэта выпадковае супадзенне, што нехта незаконна ўзяў вашу лодку якраз у тую ноч... Жахлівы лёс! Чатыры гады на фронце! І астаўся жывы. А цяпер вось такое. Ён хацеў стаць урачом. Шкада яго мацеры. Ён у яе адзіная надзея.

Пётр тым часам ужо сігаў на вуліцу. На парозе сядзела Катарына і правярала, ці можа яна расставіць пальцы на назе гэтак жа шырока, як і пальцы на руцэ. Яна паднялася з месца і падалася да яго.

— Што з табою? Табе дрэнна?

Ён паволі пайшоў далей, нічога не заўважаючы, як лунацік.

— Мне трэба... мне трэба...

Ён не ведаў, што яму трэба.

Ужо стала цямнець, калі да яго дайшло, што ён апынуўся каля домака Ёганавага бацькі. Адно было адчынена. Некалькі разоў ён паклікаў Ёгана, і з кожным разам яго хваляванне расло. Ён нібы прасіў дапамогі. У гэты час Ёган якраз спускаўся ўніз па вуліцы і, падышоўшы, палажыў яму ззаду на плячо руку.

Пётр спалохана крутнуўся назад.

Калі яны ішлі да берага рэчкі, Пётр амаль слова ў слова паўтарыў, што гаварылася ўчора ўвечары.

Каля моста, на тым самым месцы, ён спыніўся. Унізе гойдалася Кройцгюгелева лодка.

— І тады Шарф прапанаваў пакатацца на лодцы. У мяне дрыжыкі пабеглі па спіне. Але цяпер я ведаю чаму. Што мне рабіць? Сказаць паліцыі ці амерыканцам, што яны яго забілі?

Ёган задумліва вымавіў:

— Калі ўчора ўвечары, акрамя цябе, з імі нікога болей не было, то яны будуць ведаць, што гэта ты паведаміў пра іх. Тады яны заб'юць цябе.

— Калі Шарфа і Зіка арыштуюць, яны болей нікога не змогуць забіць.

— А другія?

— Не думаю, каб яны расказалі пра гэта другім. Забойства ж! Яны пабаяцца гаварыць пра гэта.

— Адкуль ты ведаеш? Яны ж не пабаяліся сесці ў лодку пры табе.

— Мяне яны лічаць дурнем. Гэта роля, якую я іграю ў іх.

— Зразумей, што гэта страшэнна небяспечна.

— Рызыкну. Трэба рызыкнуць.

— Думаю, будзе лепей, калі я спачатку папытаюся ў таты, што рабіць. Ён сёе-тое ў такіх рэчах разумее, хоць бывае... Але нічога. Вядома, пра цябе я яму нічога не скажу.

— А калі ён папытаецца, адкуль ты ўсё ведаеш?



— Я скажу яму тады, што гэта таямніца.

— Добра, папытайся. Але сказаць пра гэта трэба.

Яны пайшлі назад да дома. Знадворку яго падпіралі тры слупы. На ўсю сцяну ішла трэшчына. Але жыць у ім было яшчэ можна.

Ёганаў бацька сядзеў каля акна і пры свечцы чытаў новы артыкул, напісаны ім пра выбух. На яго зруйнаваным твары, як пячатка на сургучы, адлюстроўваліся чатыры праведзеныя ў Дахаў гады. Ён заўважыў Ёгана ў пакоі толькі тады, калі адарваў ад артыкула вочы. Ёган стаяў, прыхінуўшыся да сцяны, нага на назе, рукі ў бокі.

— Ты заўсёды заходзіш як прывід.

— Мне патрэбна твая парада.

— Няўжо! Такое рэдка бывае. Вялікі гонар мне.

— Што б ты сказаў, калі б даведаўся, што тут, у Вюрцбургу, зноў ёсць нацысты і што...

— У Вюрцбургу нацыстаў болей, чым хлеба.

— Дай мне сказаць. Значыцца, так. Учора ўночы ўтапіўся студэнт-медык. Але гэта не няшчасны выпадак, як напісана ў вашай газеце. Яго забілі нацысты.

— Адкуль ты ведаеш гэта?

— Гэта павінна астацца таямніцаю. Але я магу растлумачыць табе ўсё, і ты, думаю, зразумееш.

— Вось яно што, ты, значыцца, думаеш, што я зразумею.

Ёган адхінуўся ад сцяны.

— Учора ўвечары, прыблізна ў гэты час, чатыры чалавекі сядзелі каля моста на набярэжнай.

Ён паказаў рукамі, як яны сядзелі поруч на набярэжнай.

— Адзін з іх быў студэнт-медык Оскар, другі — Крысціян Шарф, а трэці — Карл Зік, які хацеў падсыпаць пяску ў вашу друкарскую машыну. Вы яго тады злавілі і добра адлупцавалі, бо перад гэтым нехта напісаў вам ананімны ліст.

Бацька палажыў артыкул на стол.

— Адкуль ты ўсё гэта ведаеш?

Ёган адмахнуўся ад пытання.

— Крысціян Шарф — кіраўнік атрада гітлераўскай моладзі ў Вюрцбургу. Ён нанова арганізаваў яго. Вы, пэўна, пра гэта нічога не ведаеце. Значыцца, яны гаварылі пра выбух, і тут Оскар сказаў, што ён супраць і што наогул лепей, што Германія прайграла вайну, бо немцы забілі мільёны нявінных людзей. Ён сам быў у Расіі і ў Аўшвіцу, дзе пабудаваў газавыя печы для яўрэяў. Ён успомніў і пра твой артыкул і сказаў, што сацыялізм, можа, і ёсць тое, што нам трэба. Карацей, яны зразумелі, што ён адышоў ад іх. Разумееш? І тут Шарф прапануе пакатацца на лодцы. Маўляў, няхай Оскар прачытае ім артыкул і яны яго абмяркуюць. А назаўтра знайшлі Оскараў труп.

Бацька падняўся з месца.

— Хто быў чацвёрты?

— Адзін чалавек, які толькі прыкідваецца, што ён нацыст, менавіта дзеля таго, каб ведаць іх намеры. Гэта ён напісаў вам ананімны ліст. Цяпер ты разумееш, што я не магу сказаць табе, хто ён такі, бо, калі ўсё выйдзе на свет, яны ж яго заб'юць.

Стары сацыяліст здзіўлена паглядзеў на свайго канспіратара-сына, які зноў прыхіліўся да сцяны, узяўшы рукі ў бокі.

— Каму сказаць пра гэта — паліцыі ці амерыканцам? Але зрабіць трэба так, каб з маім сябрам нічога не здарылася. І я падумаў, што ты ў такіх рэчах крыху разбіраешся.

Праз гадзіну Ёганаў бацька сядзеў у кабінце капітана Лібэна, Intelligence Officer of the Occupation Army<sup>1</sup>.

Тае ж ночы Шарфа і Зіка арыштавалі.

---

<sup>1</sup> Афіцэра разведкі акупацыйнай арміі (англ.).

## IX

Вайна кончылася паўтара года таму назад. Але вайна за трыванне ацалелага жыцця не перапынялася. Маленькім людзям прыйшлося даведацца, што азначае слова «калорыя», і зразумець, што чалавек без пэўнага мінімуму калорый няўхільна слабее. Хто захворваў сур'ёзна, паміраў, і ў бесмяротнай Еўропе цяпер было нямала нябожчыкаў.

Вучню Лявэю падабалася хадзіць з кароткаю прычоскаю. Хлапчукі прызвалі яго «Мышкаю» — за вельмі маленькі, па-мышынаму завостраны носік і рухавыя вочкі, ад якіх нічога не магло схвацца. Ён сядзеў на скрынцы ў сутарэнні свайго сябра, беспрацоўнага вучня цырульніка, які бясплатна за дзве мінуты падстрыгаў яго машынкаю.

Мінулае ночы Мышка тайком палажыў на ложка хвораму на сухоты маляру Гольфусу паліто з вярблюджага драпу, якое раней належала падрадчыку Гімельгоху, распіску вучняў і Пятроў ліст з парадаю, каб маляр перафарбаваў яго ў чорны колер.

Раніцаю маляр, дрыжучы ад холаду, хоць у сутарэнне і свяцілі промні цёплага вераснёўскага сонца, хуценька накінуў на сябе пухкае паліто з вярблюджага драпу і пайшоў па хлебны паёк. Худы, цыбаты маляр, яму было ўсяго трыццаць гадоў, летам кожны дзень гадзінамі сядзеў на вуліцы, спадзеючыся, што яго вылечыць сонца. Яго безбароды, запалы твар пацарнеў. Ён памёр праз некалькі тыдняў.

Мышка выйшаў з сутарэння на вуліцу і прыгладзіў на патыліцы валасы. Далоняю ён адчуў, што кароткія валасы стаялі дыбком, але потым зноў ляглі. Прыемна свярбела. Ён вырашыў, што на наступным пасяджэнні папросіць запісаць у лік асоб, якім трэба дапамога, і свайго асабістага цырульніка, у якога не было ні работы, ні грошай.

У Вюрцбургу асталася ўсяго некалькі добрых політаў з вярблюджага драпу, але ні адно з іх не магло зраўняцца з тоўстым і вельмі шырокім падрадчыкавым палітом. Ужо здалёк Гімельгох пазнаў сваё паліто па колеры і па элегантных тоўстых складках. Сухотны моцна падперазаўся.

Каля дома, дзе выдавалі хлебныя пайкі, стаяла болей двухсот чалавек, сярод іх Ёгана, удава Гонер і Квактуха. Сухотны прыстроіўся ззаду. Суседзі з зайздрасцю глядзелі на паліто, якое было як новае.

Падрадчык, прыйшоўшы таксама па хлебны паёк, адразу ж кінуўся да свайго паліта і закрычаў:

— Злодзей! Гэта маё паліто!

Яго рудыя вусы тапырыліся, як шчотка. Сухотны глухім грудным голасам, абыякавы як да падрадчыка, так і да самога жыцця, адказаў:

— Я не злодзей.

Ён доўга шукаў кішэню ў незнаёмым паліце. Нарэшце выцягнуў распіску вучняў і Пятроў ліст.

— Ісусавы вучні? Што вы тут мне плявузгаеце! Ах, Ісусавы вучні! Мяне не ашукаеце. Гэта маё паліто.

Ён паклікаў паліцэйскага, што сачыў за парадкам пры раздачы хлеба.

Расцягнутая чарга людзей збіралася ў тоўстае кола, пасярэдзіне якога стаялі тры чалавекі. Квактуха, загіпнатызаваная здарэннем, не зводзіла вачэй з паліцэйскага, які гучна прачытаў:

— Ісусавы вучні.

Удава Гонер даўно ўжо сумнявалася, што каву ёй прыслалі з неба Ісусавы вучні, і хуценька падалася з месца здарэння. Ёгана збянтэжана паглядвала на свае далікатныя чаравічкі. Іх нядаўна прынёс і пакінуў у яе хлёўчуку Давід.

Мышка на ўсякі выпадак трымаўся воддаль за густым колам людзей. Цяпер ён узбуджана закрычаў:

— Чаго ён, уласна, хоча? У яго ж, кажуць, трое зімовых політаў. Адно нават з футравым каўняром і нават з футраваю падкладкаю.

Камінар Клетэрэр, які астаўся беспрацоўным, бо болей не было каміноў, падтрымаў яго:

— У яго ж і дом з дахам, і напівацца ён можа кожны дзень. У некаторых людзей ёсць усё. А другія няхайдохнуць з голаду ў сутарэнні.

Камінар быў крываногі.

Нежывыя аконныя праёмы руін зверху ўніз глядзелі на сонечную плошчу, чорную ад узбуджаных людзей. Настрой натоўпу быў ужо супраць падрадчыка. Ён раззлавана закрычаў, што, зрэшты ж, не ён украў паліто.

Паліцэйскі за рукаў выцягнуў сухотнага з натоўпу і павёў да недалёкага паліцэйскага ўчастка. Падрадчык ішоў следам, размахваў рукамі і тлумачыў, што ў яго ўкралі два політы.

— І акно ў агульным пакоі ён таксама разбіў. А дзе ж я цяпер вазьму шкло?

Чарга зноў выстраілася. Мышка ж паспяшаўся да Пятра ва «Утульны лёх».

Вечарам у мясцовай газеце можна было прачытаць, што нарэшце-такі знайшоўся след славурых Ісусавых вучняў. Па асабістаму загаду капітана Ралфа Лібэна ўжо папярэдні допыт чалавека, які ўкраў паліто, будзе весціся публічна, каб адразу ж на месцы раскрыць гэтыя гнюсныя крадзяжы. Усіх пацярпелых запрашалі ў будынак паліцыі, каб запісаць іх дакладныя паказанні ў пратакол.

Роўна ў шэсць гадзін сабраліся ўсе Ісусавы вучні.

Сутарэнне цяпер выглядала зусім іначай. Кожны сантыметр забітай прадуктамі паліцыі быў заняты цалкам. На плечках, каля паліцыі з бялізнаю і адзежаю, у трох аддзяленнях якой стаялі чаравікі, узятыя яшчэ на складзе ў Цвішэнцаля, вісеў стары фрак,

а на другім баку, на той жа вышыні, паліто падрадчыка, кароткае паляўнічае футра з выдравым каўняром і андатраваю падкладкаю. Абапал дзвюх паліц выстраіліся горкі акуратна складзеных прадуктаў, а побач з гэтымі горкамі — па паўцэнтнеравым мяшку мукі. Гэтая акуратнасць была вынікам старанняў клапаўшчыка — ён вельмі любіў сіметрыю.

Каб выйграць месца, яны пераставілі лаўкі для малення. Цяпер яны стаялі не паўкругам вакол знявечанага Хрыста ў кутку, а ўздоўж сцяны. Адзінаццаць абарваных Ісусавых вучняў занялі ўжо свае месцы і нагадвалі жывую карціну Леанарда да Вінчы «Тайная вячэра». Толькі пасярэдзіне замест Ісуса сядзеў Пётр, і раздаваў ён вучням не хлеб, а каўбасу «салямі». Злева і справа ад «Тайнай вячэры» на двух высокіх ламаных барокавых падсвечніках, сяк-так перавязаных дротам, гарэлі свечкі.

Пётр усё яшчэ трымаў свой кавалак каўбасы ў руцэ. Хваляванне з-за артыкула ў газеце і страх, што публічны допыт маляра і нядобраахвотных ахвярнікаў раскрые іх таямніцу, пазбавілі яго апетыту. Але ён узяў сябе ў рукі і, як заўсёды, узнёсла сказаў належныя словы:

— Мы, Ісусавы вучні, выканаўцы справядлівасці, бяром ад багатых, у якіх ёсць усё, і аддаём бедным, у якіх няма нічога... Пасяджэнне пачата... — І, перадыхнуўшы, сказаў далей: — Вось і дачакаліся мы свайго часу. Над намі занесена сякера.

Вуж выцер тлустыя пальцы аб штаны і сказаў:

— Нічога не занесена. Маляр Гольфус не бачыў жа Мышкі. Ні чорта яны не дазнаюцца, хто мы такія.

Мышка з асалодаю стаў прыгладжваць на патыліцы кароткія валосікі.

— З палітом, вядома, мы зрабілі глупства. І з тым палітом, што вісіць тут, таксама нічога не будзе. Ён пазнае яго нават п'яны.

— Certainly<sup>1</sup>. Політамі наогул небяспечна займацца. That's clear. Хіба толькі чорнымі. У горадзе чорных політаў многа. Але нам, бачыце, конча трэба ўзяць два самыя лепшыя. Так звычайна бывае, калі ёсць выбар.

Вучань Ёган задуменна сказаў:

— Можа, нам як мага хутчэй трэба раздаць усё, каб тут, калі нас зловяць, нічога не асталося?

Але клапаўшчык, засмучана аглядаючы свой багаты, добра прыгледжаны склад, заматаў галавою.

Пётр рэзка падаўся наперад.

— У турму пасадзяць нявіннага чалавека. Гэтага нельга дапусціць. Калі ўжо так суджана, што нехта павінен расплачвацца, то навошта, каб за тое, што зрабілі мы, адказваў хворы чалавек? Калі каму ісці ў турму, дык толькі нам. Усім, як аднаму, адказваць за свае ўчынкі. Я вось што хачу сказаць цяпер: давайце напішам ліст да суддзі. Дакажам невінаватасць звінаванага і возьмем віну на сябе. Мы ведаем, як нам адказваць. Канечне, мы не назавём сваіх імёнаў. Няхай нам суддзя сарве з твараў маскі — калі толькі здолее. Мы гатовы прыняць вырак лёсу, які б ён ні быў, — кончыў Пётр і ўзяў у рот скрылік каўбасы.

Яны ўжо думалі, што пасяджэнне кончана. Але тут Пётр зняў з паліцы з адзежаю і бялізнаю старую кашулю і, трымаючы яе за рукавы, падняў угору. Яна была парваная. Ён пару разоў пакруціў яе перад сабою.

— Вось так выглядае тое, што мы аддаём людзям. — І раптам храбра сказаў тое, што даўно было ў яго на сэрцы: — Давайце прымем новага члена, дзяўчынку, якая ўмее цыраваць.

Яны, нічога не разумеючы, утаропіліся ў яго. Вуж пакруціў пальцамі каля лба і папытаўся ў Пятра, ці ўсё ў яго ў галаве на месцы. Усе стараліся перакры-

---

<sup>1</sup> Канечне (англ.).

чаць, перабівалі адзін аднаго. Пётр паспрабаваў пераканаць іх:

— Папраўдзе бяда, што мы аддаём людзям непрыгодныя рэчы, якіх яны не могуць зацыраваць. Ні ў кога няма іголак. Каструлю ці што такое яшчэ можна знайсці сярод друзу, але не іголку.— Ён узяў пачак запалак, які ляжаў на паліцы паміж дзвюма шпулькамі нітак.— У нас іх тры. Але нам трэба дзяўчынка, якая ўмее цыраваць.

Вуж усклікнуў:

— Яны і так ужо напалі на наш след. Нам цяпер не хапае менавіта балбатушкі. Дзе ты бачыў дзяўчынку, якая магла б трымаць язык за зубамі?

— Было б, вядома, надрэнна,— пагадзіўся клапаўшчык. Ён сачыў за складам, як клапатлівая гаспадыня за сваёю бялізнаю.— А як завуць гэтую дзяўчынку?

— Кэтхен.

Яны змоўклі. Катарыну паважалі ўсе. Усяго некалькі дзён таму назад яна зноў зрабіла такое, чаго, як думалі хлапчукі, не зрабіла б ніякая дзяўчынка. Па высокім крутым чарапічным даху яна спусцілася да латка і зняла адтуль маленькую кошачку. Кошачка сядзела там і жаласліва мяўкала. Вуж пасур'ёзнеў і надзьмуў губы, успомніўшы, як яна сваім кошыкам стукнула па твары хлапца ў штармоўцы.

Пётр, вопытны майстар сходаў, не прапусціў такога зручнага моманту. Ён патрабаваў адразу галасаваць. Толькі Мышка энергічна заматаў галавою — у яго было трое сясцёр. Апошні падняў руку Вуж, ён сказаў:

— Можаш калі-небудзь прывесці яе.

Пётр пачырванеў:

— Яна чакае за дзвярыма.

Ён выбег за дзверы. Катарына сядзела на магільным камені манастырскіх могілак.

Багатыя прыпасы склада, параскіданыя галовы, рукі і ногі старых драўляных скульптур, знявечаны



Хрыстос, маўклівыя хлапчукі на лаўках для малення, злева і справа ад якіх стаялі два высокія барокавыя падсвечнікі, зрабілі на Катарыну, што босая ступіла ў дзверы, вялізнае ўражанне.

Пётр сказаў:

— Кэтхен, з гэтага часу ты — член Таемнага таварыства Ісусавых вучняў, глыбока канспіратыўнай арганізацыі. Табе нікому ніколі нельга гаварыць пра гэта, нікому, нават і тваёй мацеры; нават і тады, калі цябе будуць катаваць, ты павінна маўчаць, да самай смерці.

Разгубленая, яна толькі і магла выціснуць з сябе:

— Я нічога не скажу. Хутчэй адкушу сабе язык.

І кожны паверыў, што яно так і будзе.

Пасля сходкі Мышка занёс яшчэ два падарункі: свайму беспрацоўнаму асабістаму цырульніку — каўбасу «салямі» і камінару Клетэрэру — старыя штаны ад фракa, каб ён мог насіць іх на рабоце, як толькі паявцяцца коміны.

Было ўжо позна, калі ён, цьмяная пляма ў цемры, ішоў дадому. На вуліцах асвятлення не было; ад саміх вуліц асталіся адны ўспаміны. У цемры груды друзу нагадвалі вялізных акамянелых першабытных жывёлін, якія вымерлі даўным-даўно. Калі ў гэтай прывіднай цішыні з нейкай сваёй ямы ў зямлі на карачках, як сотню тысяч гадоў таму назад, раптам выпаўз нейкі чалавек, Мышка спалохана зрабіў вакол яго добры круг.

Дом яго бацькоў быў разбураны. Бацька паходзіў з багатай сям'і гандляроў віном і раней сам гандляваў ім. У кутку сутарэння ўсё яшчэ ляжала тысячалітровая бочка. Метровыя, нетынкаваныя сцены, у якіх тры стагоддзі брадзіла і пенілася віно, праняліся вінным пахам.

Бацькі ляжалі на падлозе, на саламяным матрацы, і заварушыліся, калі ўвайшоў Мышка. Трое сястры-

чак — малодшай з іх было сем, а старэйшай трынаццаць гадоў — ляжалі, прыціснуўшыся адна да аднае, на збітых з шалёвачных дошак нарах.

Дно вялізнай віннай бочкі было выпілавана і стала цяпер замест круглага стала пасярэдзіне. Мышка запаліў агарак свечкі, атрыманы ад дзяковага сына, і падаўся з ім у бочку. Пасля доўгага супраціўлення маці нарэшце згадзілася, што бочка ўсё яшчэ самае лепшае месца, дзе можна спаць сыну.

Унутры ўся бочка была абклеена малюнкамі. Апошнім часам Мышка з раніцы да вечара маляваў дамы з дахамі. Аднаго разу яму з крэпасці давялося ўбачыць дзесяткі тысяч вюрцбургскіх дамоў без дахаў. Гледзячы на гэтую вялізную гарадскую руіну, ён надумаў стаць дойлідам і вось ужо два месяцы працаваў вучнем у двух маладых дойлідаў, якія стварылі архітэктурную фірму «Аптымізм». Работы ў іх не было, і яны, радыя дапытліваму слухачу, тлумачылі Мышцы, што такое «прыгажосць у прыкладной архітэктурцы», «залатое сячэнне», «эстэтычнае і практычнае значэнне прапорцыі», паказвалі яму дакладныя планы і накіды праектаў, якія збіраліся здзейсніць, як толькі атрымаюць заказ на будоўлю. І ўвесь час стваралі новыя планы добра суразмераных будынкаў, на якія ў іх не было заказаў. Не было і будаўнічага матэрыялу. Яны былі гэтак жа далёка ад практычнага будаўніцтва, як і іх вучань.

І вось цяпер Мышка, паклаўшы рукі пад галаву, зручна ляжаў на спіне ў вялізнай віннай бочцы і спакойна разглядаў намалёваныя дамы з дахамі. Трынаццацігадовая сястрычка яшчэ раз паднялася з нараў і ў святле свечкі пачала расказваць сёстрам пра суценку, якую яна хацела б насіць.

— Яна — светла-зялёная з ружовымі палосамі. Тоненькімі палоскамі! — Рукамі яна правяла па цэле ад ледзь прыкметных грудзей да касцістых клубоў.

— Вось тут намерсе вельмі, вельмі вузкая! — Ззяючы, яна шырока раскінула свае голыя тоненькія рукі.— Але ніз павінен быць вось такі — шырокі!

Прачнулася маці і стала слухаць. Мышка перавярнуўся на живот, высунуў з бочкі галаву і сказаў:

— У цябе ж нічога няма: ні грошай, ні чаравікаў, дый матэрыялу няма нідзе.

Хоць яна і сама ўжо болей не верыла ў сваю сукенку-мару, але, тым не менш, далікатна растапырыўшы пальцы, паказала, дзе вакол шыі будзе знаходзіцца каўнерык.

— Вузенькі пікейны каўнерык і пікейныя манжэты.

Маці, ледзь стрымліваючы рыданне, усміхаючыся, загадала:

— Ну, а цяпер спіце, дзеткі, спіце. Патушыце святло.

Стала цёмна.

## X

Ферма ў Пенсільваніі знаходзілася за ракою Дэлавэр, і дабрацца да яе з бліжэйшага мястэчка можна было практычна толькі на машыне. Паміж вялізнымі ржава-рудымі гумнамі і жылым домам мелася шмат вольнага месца. Краіна была вялікая.

Сціў у безрукаўцы сядзеў на тэрасе. Яго пінжак вісеў на спінце крэсла. Ён толькі што памыў твар і грудзі, і валасы яшчэ не прасохлі як след. З тэрасы відаць быў роўны луг з ручаём. Луг набыў ужо тую густа-зялёную афарбоўку, калі дзень пераходзіць у вечар. Белыя качкі амаль нерухома застылі ўнізе ў сажалцы. Кароткі рэзкі птушыны свіст час ад часу парушаў цішыню. Сціў дастаў з пінжака Ёганіну фатаграфію.

Іх падзялялі 5000 кіламетраў і закон, які забараняў яму ажаніцца з нямецкаю дзяўчынаю. Калі ён глядзеў на фатаграфію — на ёй яна выглядала гэтак жа сур'ёзна, як і ў жыцці, як само яе жыццё,— то адчуваў, што па сэрцы яму быццам колюць стальною іголкаю. Фатаграфія тады нібы раздвойвалася — і вось ён бачыць ужо Ёгану сваёю жонкаю. Яна выходзіць на тэрасу і садзіцца побач з ім. Гаворыць толькі ціхі вечар. Наперадзе ў іх усё жыццё. І ў іх будзе сын.

Сцівава маці — яна выйшла замуж у семнаццаць гадоў і на выгляд цяпер была намнога маладзей за маці дваццацітрохгадовага сына,— праходзячы міма Сціва з міскаю свежай гародніны, сказала пераканана:

— Яны ж не могуць забараніць назаўсёды.

Ён расказаў ёй пра ўсё, за выключэннем расставання.

У цішыні пачулася краканне качак. Ён падняў галаву. Унізе па траве да хлеўчука пачыкільгалі ўсе дваццаць чатыры белыя качкі — чыкільгала, кракала снежна-белая істужка на вечаровай зеляніне травы. Сціў часта пытаўся ў сябе, чаму качкі вечарам раптам пачынаюць кракаць і рушаць у хляўчук заўсёды дакладна ў адзін і той жа час і ўсе разам. Гэты мірны малюнак як бы падказаў яму напісаць ліст Ёгане, і ён, узяўшы пінжак, падняўся наверх у свой пакой.

На пабеленай сцяне вісела яго салдацкая шапка. Ён надзеў яе, быццам хацеў адолець гэтыя 5000 кіламетраў, зноў стаць салдатам і быць разам з Ёганаю. Пісаць было цяжэй, чым ён думаў. Нарэшце ён зноў устаў з месца і, задумаўшыся, пачаў глядзець на поле, дзе ўзгоркі чаргаваліся з нізінамі, плаўна спускаліся аж да самай блішчэлай удалечыні ракі Дэлавэр. Столькі трэба напісаць. А з чаго пачаць? Столькі многа трэба напісаць! Напісаць, што ў яго на душы? І што яму хочацца, каб яна была тут, побач з ім? А яшчэ

што? А яшчэ што будзе з ёю — яна ж цяпер так далёка, дый гэтая забарона. Ён мог бы папытацца ў мацеры — мо яна параіць яму што зрабіць? Але ж ён і сам ведае, што ўсё марна. Зрабіць нічога нельга.

Ён разгублена паглядзеў уніз на белых качак, якія ўсё яшчэ стаялі перад хлеўчуком. Потым прыйшлі другія думкі і карціны. Яе твар, калі ён зайшоў да яе развітацца. Убачыў яе шырока расплюшчаныя вочы. І яна згадзілася на ўсё. Ці ж можа ён гэта калі збыць? А раніцаю — развітанне. Яна трымалася мужна. Вельмі мужна. Яна толькі сказала: «Бывай!», а калі ён азірнуўся, падняла руку, потым падняла яе яшчэ раз, гэты раз нерашуча, ледзь прыкметна.

У дзверы скроб французскі тэр'ер Майкл. Ён упусціў яго ўсярэдзіну, зноў сеў пісаць ліст і думкамі перанёсся да Ёганы ў яе хляўчук. Ён не можа пісаць ёй і не гаворыць усяе праўды.

«Любая Ёгана!

У цягніку, у якім я мусіў ехаць, мне было вельмі цяжка, а потым карабель усё далей вёз мяне ад цябе. І вось цяпер я тут, а ты так далёка ад мяне. Тваю фатаграфію я паказаў тату. Ён сказаў: *It's a fine girl*<sup>1</sup>. І мацеры ты таксама спадабалася. Але не гэта галоўнае. Галоўнае, што мне не хапае цябе. Але ж ты ведаеш, што цяпер гэта немагчыма. Маці думае, што пазней, можа, і дазволюць. Табе тут было б добра, і ўсё было б цудоўна. Было б так, як яно павінна быць. Я не магу цябе забыць. Я буду чакаць. Але чакаць цяжка, бо нічога невядома і ўсё можа зацягнуцца на доўга. Напішы мне доўгае пісьмо, ці думаеш ты пра мяне, тады мне будзе шмат лягчэй».

Потым ён спусціўся ў гараж і паехаў у мястэчка, дзе на доме, на скрыжаванні вуліц, вісела паштовая скрынка.

---

<sup>1</sup> Прыгожая дзяўчына (англ.).

Ёгана ў той жа дзень, неўзабаве пасля размовы з Рут на траве пад бярозамі, расказала Марціну пра яе душэўны стан. Яе словы спалохана папярэджвалі: Рут або з'едзе куды-небудзь, або заб'е сябе, калі ёй прыйдзеца стаць яму жонкаю. З таго часу ён пачаў паводзіць сябе вельмі стрымана — як чалавек, што адчувае да Рут толькі сяброўскія пачуцці. У іх жыцці нічога не змянілася. Як і раней, Марцін працаваў на старым месцы. Доктар Грос, галоўны ўрач гарадской бальніцы, пасля доўгай барацьбы нарэшце заявіў, што калі Марціна звольняць з-за таго, што ён узяў да сябе Рут Фройдэнгайм, то і ён тут працаваць не будзе. У Вюрцбургу было вельмі мала ўрачоў і на гэты час ніводнага ўрача, які мог бы замяніць доктара Гроса.

Рут, Катарына і Вуж сабраліся ісці да Ёганы. У Вужавай задняй кішэні штаноў тырчалі адвёртка і складзены белы метр. Жорсткае лісце вербалозу звычайна вяне позна, але цяпер яно пажоўкла, і шмат лістоў ляжала на траве. Стаяў канец кастрычніка, і нават у сонечныя дні цёпла было толькі ў поўдзень. Уночы стала холадна. Жыхары сутарэнняў пачалі мерзнуць.

Ёгана сядзела перад хлёўчуком на сонцы і спрабавала наваксаваць свае чаравікі кроплямі воску, якія асталіся ад Сцівавых свечак. Ваксы не было.

— А вы нагрэйце воск, а яшчэ лепей — растапіце яго, і ўсё пойдзе лягчэй. А можна і слінаю, — параіла Катарына і ўсміхнулася. На яе шчоках з'явіліся ямачкі.

Перш чым ісці з Катарынаю на бераг, Вуж дапытліва паглядзеў на дзверы, занавешаныя прасціною. «Як жа адцягнуць іх увагу ад хлёўчука? Калі мы яшчэ сёння хочам паставіць дзверы, то ў нас астаецца вельмі мала часу. Але спачатку я ўсё павінен памераць, каб ведаць, ці падыдуць яны наогул».

Катарына ўзялася рукою за шчаку.

— А божачка! Будзе, мусіць, нялёгка адшрубавать дзверы альтанкі і забраць іх так, каб пан Шайбенкэз не злавіў нас.

— А ты думаеш, камбінезон лёгка было ўзяць? Гаспадар жа сядзеў перад альтанкаю і курыў сваю люльку.

— А што, калі гэтыя дзверы патрэбны зімою самому пану Шайбенкэзу, бо ўсё-такі холадна.

— Ён жа не спіць тут у альтанцы. Дый цяпер ад яе асталіся толькі дзве сцяны.

— Вунь яны пайшлі,— усклікнула Катарына.— Можаш цяпер мераць.

Рут і Ёгана зніклі сярод вербалозу. Яны зноў гаварылі пра Марціна. Калі Ёгана, каб праверыць Рут, расказала ёй выдуманую гісторыю пра сваю знаёмую, вельмі прыгожую і прывабную дзяўчыну, якая пралажала ў бальніцы два тыдні і моцна закахалася ў Марціна, Рут спакойна адказала:

— Было б добра, калі б у яго з ёю што-небудзь выйшла.

Вуж хуценька памераў дзверы, іх вышыню і шырыню, і, як вопытны сталяр, зноў сунуў метр у заднюю кішэню.

— Запомні — вышыня адзін метр дзевяноста, шырыня — восемдзсят сантыметраў. Калі дзверы ў Шайбенкэза велікаватыя, то я адрэжу лішніе.

Рут і Ёгана зрабілі невялікі шпацыр і цяпер вярталіся да хлёўчука. Рут папыталася:

— Чаго ты цяпер смяешся?

— У мяне будзе дзіця.

— Ах! — Рут узяла Ёгану пад руку. Праз нейкі момант дадала: — Гэта добра. Напішы яму.

Ёгана паматала галавою.

— Не! — Раптам на вачах у яе выступілі слёзы.— І не напішу толькі таму, што моцна кахаю яго.— Яна

глыбока ўздыхнула.— Я хадзіла да доктара Гроса. Я ж нават не ведала, што гэта са мною. Ён мяне агледзеў.— Яна зноў усміхнулася.— Ах, Рут! А мо будзе дзяўчынка?

Перад хлеўчуком яны спыніліся. Катарына, цяпер паўнапраўны член Таемнага таварыства Ісусавых вучняў, не стрымалася і хуценька сказала Ёгане:

— Цяпер яшчэ не вельмі холадна! А што будзе зімою! А божачка! Без вугалю! І нават без дзвярэй!

І тут жа падалася ўслед за Вужам, які ўжо рушыў у горад.

Пачуўшы спалоханы Ёганін крык, яны кінуліся назад. Каля хлеўчука стаялі два хлопцы з Шарфавага атрада. Адзін з іх быў той, хто атрымаў гусь ад прыдуркаватай шынкаровай дачкі. Рут толькі што паднялася з зямлі. Хлопец, што збіў яе на зямлю, зноў пайшоў на яе.

— Я табе зараз пакажу дарогу назад у бардак.

Вуж не мог стаяць проста так, глядзець і нічога не рабіць. Нервовыя дрыжкікі прабеглі па ўсім яго целе, ён стрымгалоў кінуўся ў няроўную бойку. Хлопец кулаком зваліў яго на траву. Катарына пранізліва закрычала.

Да хлеўчука ішоў амерыканскі салдат. Хлопцы хуценька зніклі ў вербалозе. Салдат зірнуў у іх бок, а потым няўпэўнена паглядзеў на Рут і Ёгану. Дастаўшы з кішэні ліст — яго паслаў яму Сціў, бо хляўчук на лузе быў бы вельмі ўжо недакладным адрасам — ён на ломанай нямецкай мове папытаўся ў Рут, ці не яе завуць Ёганаю.

Вуж тайком зірнуў на Катарыну, саромеючыся, што яго ўжо два разы зняважылі ў яе прысутнасці. Яны зноў пайшлі ў горад. Салдат размаўляў з Рут. Ёгана сядзела на жалезным ложку і чытала Сцівава пісьмо. Яна ўвесь час усхліпвала, раз за разам перачытваючы пісьмо, а слёзы ўсё ліліся і ліліся з вачэй.



Двое хлапцоў спыніліся і селі на беразе. Яны гаварылі пра Пятра. Толькі ён мог выдаць Шарфа і Зіка.

— Фраў Розэнкранц, новая гаспадыня «Залатога якара», знаходзілася на кухні і ўзважвала гусь. Я чакаў у зале каля акна і бачыў, як Шарф, Зік і Оскар селі ў лодку. Ён таксама бачыў гэта. А акрамя яго там нікога не было. Пазней, на рэчцы, іх не маглі ўбачыць, была ўжо ноч, дый пра гэта што-небудзь напісалі б у газеце. Значыцца, зрабіць гэта мог толькі ён.

— Можа, і так, — адказаў другі. — Але Шарф паводзіў сябе страшэнна легкадумна. Калі я хачу правярнуць такую справу, то ніколі не палезу ў лодку пры чужым чалавеку, усё роўна наш ён ці не. Пра такую важную справу павінны ведаць толькі непасрэдныя ўдзельнікі. Шарф сам прачытаў нам пра гэта доўгі даклад. Але калі мы хочам звесці са свету гэтага паршыўца, то ўсё павінна выглядаць як няшчасны выпадак, да якога камар носа не падточыць. Я не хачу ўсё жыццё прасядзець у турме. Нам трэба добра абдумаць, што рабіць.

Калі Катарына заўважыла абодвух — да іх была яшчэ якая сотня крокаў, — яна пацягнула Вужа за куст вербалозу і, каб не закрануць ягонага гонару, сказала:

— У нас цяпер няма часу.

Яна рукою цягнула яго за сабою — ён быццам неахвотна ішоў следам — і ўсміхалася сама сабе, як жонка, якая ўсё ўмее рабіць так, каб чалавек і не змеціў, што яна вядзе рэй.

Яны спыталіся да опытка Шайбенкэза. Дамок яго стаяў на амаль разбуранай Тэатральнай вуліцы. За дамком ляжаў маленькі, акружаны мурам сад, у які ўпіраўся тупік.

Дома ў опытка на залаціста-бронзавым крэсле каля прылаўка сядзеў настаўнік народнай школы Шарф.

Ён прыйшоў сюды з сваім сябрам, прафесарам універсітэта Геберляінам. Гаварыў оптык:

— Аправу акулераў я яшчэ сяк-так магу вам прыпяць, пан прафесар. Але новых шкельцаў няма. Ну, а далей што? — звярнуўся ён зацікаўлена да настаўніка.

— Значыцца, мой сын вярнуўся дадому мокры і расказаў, як усё было. Яны хацелі памянцца месцамі, і тут Оскар зваліўся ў ваду. Лодка ж маленькая, ведаецца! Мой сын адразу ж скочыў за ім услед. Але куды там, была ж ноч. І вось з гэтага хочучь зрабіць забойства, хоць для забойства няма абсалютна нікага матыву. Якое жажлівае непаразуменне!

Калі зайшоў яшчэ адзін наведвальнік, Катарына і Вуж паспяшаліся абагнуць квартал і выйсці ў тупік. Вуж пералез у сад. Катарына стаяла на варце. Яна верхам сядзела на сцяне, накрытай чарапіцаю і наверх узкай, як франтон на даху. Ён адкруціў з шарніраў восем шрубаў і пасунуў дзверы на сцяну. Катарына памагла апусціць іх у тупік, а потым і сама слізганула ўніз. Цераз увесь горад яны, як насілкі, панеслі дзверы на луг. Вуж падкраўся да хлёўчука. Там нікога не было.

Ёгана пайшла праводзіць Рут. Цяпер яна сядзела з ёю на траве за Марцінаваю будкаю і разглядвала малюнкi Рут. Марцін знайшоў у бальніцы пак старых аркушаў паперы. Кожны аркуш быў памерам пяцьдзсят на пяцьдзсят сантыметраў. На адным баку была тэмпературная крывая памерлага пацыента, зігзаг яго пакутлівай гісторыі аж да самай смерці, а на другім — жыццярэдасны пейзаж.

Рут і да Аўшвіца не была пачаткоўцам і цяпер пачала зноў маляваць на новай, больш высокай ступені. Здольнасці і цяжкія выпрабаванні дазволілі ёй перадаць пяром і пэндзлікам тое, што яна бачыла і адчувала. Лісце, пераважна ў лясным гушчары без неба,

нават і ў дэталях было намалёвана цвёрдаю, моцнаю і нервоваю рукою.

Ёгана перагарнула апошні пейзаж і ўбачыла Аўшвіц — голыя трупы, згрувашчаныя як друз, атручаныя газам, целы, згаладалыя шкілеты, шырока раз’яўленыя чорныя раты. Яна сказала:

— Вось што мы зрабілі. Вось што!

У папцы было шмат малюнкаў Аўшвіца; Ёгана прымусіла сябе разглядзець іх усе — сцэны недаступнага розуму апаганення чалавека, што ў вачах чалавечтва зганьбавала ўвесь нямецкі народ і паставіла яго да ганебнага слупа.

Рут сказала:

— Я такое бачыла кожны дзень.

І яна так спакойна глядзела на Ёгану, быццам сама асабіста не бачыла ніводнай жаклівай карціны. Гэта ж толькі малюнкi.

— Не глядзі туды. Лепей не трэба, — хуценька ўсклікнула яна.

Але Ёгана, ахопленая жахам, не адрывала вачэй ад аркуша. Голы мужчына, з салдацкаю шапкаю, з’ехаўшаю набок, ашчэрыўшы ў ухмылцы зубы, цягнецца да голага цела Рут на ложку ў публічным доме. Яе твар мёртвы.

— Рут! О божа, які жах! Ах, Рут!

— Дай мне гэты аркуш. Такое я малюю толькі... толькі... я і сама не ведаю навошта.

Яна палажыла папку побач з сабою на траву. Абедзве змоўклі.

Было пяць гадзін. Марцін спаў. Начное дзяжурства ў яго пачыналася ў восем гадзін. Прачнуўшыся, ён не ведаў, што Рут ужо вярнулася дадому. Калі ён босы выйшаў з хаты, каб памыцца пад кранам, на ім былі толькі піжамныя штаны. Яго белае маладое цела было як у хлопчыка.

Рут ускочыла як уджаленая.

— Прэч! Прэч!

Твар яе скрывіўся ад злосці і агіды. Калены раптам сагнуліся, быццам нехта адабраў мыліцы, з дапамогаю якіх яна дагэтуль сяк-так магла хадзіць. Яна павалілася на зямлю. Стала качацца на жываце, сургаргава біцца нагамі і крычаць на поўны голас, пакуль крык не абарваўся на высокім тоне. Ёгана падняла яе, прыціснула да сябе, стала гладзіць, а Рут усхліпвала і плакала, жаласліва, як маленькае дзіця. Марцін хуценька знік у будцы. Рут паступова супакойвалася і запытальна глядзела на бакі, быццам не разумела, як апынулася на зямлі.

Ёгана яшчэ крыху затрымалася каля Рут. Потым, вяртаючыся ў свой хляўчук, яна ўжо здалёк убачыла дзверы. У маленькім латунным кальцы тарчала распіска. Вуж напісаў друкаванымі літарамі:

«Дзверы абароняць вас ад зімовай сцюжы. Ісусавы вучні».

Яшчэ раз перачытаўшы Сцівава пісьмо, Ёгана адчула, што яна быццам прагнулася яснаю раніцаю пасля моцнай начной навальніцы. Яна села пісаць адказ:

«Мілы Сціў!

Я ні аб чым не шкадую. Гэта я хачу сказаць табе перш за ўсё. Каб я не зрабіла гэтага, я пэўна адчувала б сябе няшчаснаю. Мілы Сціў, я толькі цяпер давелася, як добра мець чалавека, да каго цябе цягне. А ты ж ёсць на свеце. Нават калі жыццё такое цяжкае. Ты вельмі далёка. Хапае і другіх нягод. А тут твой ліст! Тут кожны няшчасны. Толькі не я. Я не ведаю, што будзе. Можа, да нас лёс будзе спагадлівы. Я хачу быць мужнай і вытрываць усё. Ах, каб ты быў тут і каб я магла заснуць цяпер побач з табою. Мне падабаецца ў табе ўсё, Сціў. Як ты глядзіш. І я цябе кахаю. Можа, мне не трэба было ўсё гэта пісаць. Але я

напісала. Гэта памагае. О божа, а што, калі я цябе ніколі не ўбачу?

Мабыць, лепш мне цяпер кончыць пісаць.

Ёгана».

## XI

Часовая зала для допытаў — старая была разбурана — мела гатычныя стральчатыя вокны з гранітнымі калонамі пасярэдзіне. Паркетную падлогу, якую ўзнаўлялі гадоў сто пяцьдзесят таму назад, упрыгожваў пышны арнамент Людовіка XVI, выкладзены з эбенавага дрэва. Раней у гэтай выдатна спраектаванай зале знаходзіўся мучны склад.

Чакалася, што ў зале збярэцца мноства людзей, і таму сюды прынеслі столькі крэслаў і лавак, колькі іх маглі знайсці. У самой зале стаяла дваццаць радоў крэслаў, а ўздоўж сцен паставілі лаўкі. Прыйшлі ўсе нядобраахвотныя ахвяравальнікі, сёй-той з тых, хто атрымаў ад вучняў падарункі, і некалькі соцень цікаўных, якія да справы не мелі непасрэднага дачынення. Зала была поўная. Некалькім дзесяткам чалавек прыйшлося стаяць. Нядобраахвотныя ахвяравальнікі, якія сваім лепшым выглядам і лепшаю адзежаю адрозніваліся ад худых, апранутых у абноскі, пераважна бо-сых людзей, сядзелі на першых пяці радах крэслаў. Паміж пятым і шостым радамі крэслаў гора правяло рэзкую мяжу.

За трохметровым сталом сядзелі пратакаліст і капітан Лібэн, а паміж імі следчы, бацька хлопчыка, які не захацеў, каб яго звалі Юдам Іскарыётам. У пустым прамежку паміж сталом і першым радам крэслаў сядзелі падрадчык Гімельгох і сухотны маляр. Паліто з вярблюджага драпу ляжала на стале. Было дзесяць гадзін раніцы. Праз высокія стральчатыя вокны ў памяшканне заглядвала сонца.

Ідэя правесці гэтае мерапрыемства належала капітану Лібэну. Ён надумаў публічна дапытаць маляра і нядобраахвотных ахвяравальнікаў не з-за Ісусавых вучняў. Ён меў намер выступіць перад гэтымі рознымі людзьмі і прапанаваць ім заснаваць арганізацыю, якая збірала б добраахвотных ахвяраванні і дзяліла іх паміж бяднейшымі людзьмі. Следчы, на яго думку, павінен быў выконваць хутчэй ролю вядучага на гэтым сходзе.

Усё пачалося як сапраўдны працэс. Спачатку следчы праверыў анкетныя звесткі маляра, а потым папытаўся, адкуль у яго паліто.

Сухотны паспрабаваў устаць з месца, але, хістаючыся ад слабасці, зноў сеў у крэсла. Яму дазволілі даваць паказанні сядзячы.

— Калі я прачнуўся ўночы, паліто ляжала на ложку.

Падрадчык Гімельгох не стрымаўся:

— Ён разбіў мне ў пакоі акно.

— Памаўчыце, пакуль вас не папытаюць. Вашы дзверы былі замкнуты, пан Гольфус?

— У сутарэнні няма дзвярэй.

— А акно?

— І акна болей няма.

— Вы ведаеце, хто палажыў паліто на ваш ложак? Што вы тады падумалі?

— А зусім нічога. Я толькі адразу ж накрыўся палітом, бо было холадна.

— Вы ведаеце, хто такія Ісусавы вучні?

— А хто гэта ведае!

Доктар Грос, усміхаючыся, зірнуў на Вужа, які сядзеў паміж Мышкаю і Пятром.

Следчы вёў допыт далей:

— Я зараз прачытаю пісьмо, якое напісалі мне гэтыя Ісусавы вучні.

«Высокі суд!

У падрадчыка Гімельгоха былі тры зімовыя політы, хоць ён заўсёды п'яны, што таксама сагравае. Мы нават пакінулі яму адно паліто, хоць ён гэтага не заслужыў. А ён і не саромеецца. Мы, выканаўцы справядлівасці, аддалі пану Гольфусу паліто з вярблюджага драпу бясплатна, бо мы ўсё-такі, мабыць, з першых хрысціян. Калі высокі суд нас зловіць, мы прымем яго прысуд. Можаце не сумнявацца. Але спачатку ён павінен злавіць нас. Арыштаваны не вінаваты, і таму яго зараз жа трэба адпусціць. Гэта абсалютна ясна.

Ад імя Таемнага таварыства Ісусавых вучняў  
Пётр».

Следчы, усміхаючыся, сказаў:

— Сапраўды, нам абсалютна ясна, што арыштаваны не вінаваты і што яго трэба адпусціць. А вось з выканаўцамі справядлівасці рэч зусім іншая. Гэтыя мужчыны будуць строга пакараны за іх незаконныя метады тварыць дабрачыннасць.

Вуж штурхануў Пятра кулаком у спіну і шапнуў:

— Ты чуў? Мужчыны! У яго няма нікага ўяўлення, хто мы такія.

Паглядзеўшы ў спіс нядобраахвотных ахвяравальнікаў, следчы папытаўся ў настаўніка народнай школы Шарфа, ці вядома яму што пра Ісусавых вучняў.

Настаўнік стаяў перад судовым сталом, абапіраючыся на кіёк з вшнёвага дрэва. На латунным вушку кійка вісела скураная пятля. Ён быў худы, з вогненна-рыжаю шырокаю барадою і зеленавата-блакітнымі вачыма.

— Я хацеў бы, карыстаючыся магчымасцю, сказаць, калі дазволіце, што пасля сарака гадоў работы настаўнікам, вернага выканання абавязку я вымушаны на старасці жыць у сутарэнні.

— Пан настаўнік, гэта не датычыцца справы, дый не адзін вы такі.

— Тут не шкодзіла б адрозніць.

— Адрозніваць тут, пан настаўнік, няма падставы. Дык ёсць у вас пра што сказаць?

— А цяпер мяне яшчэ і абакралі. Я заўсёды, калі куды іду, замыкаю сутарэнне, а на акне ёсць моцныя краты. Абакрасці немагчыма, і ўсё ж мяне абакралі. Аднаго разу вечарам знікла адна з маіх падушак, большая, а з шасці новых фланелевых начных сарочак мне пакінулі ўсяго тры. Так званую распіску Ісусавых вучняў я адаслаў у паліцыю.

Ёгану не перашкаджалі ні замкнутыя дзверы, ні моцныя краты на вокнах, бо ён лічыў за лепшае рабіць усё ў прысутнасці нядобраахвотных ахвяравальнікаў. Цяпер ён зноў зручна ўладкаваўся ў крэсле. Ён сядзеў у апошнім радзе побач з бацькам, старым сацыялістам, які чатыры гады пражыў у Дахаў. Ёган хадзіў у школу, дзе пан Шарф працаваў настаўнікам і зрабіў з яе нешта накшталт дзіцячага Дахаў.

Шаўцова ўдава, муж і сын якой загінулі на вайне, баязліва паглядзела на доктара Гроса. Яна была яго пацыенткаю. Аднаго разу ён убачыў у яе падушку і новую фланелевую начную сарочку і папытаўся, ад каго такія цудоўныя рэчы.

Наступны нядобраахвотны ахвяравальнік, аптэкар Адэльсгофен, заявіў, што ў яго з гарышча прапала дзіцячая каляска.

— Мне яна, уласна, болей не трэба. Нашы дзеці ўжо выраслі. Але вось што я хачу сказаць: маё гарышча замкнута на два замкі, на адмысловы аўтаматычны замок. Проста не разумею. Відаць, Ісусавы вучні залезлі на гарышча проста з неба.

Капітан усміхнуўся. Пры ўсмешцы былі відны іклы. Яны крыху вытыркалі наперад. Ён быў яўрэй, нізкарослы, прысадзісты чалавек, не старэй за трыццаць гадоў.

Пасля таго як нічога новага не сказалі яшчэ два чалавекі, следчы папрасіў выказацца з месца ў пятым



радзе галоўнага рэдактара мясцовай газеты «Навіны». Усе, хто сядзеў перад ім, павярнулі да яго галовы. І тут Пётр убачыў твар хлопчыка, які не хацеў, каб яго звалі Юдам Іскарыётам. Ён сядзеў на крайнім месцы ў першым радзе і цераз усю залу глядзеў у вочы Пятру. У той жа момант яго ўбачылі і Мышка з Вужам.

Яны так цесна ссунулі галовы, што сталі падобны на трохкутнік, складзены з трох шароў.

— Ён усё ведае. Яму варта сказаць толькі адно слова. Будзе лепш, калі мы знікнем,— шапнуў Мышка і памкнуўся ўстаць.

Пётр вельмі спакойна адказаў:

— Адзін чорт не паможа. Сядзіце. Калі ён нас выдасць, то мы ўсё роўна пападзём за краты.

Вуж зноў падняў галаву.

— It's o'kay with me <sup>1</sup>.

— Пасля таго як я напісаў у нашай газеце пра гэтую банду зладзеяў, у мяне з камоды ўкралі шарсцяны світэр ручнога вязання.— Галоўны рэдактар падняў угору і паказаў нейкую паперку.— Пад распяццем, якое стаіць на маёй камодзе, ляжала вось гэтая паперка.— Ён прачытаў: — Ісусавы вучні.

Далі паказанні яшчэ некалькі чалавек з першых пяці радоў, засведчыўшы, што гора другіх людзей не кранае іх сэрца. З-за старой кашулі, з-за пары шкарпэтак, страчаных імі, праглядвалі прагнасць і самаўпэўненае абвінавачванне другіх. На задніх радах, дзе сядзелі бедныя людзі, даўно страціўшыя надзею на лепшы лёс, расла нянавісць, і яна часам прабівалася ў воклічах.

Нарэшце з месца падняўся мяснік Штумпф. Ён цэлымі днямі спаў на канапе, бо ў яго краме і лядоўні нічога не было. Ён расказаў, што ў яго ўкралі шар-

---

<sup>1</sup> Добра (англ.).

сцяную коўдру з чорна-жоўтымі, як у тыгра, палосамі, і, астматычна дыхаючы, дадаў:

— Але калі Ісусавы вучні аддалі коўдру таму, каму яна трэба, то я не супраць.

Ёган ціха сказаў Якаву:

— Я лічыў яго пыхліваю свіннёю; каб я ведаў, які ён, я не ўзяў бы ў яго коўдры, праўда, мусіць такі, не ўзяў бы. Як можна памыліцца ў чалавеку!

Капітан нешта сказаў следчаму, той спачатку недаверліва заматаў галавою, а потым звярнуўся да залы:

— Калі сярод прысутных ёсць такія, хто нешта атрымаў ад вучняў, няхай яны падыдуць да стала і скажуць.

На нейкі момант усталявалася цішыня, быццам у зале нікога не было. Усе, здавалася, слухалі вачыма. Сёй-той, хто атрымаў падарункі, апусціў галаву. Ёгана, як і другія, надумала маўчаць, але пасля слоў мясніка пачала вагацца. У поўнай цішыні раптам пачуўся шорах. Галовы пачалі паварочвацца радамі. Ёгана ўстала з месца.

Пяцьсот позіркаў праводзілі яе, калі яна павольна падыходзіла да судовага стала.

На ёй была бледна-блакітная вылінялая сукенка і чаравікі, якія ў хляўчук паставіў Давід. Давід выцягнуў шыю і глядзеў з-за галоў, нерухомы, як звярок, адчуваючы небяспеку.

Капітан Лібэн, усміхаючыся, папытаўся:

— Што вы там такое атрымалі? — Ён бегла гаварыў па-нямецку.

Яна ўхутала падбароддзе ў блакітную шаўковую хустку.

— Шарсцяную коўдру. Гэта коўдра, мабыць, належыць пану Штумпфу. І, акрамя таго, вось гэтыя чаравікі і кавалак мыла.

— Так што коўдру вам, мусіць, прыйдзецца вярнуць законнаму гаспадару.

— Божа злітуйся — няхай фройляйн Ёгана пакіне коўдру сабе,— усклікнуў мяснік.— У мяне ёсць яшчэ адна.

І тут капітан сказаў:

— Няхай кожны возьме прыклад з пана Штумпфа. Пра гэта я хачу сказаць вам крыху пазней.

Ззаду нехта гукнуў:

— Ад іх не дачакаешся.

— Ёсць тут хто, у каго ўкралі жаночыя чаравікі? — Ніхто не адгукнуўся, і капітан нахіліўся да следчага: — Чаравікі ўзяты, мабыць, з Цвішэнцалевага склада.

Амерыканскія цыгарэты капітан Лібэн атрымаў па пошце праз дзень пасля таго, як вучні наведалі Цвішэнцалеў склад. Паперка, наклееная хлапчукамі на дзверы будынка ваенных улад, і спісак тавараў ляжалі перад ім на сталі. Ён сказаў пратакалісту:

— Загадайце прывесці сюды Цвішэнцалева.

На перапынку людзі, што стаялі ў зале, сабраліся ў купкі. Хто сядзеў, устаў і размаўляў адзін з адным паверх радоў крэслаў. На трох хлапчукоў, якіх спекулянт неспадзеўкі застаў у сваім доме, слова «Цвішэнцаль» падзейнічала як гром з яснага неба. Пакуль пратакаліст падняўся з месца, Пётр і Вуж былі ўжо каля дзвярэй; кладаўшчык тут жа сказаў свайму бацьку:

— Мне трэба цяпер выйсці, забалеў жывот.

І гэта была праўда. За дзвярыма па доўгім калідоры ён прамчаўся міма Пятра і Вужа проста да прыбіральныхні.

Шмат хто выйшаў у калідор. Вуж набліжаўся да доктара Гроса, як забойца, якога сумленне цягне на месца злачынства. Гледзячы на доктара знізу ўверх, ён сказаў:

— Пан доктар, а вы не думаеце, што Ісусавы вучні паводзяць сябе зусім правільна?

І перш чым доктар Грос паспеў напамніць яму патэльнію, Вуж бясследна знік. Па калідоры, у суправаджэнні двух паліцэйскіх, ішоў Цвішэнцаль.

Цвішэнцаль быў няголены, у цёмна-сінім гарнітуры. Ён усё яшчэ знаходзіўся ў папярэднім зняволенні. Калі капітан папытаўся, ці ведае ён мужчын, якія абакралі яго склад, ён адразу авалодаў сабою і загрымеў:

— Якія мужчыны! Хлапчукі!

Восем хлапцоў-вучняў, якія асталіся яшчэ ў зале, раптам як бы патанулі ў моцным шуме, што ўзняўся і пранёсся над імі. Следчы здзіўлена паглядзеў на капітана. Той усміхаўся, дзівіўся, як дзіця.

Яны пачалі ціхенька перагаворвацца. Нарэшце следчы абвясціў:

— Усе, каму меней семнаццаці гадоў, падыдзіце сюды.

Нейкі момант у зале ніхто не зварухнуўся. Потым першы падняўся з крэсла Мышка. Сям-там уставалі і другія хлапчукі. Яны павольна і бязгучна выходзілі наперад. Усе былі босыя.

Да судовага стала падышло семнаццаць хлапчукоў. Восем вучняў стаяла асобнай групкай. Устаў і сын следчага. Калі бацька сказаў яму, што ён можа астацца на месцы, ён тужліва ўздыхнуў, як бы страшэнна засмучаны, і зноў сеў побач з доктарам Гросам. Ён хадзіў у парваных тапачках. Вучні з апаскаю паглядвалі на яго.

Давід, здавалася, не чуў, як следчы пытаўся ў Цвішэнцалья, ці пазнае ён каго з хлапчукоў. Ён не зводзіў вачэй з забойцы бацькоў. Раптам з яго грудзей вырваўся пранізлівы крык, і ён грымнуўся на падлогу. Цела некалькі разоў здрыганулася, падскокваючы, а потым нерухома застыла на падлозе.

Усе ўскочылі з месца, як у тэатры на пажары. Ёгна першая пабегла наперад. Доктар Грос уклечыў побач з хлапчуком. Ён падняў непрытомнага і палажыў

яго на стол суддзяў — як доказ віны Цвіншэнцаля ў смерці Фройдэнгаймаў.

Сем вучняў адразу падаліся ва «Утульны лёх» і расказалі тром уцекачам, што капітан Лібэн загадаў адправіць сухотніка і Давіда ў бальніцу.

— А потым капітан стаў гаварыць прамову. Ён, здаецца, верыць у тое, што багатыя свінні што-небудзь аддадуць добраахвотна. Трэба ж сабе такое ўявіць! Ну, мы тады і збеглі, — сказаў Ёган. Яго бацька ў гэты час сядзеў у шынку за круглым сталом для сталых наведвальнікаў паміж прафесарам Геберляйнам і настаўнікам Шарфам.

Перад захопам улады нацыстамі Ёганаў бацька валодаў малюсенькаю кнігарняю на Аўгусцінерштрасэ. Праз колькі дзён пасля вялікага спальвання кніг на Унтэр дэн Ліндэн у Берліне вюрцбургскія нацысты арганізавалі на Аўгусцінерштрасэ малое спальванне. Настаўнік Шарф прысутнічаў на ім толькі як глядач.

Ён толькі паспрабаваў жалезным наканечнікам свайго кійка падсунуць у агонь кніжку, якая ўпала яму пад ногі. Кніжка, быццам нехаця, перакінулася колькі разоў, ён штурхнуў яе нагою, і тады яе ахапіла полымя.

У шынок увайшоў дзяк. Сядаючы, ён звернуў ўніз паглядзіў касцістаю рукою свой жоўты, васковы твар, які выцягваўся ўсё болей і болей. Калі рука дайшла да падбароддзя, здалося, што ў яго бяззубым роце хаваецца чорнае яечка.

Ісусавы вучні сабраліся на кухні. Чатырохметровая пліта была халодная, кладоўка парожняя. У гэтым раней славытым шынку, дзе ў мінулыя часы падавалі самыя лепшыя дамашнія каўбасы і цёмныя крывяныя і ліверныя, цяпер прадавалі адно дрэннае віно.

У праходзе ад кухні да залы дзвярэй не было, і хлапчукі маглі чуць размову за сталом, але і самі вымушаны былі гаварыць ціха, каб іх ніхто не пачуў.

Яны як мага бліжэй стулілі галовы і шэптам ладзілі імправізаванае пасяджэнне. Пётр сядзеў за кухонным сталом. Сякера на гэты раз мінавала іх, але прайшла вельмі блізка. Кладаўшчык, які ад страху ледзь не нарабіў у штаны, задуменна кіўнуў галавою, а Мышка шапнуў:

— Калі Антон захоча, я памяню імя. Мне, зрэшты, усё роўна, хто я такі — Лявэй ці Юда Іскарыйт. Антон добры хлопец. Ён нас не выдаў.

Кладаўшчыкоў бацька, з шырокаю барадою да самага пояса, смеючыся ўсклікнуў:

— Хто мог бы падумаць, што гэтыя вучні — хлопчкі.

— Тут не да смеху, — сказаў настаўнік. — Падрастае пакаленне злачынцаў. Каб мой сын быў адным з гэтых хлопцаў, што гэтак нізка апусціліся маральна, то я асабіста перадаў бы яго ў паліцыю.

Ёганаў бацька сказаў, як бы звяртаючыся да кагосьці другога за сталом, хоць настаўнік сядзеў побач з ім:

— Я так не зрабіў бы, пан настаўнік. Я растлумачыў бы свайму хлопцу, чаму такі метадад няправільны нават пры самых добрых намерах.

— Хацеў бы я ведаць, што там няправільнага, калі ад багатых свіней забраць сёе-тое і аддаць яго згаладалым, якія пухнуць ад голаду і гатовы есці траву, — абурана шапнуў Ёган. З раняга дзяцінства ён слухаў у бацькоўскім доме размовы старэйшых пра сацыялізм і аднаго разу стаў пераконваць сяброў, што ўсе яны павінны стаць сацыялістамі.

Вось тады і было заснавана Таемнае таварыства Ісусавых вучняў. Пётр падаў ідэю рытуалу і прапанаваў назву арганізацыі.

Настаўнік раптам напяўся як струна. Здавалася, ён толькі што прыйшоў да якойсьці пэўнай думкі.

— Нямецкі народ глыбока апусціўся. Ці ж не на-

цянальная гэта ганьба, што немцу прыходзіца даваць паказанні амерыканскаму яўрэю?

Пасля краху нацысцкага рэжыму адкрыта выбухнулі шмат якія палітычныя канфлікты. Ёганаваму бацьку больш за ўсё не спадабалася, што Шарфу дазволілі і далей выкладаць у школе, быццам нічога і не было. Ён рэзка кінуў:

— Нацыянальная ганьба ў тым, што немцы забілі і спалілі мільёны яўрэяў. Ад гэтага і праз сотню гадоў над Германіяй будзе смярдзец неба.

Прафесар Геберляйн паблажліва ўсміхнуўся, быццам усхваляваны Ёганаў бацька казаў не тое, што трэба. Пятроў бацька, які заўсёды сіліўся ўсталяваць спакой сярод наведвальнікаў, не стрываў і сказаў:

— Амерыканец загадаў палажыць хлапчука і беднага сухотніка ў бальніцу. А сёння гэта не драбязя. Па-мойму, ён добры чалавек.

Вуж адкінуў з лоба пасмы валасоў.

— The Captain is o'kaу<sup>1</sup>. Ён самы лепшы амерыканец, якога я ведаю. And I know lots of them<sup>2</sup>. Настаўнік жа недабіты нацыст.

— І вось мне ў яго прысутнасці даводзіцца выслухваць, што няма падстаў рабіць адрозненне. А сам малады чалавек жыве ў віле. Чаму ж нас прымушаюць жыць у сутарэннях?

Тут стары сацыяліст не вытрымаў.

— Магу растлумачыць, пан настаўнік. Калі развязаць вайну за панаванне светам, зруйнаваць усю Еўропу, знішчыць самым жахлівым спосабам дваццаць мільёнаў чалавек, тады хочаш не хочаш прыходзіцца жыць у сутарэннях.

Настаўнік падскочыў як уджалены і выбег на вуліцу.

---

<sup>1</sup> Капітан — малайчына (англ.).

<sup>2</sup> А я шмат каго ведаю (англ.).

На нейкі момант усталявалася цішыня. Кожны паглыбіўся ў свае думкі і, здавалася, пачынаў разумець цану вайне. У гэты момант яны, відаць, былі гатовы прыняць усё, як узараная зямля прымае насенне. Прафесар павучальна-дзелавым тонам адзначыў:

— Нацыянальная вайна за жыццёвую прастору і за значэнне дзяржавы ў свеце апраўдана, калі багацтвы на свеце падзелены няроўна. Тое, што мела месца ў Дахаў і яшчэ дзе, вядома, недапушчальна. Але калі б Германія выйграла вайну, то вы тады, мабыць, гаварылі б іначай.

Ёганаў бацька змоўк і зрабіў гэта так, быццам не хацеў болей гаварыць. Нарэшце ён усё-такі сказаў сам сабе:

— Я быў у Дахаў, бо не гаварыў іначай.

Вуж выцягнуў шыю і праводзіў позіркам Ёгану, якая паволі ішла міма акна кухні.

— Яна не ўтрымала язык за зубамі. Яшчэ крышку, і асталася б без коўдры.

Ёган пахваліў мясніка:

— А Штумпф пакінуў ёй коўдру і паводзіў сябе як сацыяліст.

Прафесар Геберляйн зняў акуляры ў тонкай залатой аправе. Яго натхнёны белы твар раптам зрабіўся нейкі голы. У яго былі каштанавыя валасы, а вейкі чамусьці чырвоныя. Пачысціўшы акуляры, ён зноў надзеў іх на нос і сказаў:

— Чалавецтва павінна вечна быць удзячна Германіі. Варта прыгадаць толькі аднаго Бетховена. У нямецкага народа невычэрпныя сілы. Мы, старэйшыя, праўда, не дажывём да новага пад'ёму. Але Германія зноў падымецца на ногі. Між іншым ужо сёння абсалютна ясна, што Германія выйграла б вайну, калі б стратэгію не вызначаў гэты аўстрыйскі дылетант.— Ён устаў з месца.

Калі ён выйшаў, Ёганаў бацька сказаў:



— А ён жа не нацыст і ніколі не быў ім. У прыватным жыцці такі мяккі чалавек. Як тут не ўпасці ў адчай.

Вучні пакінулі «Утульны лёх» праз заднія дзверы.

## XII

Антон, сына следчага, у члены таварыства прынялі на ўрачыстым сходзе вучняў аднагалосна. Хораша ўсміхаючыся, ён адмовіўся ад ганаровага імя Лявэй. Яны пачалі зваць Юду Іскарыйёта «Вучоным», бо ён наведваў гімназію. Яго бледны і кароценькі твар з вялікімі шкельцамі акулераў быў падобны на роўнавугольны трохвугольнік. Яму было пятнаццаць гадоў — на чатыры месяцы болей, чым Пятру.

Сабраліся ўсе хлапчукі. Вуж саступіў сваю лаўку Катарыне, каб ёй было лепш цыраваць. Ён сядзеў каля яе ног на скрынцы з-пад макаронаў, узятай на Цвішэнцалевым складзе. Катарына цыравала вялізныя споднікі, якія «набыла» сама. За гэтым набыткам яе злавіў тоўсты, як бочка, бондар Кіш. Але ён адпусціў яе і даў яшчэ пару дзіравых шкарпэтак. Яе пальцы пачырванелі і адубелі так, што яна ледзь трымала ў руках іголку. Быў люты. У сутарэнні манастырскай царквы стаяла страшэнная халадэча.

Побач з Катарынаю сядзеў кладаўшчык. Час ад часу ён кідаў змрочны позірк на паліцы. Яны былі пустыя. Толькі на цвіку вісеў паношаны фрак. Апошнюю пару чаравікаў аддалі Вучоному. Вужава прапа нова, прадбачліва выказаная ім пасля моцнага снегападу,— забяспечыць кожнага з іх параю чаравікаў, каб, нягледзячы на снег і холад, наведваць нядобрахвотных ахвяравальнікаў,— была прынята без прэрэчанняў. Таму ўсе хлапчукі і ганаровы член таварыства Катарына мелі чаравікі.

Але нядобрахвотных ахвяравальнікаў болей не

было. У спіску, дзе раней, бывала, стаяла за восемдзесят прозвішчаў, асталося ўсяго толькі два. Таемных прыпасаў болей не асталося ні ў кога. У гэтыя дзевяноста пяць тыдняў пасля канца вайны з кожным тыднем жыць рабілася ўсё цяжэй і цяжэй. Ва ўсіх была адна мэта — паесці і сагрэць ногі. У сутарэннях стала невыцярпна холадна.

Шмат хто памёр ад голаду і холаду, памерла надзея і ў тых, хто яшчэ астаўся жывы. Таемнае таварыства Ісусавых вучняў страціла права на існаванне, хоць цяпер людзям дапамога была патрэбна болей чым калі. Але ўзяць што болей не было ў каго.

Тут папрасіў слова Вучоны. Дзень таму назад ён загаварыў на сходзе ўжо зусім іначай. Ён сказаў, што сёння пасля абеду яго бацьку наведаў стары універсітэцкі таварыш, член «Міжнароднага камітэта па вывучэнню еўрапейскіх праблем», які падрыхтаваў даклад, прызначаны і для Аб'яднаных Нацый.

— Я зараз слова ў слова працытую, што сказаў гэты пан майму бацьку: «Нацысты, падтрыманыя вялікімі грашовымі сродкамі, набываюць усё большы ўплыў і зноў пачынаюць выступаць адкрыта, зусім бесцырымонна і не баючыся, бо яны ведаюць, што іх абараняе мноства нацыстаў, якія дагэтуль займаюць кіруючыя пасады ў амерыканскай і англійскай зонах».

— Дзеля гэтага Аб'яднаным Нацыям спатрэбіўся міжнародны камітэт? Яны маглі б даведацца пра тое і ад мяне, — пагардліва кінуў Ёган.

Катарына расцягнула перад сабою споднікі.

— Тады сам напішы даклад і пашлі яго ў Аб'яднаныя Нацыі.— Яна паглядзела на вялізную дзірку ў сподніках і скептычна паматала галавою.— Каб я дзе знайшла кавалак матэрыі, з іх сёе-тое яшчэ магло б і выйсці.

Вучоны гаварыў далей:

— Гэты пан, наш добры стары знаёмы, перадаў

бацьку копію пісьма, якое адзін антыфашыст даслаў у камітэт. Я тайком перапісаў пісьмо нам.

Ён дастаў з кішэні школьны сшытак і прачытаў пісьмо, надрукаванае разам з урыўкам з даклада камітэта ў «Нью-Йорк таймс» праз чатыры месяцы, 15 чэрвеня 1947 года.

«...У 1940 годзе мяне і восемдзесят маіх таварышаў арыштавалі. У турме ўсе мае таварышы загінулі. Суддзя, што прыгаварыў нас да турэмнага зняволення, стаў цяпер міністрам юстыцыі адной з паўднёванямецкіх зямель, найначай як пры згодзе амерыканскіх ваенных улад».

Хлапчукі змоўклі. Пасля доўгай паўзы Ёган падняў галаву.

— Мой бацька на днях сказаў: калі ў бліжэйшы час нічога не зменіцца, у падполле замест нацыстаў прыйдзецца ісці сацыялістам. Няўжо гэта ён сказаў сур'эзна?

Ніхто не адказаў. Нарэшце падала голас Катарына, перш пахукаўшы на свае адубелыя пальцы:

— Навошта тады яны вялі вайну супраць нацыстаў, калі цяпер самі ставяць нацыста міністрам? Я гэтага не разумею.— І запытальна паглядзела на свайго сябра Пятра.

Але Пётр у думках быў зусім у другім месцы. Перад самым пачаткам сходу ён прачытаў у «Навінах», што Шарфа і Зіка выпусцілі на волю. Следчы, сябар настаўніка Шарфа, зрабіў канчатковы вывад, што Оскар загінуў у выніку няшчаснага выпадку.

Задумаўся і Вуж. Ягоны кумір, капітан Лібэн, расчараваў яго. Як бы сам сабе ён сказаў:

— Мы ж паслалі яму доказ — амерыканскія цыгарэты. Seventeen cartons! Seventeen!<sup>1</sup> Калі гэта не доказ...

---

<sup>1</sup> Семнаццаць пачак! Семнаццаць! (англ.)

Давіда, які два тыдні пралажаў у бальніцы, раптам пачало трэсці. Ён абхапіў рукамі лаўку і заплюшчыў вочы.

Бо і Цвішэнцаля тым часам выпусцілі на волю. У тэрмін пакарання яму залічылі папярэдняе зняволенне. «Што да старых абвінавачванняў, то ўжо даўно даказана, што Цвішэнцаль не браў непасрэднага ўдзелу ў забойстве Фройдэнгаймаў,— напісаў галоўны рэдактар «Навін».— Не нясе ж паліцэйскі адказнасці, калі па дарозе ў турму натоўп заб'е арыштаванага».

Двух мужчын, што яшчэ раней згадзіліся засведчыць віну Цвішэнцаля ў забойстве, не дапытвалі і цяпер. Хлапчукі ведалі, што Цвішэнцаль зноў наладзіў бізнес на чорным рынку і гандляваў амерыканскімі цыгарэтамі. Але дзе яго новы склад, яны, нягледзячы на ўсе намаганні, так і не дазналіся.

— Што ты сказала, Кэтхен? — схамянуўся Пётр.— Ах, так, навошта яны ўласна вялі вайну супраць нацыстаў.— Ён паціснуў плячыма.— Я і сам гэтага не разумею.

— А божачка, нітка болей не трымаецца ў матэрыяле,— з распаччу сказала Катарына.— Вось гэтае пацёртае месца ззаду не шкодзіла б зусім выразаць. Але тады споднікі стануць намнога вузейшыя. Як павашаму? Усё залежыць ад таго, хто будзе іх насіць.

Але хлапчукі зусім не цікавіліся панашанымі споднікамі — апошнім, што асталося ад калісьці перапоўненага рэчамі склада.

Настрой у іх сапсаваўся. Нешта мацнейшае за іх зводзіла на нішто ўсе іх намаганні. Пасяджэнне было сумнае.

— Мяркуючы па тым, як ідуць справы,— сказаў Вучоны,— самае лепшае для нас будзе, па-мойму, далучыцца да сацыялістычнай моладзі. Але мы можам астацца асобнаю групаю.— Ён надзьмуў губы.— Левым крылом.

Гэта была рэвалюцыйная прапанова, і яна, як камень, ляжала на сэрцах у хлапчукоў. Яны як быццам прадчувалі, што далучэнне да сацыялістычнай моладзі стане іх развітаннем з дзяцінствам. Нарэшце Пётр глухім голасам папытаўся:

— Ты робіш прапанову? Шаноўны вучань Юда Іскарыёт хоча, каб яе паставілі на галасаванне?

За шкельцамі акулераў Вучонага відаць былі ясныя вочы, а твар пятнаццацігадовага хлапчука быў падобны на твар упэўненага ў сабе мужчыны. Ён сказаў:

— Няхай шаноўныя вучні добра падумаюць, ці трэба нам рабіць такі рашучы крок.— Калі Катарына крыху баязліва папыталася ў яго, ці прымаюць туды дзяўчынак, ён адказаў: — Чаму ж не. Калі ты член таварыства, то ў цябе такія ж правы і абавязкі, як і ў хлопцаў.

Ёган паглядзеў на Пятра.

— Бацька не раз ужо раіў мне ўступаць. Я, канечне, адмаўляўся. Між іншым, калі я нядаўна сказаў яму, што Ісусавы вучні — вось хто сапраўдныя сацыялісты, ён разрагатаўся, як шалёны, і адказаў, што калі яны вераць у гэта, то яны дурні. А я падумаў: яшчэ не вядома, хто тут дурань.

Пётр быў глыбока ўстрывожаны, бо не ведаў, як абараніцца ад Шарфа і Зіка, і таму сёння закрыў пасяджэнне без патэтычнай канцоўкі. Яны па прыступках падняліся наверх. Манастырскія могілкі былі засыпаны снегам. Змёрзлыя хлапчукі панастаўлялі каўняры і, здавалася, зусім згубіліся ў снезе. Сям-там уздымаліся вялізныя гурбы снегу, пад якімі хаваліся груды друзу. Руіны дамоў без дахаў на фоне халоднага неба былі падобны на зубчастыя снежныя вяршыні. Горад быў нежывы і закінуты.

Катарына праводзіла Вужа. Ён ішоў да свайго сябра, маладога паляка, прывезенага ў Германію на прымусовую работу. Цяпер ён рабіў памочнікам у пекара.

У пякарні было цёпла. Яны селі на лаўку, прыціснуліся адзін да аднаго. Малады чорнавалосы паляк, голы па пояс, доўгаю палкаю з дошчачкаю на канцы даставаў з печы гарачыя боханы і ссоўваў іх на стол, дзе яны ўжо ляжалі двума радамі. Некалькі разоў ён браў крыху цеста і выпякаў Вужу малюсенькія боханчкі. Часта рабіць гэта ён не мог з-за строгага кантролю. Але адзін толькі цудоўны цёплы пах хлеба падымаў настрой.

Вуж узяў у сваю руку адубянелыя Катарыніны пальцы.

— Іх трэба добра пацерці, каб туды пайшла кроў. Інакш ты іх адмарозіш.

Катарына не пярэчыла. Ёй нядаўна споўнілася дваццаць, а Вужу чатырнаццаць гадоў. Пад вузенькай баваўнянай сукенкай ужо ледзь прыкметна пазначаліся маленькія грудзі і па-жаноцку акрэсліваліся абрысы клубоў.

Узяўшы рукамі пасмачку хвалістых валасоў, якая аказалася ў яе наперадзе, ён асцярожна пералажыў яе на плечы і сказаў:

— Хутка твае валасы стануць вельмі доўгія і бліскучыя. І чаравікі ў цябе таксама ёсць.

Яна пачырванела і паволі адсунулася ўбок, не зводзячы з яго бліскучых вачэй.

— Ты глядзіш на мяне так, быццам страшэнна закахаўся ў мяне.

Яе словы ўсё роўна як ударылі яго. Ён не знайшоў што адказаць, і гэта ўжо само сабою было адказам.

\* \* \*

З кардонных пераплётаў Рут змайстравала сабе тры папкі для аркушаў з бальнічнымі запісамі тэмпературы. Усю зіму яна штодзень малявала гадзінамі, апошні час толькі сцэны з жыцця ў публічным доме.

Некаторыя з гэтых жахлівых малюнкаў яна стварала як у ліхаманцы, бязлітасная да самой сябе, як хвора, што праходзіць курс балючага лячэння ад атручэння. Марцін ведаў пра папкі з пейзажамі і малюнкамі аб Аўшвіцу, «ядавітая» ж папка хавалася за кніжнаю шафаю, дзе таксама быў схаваны рэвальвер жывёла-прамыслоўца.

Была субота. У Марціна выдаўся вольны вечар. Яны павячэралі. Рут памыла посуд, старанна выцерла яго і сказала з-за фіранкі, што пойдзе пагуляе. Яна ўзяла з сабою рэвальвер і спуścлася з узгорка.

На мосце яна сустрэла доктара Гроса. Яны зайшлі ў адну з дванаццаці паўкруглых ніш, дзе на працягу стагоддзяў да разбурэння стаялі статуі дванаццаці святых. Як добра, сказаў доктар, што ў яе такі цудоўны выгляд. Яна папыталася, як пачувае сябе Ёгана. Ён адказаў, што ўсё як мае быць і што ён паклапоціцца, каб Ёгане падрыхтавалі ў бальніцы ложка, калі ёй прыйдзе час радзіць. Потым яна сказала яшчэ: «Ёгане хочацца дзяўчынку», і на яе твары з'явілася лёгенькая ўсмешка чалавека, які сабе самому ад жыцця нічога ўжо не чакае.

Пазней доктар Грос гаварыў Марціну, што Рут была зусім спакойная.

Яна выйшла з горада і пайшла па дарозе да бульбянога поля, за якім стаяў Цвішэнцалеў дом. Дзверы ў гародчык былі адчынены. Яна падышла да дома і пазваніла. У доме было цёмна. Яна села на лаўку ў кустах, падобных на альтанку. Стаяла сярэдзіна сакавіка, на галінках бэзу з'явіліся малюсенькія пупышкі лістоў. Яны не затульвалі постаці на лаўцы, ды і было даволі светла. Але Рут не таілася, у яе не было ніякіх хітрыкаў.

Яна апусціла рукі за спінку лаўкі і сядзела спакойна. Думак не было. Яна сядзела тут як чалавек, якога нічога не турбуе. Паміж носам і сківіцамі зноў

з'явілася рыса, якая перашкодзіла жывёлапрамыслоўцу дакрануцца да яе. Рэвальвер ляжаў у прыполе.

Нарэшце яна пачула крокі і паднялася. Цвішэнцаль і старшыня таварыства астрологаў спыніліся каля брамкі ў сад. Яна пачула іх галасы. Заўтра 17 сакавіка — усё залежыць ад таго, нарадзіўся ты да трох гадзін уночы або пазней. Гэта вызначае ўсё, і ўдачу ў справах таксама. Яна чула, як старшыня пажадаў яму добрай ночы.

Цвішэнцаль праз гародчык рушыў да дома. Яна пайшла яму насустрач. Ён пазнаў яе і спыніўся.

— Што вам трэба?

Яна стрэліла. Абедзвюма рукамі ён схапіўся за жывот, сагнуўся і паволі апусціўся на прыціснутыя калені. Потым упаў тварам уніз і са стогнам перавярнуўся на спіну. Яна стрэліла яшчэ два разы.

Старшыня падбегам вярнуўся назад. Рут прайшла міма яго цераз гародчык на вуліцу. Праз некалькі крокаў, як непатрэбны прадмет, выкінула рэвальвер.

Той жа дарогаю яна не спяшаючыся вярнулася ў будку. Марцін ляжаў на бідэрмайерскай канапе і чытаў. Калі ён падняў вочы, яна нейкі час глядзела на яго, а потым сказала:

— Мне вельмі шкада, што ў цябе будуць непрыемнасці. Я застрэліла Цвішэнцалья.

Ён утаропіўся ў Рут і, не зводзячы з яе вачэй, устаў з месца. Чаму яна зрабіла гэта — такога пытання ў яго не было. Нарэшце ён сказаў:

— Табе трэба ўцякаць. Нам трэба ўцякаць.

— Не, Марцін. Навошта?

— Па краіне блукаюць мільёны. І схавацца будзе няцяжка. Нам зараз жа трэба ўцякаць.

— Марцін, мне страшэнна шкада цябе. Але ўцякаць няма ніякага сэнсу. Усё роўна.

І ён здаўся. Ён ведаў Рут. Нічога тут не зробіш. Яна была непамерна ажыўленая, як чалавек, што зга-



дзіўся на рызыкоўную аперацыю і пасля яе пакрысе ачуньвае.

— Яны хутка прыйдуць, — сказала яна такім тонам, быццам яе чакала не пакаранне за зробленае, а ўзнагарода.

Марцін, сагнуўшыся, сядзеў на канапе. Рут чакала, седзячы ў крэсле. Яны болей не гаварылі. Абое падняліся, калі ўвайшлі два паліцэйскія. На пытанне, ці не яна Рут Фройдэнгайм, Рут адказала:

— Праўда, гэта я застрэліла яго.

У суправаджэнні Марціна, які нёс коўдру з вярблюджага драпу — ёю яна захутвалася ўночы, — Рут спусцілася паміж паліцэйскімі з узгорка на Гёхбергскую дарогу, дзе стаяла паліцэйская машына. На ёй была люстрынавая спадніца і вязаная ружовая начная кофточка, як і тады, калі яна дабіралася з Варшавы ў Вюрцбург. Было холадна. Паліта ў яе не было. Марцін накінуў ёй на плечы коўдру з вярблюджага драпу. Паліцэйскі сказаў, што яму нельга ехаць з імі.

Яна зрабіла крок да Марціна, выцягнулася на дыбачках, падняўшы ўгору твар, і пацалавала яго ў шчаку. Гэта была яе першая пяшчота. Паліцэйскія залезлі ў машыну следам, адначасова з абодвух бакоў.

\* \* \*

Васьмідзесяцігадовая маці аптэкара Адэльсгофена, у якога Ёган забраў з гары дзіцячую каляску, кожны дзень пасля абеду сядзела на адной і той жа лаўцы ў садзе. Адсюль быў відаць барокавы замак часоў Рэнесансу, разбураны толькі часткова. Замак пабудоваў Балтазар Нойман<sup>1</sup>, а Ц'епала<sup>2</sup> ўпрыгожыў яго роспісамі на столі. Вялікі прыгожы сад наведвала мноства

<sup>1</sup> Нямецкі архітэктар (1687—1733).

<sup>2</sup> Італьянскі жывапісец (1696—1770).

старых людзей. Аднаго разу Мышка падсеў да фраў Адэльсгсфен і завязаў з ёю гаворку, каб даведацца, ці не асталося ў яе дома дзіцячай бялізны і дзе яна ляжыць. А на наступны дзень Ёган забраў з гары, дзе раней стаяла дзіцячая каляска, і дзіцячую бялізну.

Аднойчы ў пачатку мая пасля абеду Пётр і Ёган штурхалі перад сабою дзіцячую каляску. Дарога была далёкая — цераз увесь горад на луг. Каляска раней была чорная. Яны пафарбавалі яе ў белы колер, спіцы — у ружовы, каб Ёгана не трапіла ў такое ж непрыемнае становішча, як маляр Гольфус са сваім палітом з вярблюджага драпу. Яны закацілі каляску са скруткам дзіцячай бялізны і распіскаю на ёй у хляўчук і пайшлі. Вужава маці сказала Пятру, што ў Ёганы ў чэрвені будзе дзіця.

Вяртаючыся дадому, Пётр сказаў:

— Конрад просіць мяне прыйсці да яго ў чатыры гадзіны. Ён хоча паказаць мне свайго сабаку. Не ведаю, што і рабіць — а можа, ён надумаў што зусім другое.

Конрадам звалі хлопца, які атрымаў ад прыдуркаватай шынкаровай дачкі гусь і потым прадаў яе ў «Залатым якары».

— Ну, а калі ён цябе заб'е? Шарф і Зік цяпер жа ведаюць, што іх выдаў ты, — сказаў Ёган. — Бо толькі ты адзін бачыў, як яны з Оскарам селі ў лодку. Я б не пайшоў.

Пётр задуменна сказаў:

— Пайду я ці не пайду, мне гэта не паможа. Я так і так увесь час живу ў страху. Я так далей не вытрываю. Я хачу ведаць, што мяне чакае. Ты можаш гэта зразумець? Калі Конрад адзін, то я з ім як-небудзь спраўлюся. У мяне з сабою ёсць сцізорык.

— А я зрабіў бы іначай, — сказаў Ёган. Ён цяпер працаваў вучнем у друкарні сацыялістычнай газеты. — Я склаў бы спісак з усімі іхнімі імёнамі і аддаў бы на-

друкаваць яго ў нашай газеце. Тады іх усіх пасадзяць за кратаы, і ты будзеш адчуваць сябе спакойна.

— Ты ўпэўнены, што яны туды трапяць? Ці што яны хутка зноў не выйдуць на волю? Пасля таго што здарылася з Шарфам і Зікам, ім нічога не будзе. Вось у чым рэч. Яны ўжо пачынаюць браць верх.

— Тады, прынамсі, дай мне гэты спісак на той выпадак, калі з табою што здарыцца.

— Гэта я магу зрабіць, — адказаў Пётр. Ён дастаў кавалак паперы і пачаў запісваць імёны. Іх было трыццаць два. За апошні год Шарфаў атрад значна павялічыўся.

Конрад жыў на Брунэнгасэ ў чатырохпавярховым доме. Наверсе, паміж косымі франтонамі, быў кавалак роўнага даху, густа пасыпаны пяском. Дакладна пасярэдзіне знаходзіўся шкляны люк, праз які асвятлялася лесвіца. Быў ён велічынёю метр на метр, са звычайнага аконнага шкла, і таму яго закрывалі засцерагальнымі кратамі. Конрад зняў кратаы і гэтак жа густа пасыпаў пяском акно. Роўная пясчаная паверхня была Пятру смертэльная пастка.

— Яму ўсяго адзін год, але ён добра ловіць пацукоў, — пачаў расказваць Конрад, калі Пётр сеў. — Учора ён перакусіў горла адразу двум пацукам. Толькі косці храбусцелі.

Сабака, пінчэр, ляжаў у кутку на дзіравай коўдры.

Конрад сказаў, што ён цяпер ахвотна падняўся б на дах, бо там наверху свеціць сонца. Адною рукою ён узяў коўдру, а другою — міску з ядою. Па вузенькай лесцы яны падняліся наверх. Сабака ішоў следам. Пётр сунуў руку ў кішэню, дзе ляжаў сцізорык.

Роўны дах з усіх бакоў акружалі сцены. «Яму няма як штурхнуць мяне ўніз», — падумаў Пётр. Ён адчуваў сябе ўпэўнена. На пасыпаным пяском месца, пад якім было акно, падалі сонечныя промні. Конрад разаслаў коўдру якраз на гэтым месцы. Сабака адразу ж

патупаў туды і лёг на коўдру, на якой прывык спаць ужо цэлы год уночы. Конрад загадзя праверыў, што акно пад цяжарам сабакі не праваліцца. Ён сказаў:

— Я схаджу і прынясу чаго-небудзь папіць,— і пайшоў да дзвярэй.— Пастаў яму міску.

Пад Пятром акно правалілася з ціхім трэскам. Сабака, скуголячы, паляцеў уніз з вышыні чатырох паверхаў. Пётр, падаючы, паспеў імгненна ўчапіцца за край. Ён вісеў у дзірцы па плечы. Калі ён нарэшце падцягнуўся наверх, абедзве далоні былі ў крыві. Сэрца тукала. Ён зірнуў уніз. Глыбока ўнізе ляжала крываваая мешаніна.

### ХІІІ

Уяўленне, што склалася ў Сціва і Ёганы адно аб адным, не змянілася і пасля разлукі. У кожным яго пісьме чуваць быў голас чалавека, якому яна даверылася б адразу. А яе лісты былі такія ж, як і яна сама. Яна не напісала, што чакае ад яго дзіця, бо перайначыць сябе не магла.

Ёгана памыла пялёнкі, малюсенькія распашонкі і кофтакі і паслала іх сушыцца на траве. У хляўчук падалі сонечныя промні. Сцівава грубка ратавала яе ў суровую зіму і цяпер таксама неяк супакойвала. Букецік першацвету ў кансервавай бляшанцы, упрыгожаны блакітнаю ўпаковачнаю папераю, стаяў каля Сцівавай фатаграфіі, а ў кутку бялела дзіцячая каляска, дзе неўзабаве будзе ляжаць яе маленькая дзяўчынка. Хляўчук зрабіўся ўсмешліваю каютаю-мараю, у якой яна па некалькі разоў у дзень ездзіла ў Амерыку да Сціва.

Сёння пад вечар Ёгана сабралася схадзіць да бацькі Вучонага. За некалькі месяцаў да выхаду на пенсію

ён падаў у адстаўку, каб мець магчымасць абараняць Рут. Яшчэ ў вайну ён пачаў збіраць матэрыялы да кнігі «Нямецкая юрысдыкцыя ў часы нацысцкага панавання». Справа Рут — Цвішэнцаля зацікавіла яго як юрыста і як праціўніка нацызму.

Ёй патрэбны быў дом 27 на Блюменштрасэ. Цяпер часам было няпроста адшукаць нумар неіснуючага дома. Нарэшце яна асцярожна сышла па крутых прыступках у сутарэнне, над якім у блакітнае майскае неба як зубцы ўздымаліся рэшткі сцен дома.

Бацька Вучонага сядзеў на скрынцы перад прыставаннем, падобным на стол. На ім у належным парадку ляжалі стосы паперы. У яго быў позірк чалавека, які, нягледзячы на ўсе расчараванні, тым не менш не страціў веры ў праўду. Ёгана, важнейшы сведка абароны на працэсе супраць Рут, расказала яму пра забойства Фройдэнгаймаў. Яно адбылося ў яе на вачах, і яна тады зусім разгубілася. Ён сёе-тое запісаў, паставіў пару пытанняў і праводзіў яе да дзвярэй сутарэння. Ён сказаў, што дабіўся ёй дазволу пабачыцца з Рут.

Ёгана адразу ж падалася ў турму. Калі яна ўвайшла ў камеру, Рут сядзела на нарах і малявала. Правёўшы яшчэ адну рыску, яна ўстала з месца.

— Цудоўна, што ты прыйшла. Але як ты пахудзела. Ты, мусіць, вельмі мала ясі.

Ёгана, усміхаючыся, не пагадзілася:

— Доктар Грос кажа, што мне няма чаго хвалявацца. Дзіця само бярэ сабе ўсё, што яму трэба.

Паліцэйскі вахмістр стаяў побач, прыхінуўшыся да сцяны. Ён сказаў:

— Але гэта адчуецца на мацеры. Так, так, яно пачынаецца вельмі рана і астаецца на ўсё жыццё. Каго вам хочацца — дзяўчынку ці хлопчыка?

Ёгана радасна ўсміхнулася:

— Дзяўчынку.

— Ну, а калі ўсё-такі родзіцца хлопчык, то не пройдзе і пяці мінут, як вы і ўявіць сабе не зможаце, што раней хацелі дзяўчынку.

Рут села на нары побач з Ёганаю.

— Ты ўжо паклапацілася пра дзіцячыя рэчы?

Ёгана шапнула ёй на вуха:

— Мне ўсё прынеслі Ісусавы вучні, і вязаныя чаравічкі, такія малюсенькія. І нават дзіцячую каляску.

— Вам нельга гаварыць ціха,— сказаў вахмістр.

Рут папыталася:

— А ты ўсё-такі напішаш яму, калі родзіцца дзіця?

— Не ведаю яшчэ. Можна быць.

— Забарону жаніцца толькі што адмянілі, і вы можаце ажаніцца.

— Мусіць, я напішу яму.

— Добра. Бо іначай зрабіць гэта прыйшлося б Марціну. Я ўжо папрасіла яго.

Яна прыдзірліва, з галавы да ног, агледзела Ёгану, як маці аглядае сваё дзіця. Як толькі Ёгана закрубела, яна закруціла валасы на патыліцы ў вузел. Блакітную замытую сукенку як мага шырэй распусціла ўнізе. Ішоў восьмы месяц цяжарнасці. З-за гэтай натуральнай з'явы яе добра збудаванае цела не зрабілася брыдкім.

— Табе трэба болей есці. Доктар Грос сказаў, што дасць табе ў бальніцы ложкак. Усё будзе добра. І ў дзіцяці на лузе хопіць сонца і чыстага паветра.— Яна ўсё гаварыла пра дзіця.

Нарэшце вахмістр паглядзеў на гадзіннік і адхінуўся ад сцяны.

— Калі ў вас ёсць яшчэ што сказаць, то паспяшайце. Час сустрэчы кончыўся. Вы прыйшлі занадта позна.

Яны ўсталі і пацалаваліся. Толькі за дзвярыма ў калідоры да Ёганы дайшло, што яны ўвесь час гаварылі пра яе і пра дзіця.

— Як моцна змянілася Рут! Як яна валодае сабою! Быццам жыве цяпер у нармальных умовах, — сказала яна пазней Марціну.

Вяртаючыся дадому, яна спынілася каля доўгага сутарэння, у якім Якаваў бацька, сталяр, пабудаваў сабе сякое-такое жытло. Ранняя вясною ён зрабіў з груды друзу на скрыжаванні, у тры разы вышэйшай за яго, жытло, сад, які тэрасамі спускаўся ўніз. Дол у сутарэнні ён пасыпаў жоўтым майнскім пяском. Зямлю ён мяшкамі прыносіў з лесу. Ёгана бачыла градкі морквы і салату і доўгенькую палоску бульбы. Каля квадратнага метра зямлі ён адвёў на кветкі. На ціхім ветрыку хісталіся два цюльпаны, якія ўжо паспелі распущацца. Гэтае сутарэнне ў разбураным горадзе было падобна на ідылічны аазіс.

Пасля арышту Рут Марціну ў яго будцы прыбірала Ёгана. Яна ж гатавала яму есці. Калі яна падышла да будкі, ён стаяў на траве, як чалавек, які не ведае болей, што яму рабіць і з чаго пачаць. Яна сказала яму, як моцна змянілася Рут.

Не глядзячы на яе, ён адказаў:

— Нават калі ёй дадуць усяго некалькі гадоў турмы, ёй гэта будзе канец. Яна не выжыве.

Ён і сам выглядаў так, быццам не выжыве і ён. Твар яго пажаўцеў і схуднеў, рот быў пастаянна разяўлены, як у зусім знясіленага чалавека.

Ёгана суцешыла яго:

— У Рут самы лепшы абаронца. — Гледзячы на яго, яна маніла: — Ён сказаў мне, што яшчэ нічога не страчана.

Марцін прыўзняў верхнюю губу над даўжэзнымі зубамі.

— Старшыня суда — антысеміт, нацыст, найлепшы сябар следчага, які раней выпусціў на волю Цвішэнцаля. На што тут спадзявацца!

Ён зайшоў у будку і сеў на канапу, над якой вісеў

намаляваны Рут пейзаж, вялікі малюнак тушшу, сямтам лёгенька падпраўлены акварэллю. Гэта былі шэрыя руіны горада Вюрцбурга ў летняй зіхоткай квітнеючай даліне Майна.

Ёгана задумалася і ніяк не магла зрушыцца з свайго месца каля будкі. За ёю з бярэзніку з-за куста сачылі Пётр і Ёган. Яны прыладзілі на дзверы ў хлёўчуку навясны замок, каб ніхто не ўкраў дзіцячай калыска, і хацелі цяпер так аддаць Ёгане ключ, каб яна іх не заўважыла.

Яна зайшла ў будку і, праходзячы міма Марціна, што, сагнуўшыся, сядзеў на канапе, сказала:

— Пан Шоленбрух пэўна не ўзяўся б абараняць яе, калі б справа была безнадзейная.

Пётр сабраўся ўжо падкрасціся да будкі, але тут Ёгана выйшла на вуліцу з каструляю, каб набраць пад крапам вады.

— Гэта нічога не значыць,— ціха сказаў сабе Марцін.— Абаронца знойдзеца кожнаму.

Яна паставіла каструлю на жалезную печку.

— Але пан Шоленбрух знарок склаў з сябе абавязкі следчага, каб абараняць Рут. Ён не зробіў бы гэтага, калі б у яго быў такі безнадзейны настрой, як у цябе.

Ключ, загорнуты ў распіску, уляцеў праз акно і ўпаў каля яе ног. Вучні падаліся ў горад.

— Я шмат думаў пра гэта,— гаварыў далей Ёган.— Табе трэба напісаць пісьмо Шарфу. Яно ўжо ў мяне ў галаве. Вось што я надумаў: «Шматпаважаюны пан Шарф. Замах на маё жыццё вы падрыхтавалі добра, нічога не скажаш, нават яшчэ лепей, чым Оскарава забойства. Вы разлічвалі, што і я буду ляжаць у сваёй крыві там унізе, як той сабака. Калі б забойства ўдалося, супраць вас хутчэй за ўсё не было б ніякіх доказаў. Але цяпер дазвольце мне літасціва паведаміць вам наступнае: гэтае пісьмо існуе ў трох



экземплярах. Два экземпляры ў запячатаных канвертах будуць у руках двух праціўнікаў нацызму, якія цалкам заслугоўваюць даверу. Яны адразу ж перададуць пісьмы ўладам, калі я загіну ў выніку якога няшчаснага выпадку. Пісьмы потым распячатаюць у прысутнасці прадстаўнікоў улад, і кожнаму стане ясна, што рэч ідзе пра загадзя прадказанае забойства. На гэты раз яны не змогуць выпусціць вас на волю, нават калі вы вельмі тонка падрыхтуеце забойства. Вас адразу ж абвінавацяць у забойстве і пасадзяць у турму».

Ёган спыніўся.

— «Няшчасны выпадак» трэба, вядома, напісаць разрадкаю, бо сказана гэта іранічна. Я ўпэўнены, што калі Шарф атрымае пісьмо, ён добра падумае, ці варта забіваць цябе.

Пётр уздыхнуў з палёгкаю і сказаў:

— Ты маеш рацыю, ён тады рызыкаваць не будзе. Як я сам не дадумаўся да гэтага!

Ёган адразу ж напісаў пісьмо на бацькавай машыцы.

Адну копію ён узяў сабе, другую аддаў Вучонаму. Па дарозе на сход яны кінулі пісьмо ў Шарфаву скрынку.

— Мы, Ісусавы вучні, выканаўцы справядлівасці, бяром ад багатых, у якіх ёсць усё, і аддаём бедным, у якіх няма нічога.

— Гэта было раней. Цяпер нідзе няма нічога,— заўважыў Вуж, трымаючы перад Катарынаю паношаны фрак, каб зручней было адрэзваць крысы. З верхняй часткі фракa яна хацела пашыць куртачку якому-небудзь маленькаму хлапчуку.

Кладаўшчык першы падняў руку. Яго худы, як у фігур Рыменшнайдэра, твар стаў бледны; заікаючыся ад хвалявання, ён пачаў расказваць:

— Я даведаўся, дзе знаходзіцца новы склад Цвішэнцэля. Сёння ў другой палове дня ў бацькаву краму

зайшоў старшыня таварыства асролагаў Кёпфхен і сказаў, што ёсць тавары з чорнага рынку. Я якраз быў у суседнім пакоі, калі бацька расказваў пра гэта мацеры. Можаче ўявіць сабе, як я навастрыў вушы. Бацька вытурыў яго. «Наша крама заснавана ў 1745 годзе, і дзвесце гадоў усё ішло чэсна, як належыць,— сказаў ён мацеры,— і вось цяпер гэты махляр прыходзіць да мяне з такою нахабнаю прапановаю».

Кладаўшчык перавёў дух і стаў гаварыць хутчэй.

— Я, канечне, адразу ўсё разведаў. Вы, пэўна, ведаеце, што Кёпфхен раней гандляваў мэбляю. Яго склад знаходзіўся ў самым вялікім сутарэнні ў Вюрцбургу. Ён нават большы, чым вінны склеп пад бальніцаю Юліўса, а гэта ўжо нешта ды значыць. Сутарэнне Кёпфхена да самай столі завалена рэчамі. Калі я прыйшоў туды, там стаяў распрэжаны фургон для перавозкі мэблі, і два чалавекі разгружалі яго. Але мэблі не было. Кёпфхен стаяў побач з накладною ў руках і называў нумары разгружаных скрынак. Нарэшце ён сказаў, што на сёння хопіць, бо ў сутарэнне нічога болей не ўлазіць.

Катарына перастала цыраваць. Усе напружана глядзелі то на кладаншчыка, то на Пятра, які нарэшце прыйшоў у сябе і папытаўся:

— Адкуль шаноўны вучань Мацвей ведае, што тавары ўзяты са склада нябожчыка Цвішэнцэля?

— Бо Кёпфхен сам сказаў пра гэта бацьку. І што ён, Кёпфхен, робіць менавіта добрую справу, перадаючы гэтыя тавары бедным, у якіх няма нічога есці. Ён не можа болей спакойна глядзець, як пакутуюць бедныя людзі. Вось так. Майго бацьку больш за ўсё абурала, што за тавары ён патрабаваў у дваццаць разоў даражэй. А хто з бедных людзей можа іх купіць?

Калі Вучоны абурана заявіў, што ім трэба зараз жа перадаць гэтага чалавека ў суд, Вуж запярэчыў:

— У нас ужо ёсць вопыт, што можа выйсці з гэтага. The main thing is that we get the stuff <sup>1</sup>.

— Можа, шаноўны вучань Мацвей ужо прыдумаў які план?

Кладаўшчык паціснуў плячыма.

— Сёння субота. Значыцца, у восем гадзін ён пойдзе ў таварыства астролагаў. Але вокны сутарэння закратаваны тоўстымі жалезнымі прутамі, як у турме. Нам трэба распілаваць, прынамсі, адну карту, а на гэта спатрэбіцца шмат часу. За некалькі гадзін нам удала забраць толькі невялічку частку тавараў.

Вучні вырашылі здаволіцца невялічкаю часткаю. Ужо ў сем гадзін іх тачкі стаялі ў суседнім завулку. Узялі яны з сабою і нажоўку. Але на гэты раз усё адбылося зусім інакш, чым яны думалі і планавалі.

Пётр паслаў Вучонага ў разведку да сутарэння. Гэта было яго першае даручэнне. Ён хваляваўся. З ім пайшоў Вуж. Сутарэнне знаходзілася ў самым канцы ўшчэнт разбуранага завулка, за ім адразу пачыналася поле. У фургоце стаяў Кёпфхен і звяраў нумары скрынак з нумарамі на накладной. Пад пярэднімі коламі фургона ляжалі драўляныя кліны, бо завулак паката спускаўся ўніз у поле. Ззаду фургон меў двухстворкавыя дзверы, якія зачыняліся на жалезную засаўку, гэтакую ж доўгую, як і фургон.

Вучоны прашаптаў:

— Мы можам зачыніць яго ўсярэдзіне. Калі адкінуць убок кліны, фургон, мабыць, і сам пакоціцца ў поле.

Вужавы губы расплыліся ў усмешцы. Праз нейкі час ён супакоіўся, астаўся толькі бляск у вачах. Словы Вучонага зрабілі моцнае ўражанне. Яны падкраліся да фургона і сталі ззаду з абодвух бакоў, адзін напроці другога. Вуж падняў руку.

---

<sup>1</sup> Галоўнае, каб гэтыя рэчы папалі ў нашы рукі (англ.).

— Узялі!

Яны з грукатам зачынілі абедзве створкі дзвярэй і засунулі засаўку ў жалезную зашчапку. Усярэдзіне Кёпфхен пачаў грукаць у сцены і крычаць:

— Адчыніце! Не бачыце, я ж у фургоне!

— That we know<sup>1</sup>,— адказаў Вуж. Абцасамі яны адштурхнулі ўбок з-пад пярэдніх колаў кліны. Падпіхаць цяжкі фургон не прыйшлося — ён сам пакаціўся ўніз. Усярэдзіне бушаваў Кёпфхен. Двое хлапчукоў завіхаліся каля дышля і па дарозе паклікалі на дапамогу другіх вучняў.

Далей за горадам на полі дарога спускалася больш спадзіста. Усё цяжэй было трымаць вялізны фургон, дом на колах, пасярэдзіне дарогі. Усе вучні ўчапіліся ў дышаль. Катарына бегла збоку, скрыжаваўшы на грудзях рукі, і час ад часу шаптала:

— А божачка!

Нарэшце вучням прыйшлося бегчы подскакам.

— А цяпер направа! — скамандаваў Пётр.

Фургон, набіраючы скорасць, пакаціўся па спадзістым аўсяным полі ў лес, за якім знаходзіўся бераг рэчкі. Вучні адскочылі ад дышля ўбок. Фургон уляцеў у лес і захрас там, схаваўшыся ў лісцях. Дышаль і некалькі тонкіх дрэўцаў паламаліся.

Кёпфхен усё біў кулакамі ў сцены фургона і крычаў:

— Выпусціце мяне!

Вуж адказаў яму:

— Заўтра раніцаю. Але калі вы не перастанеце крычаць, мы спусцім фургон у Майн. Тады вам прыйдзеца крыху паплаваць.

Яны заспяшаліся назад. Вуж з нажоўкаю ў руках ужо кленчыў каля акна з тоўстымі кратамі. І тут Вучоны, лагодна ўсміхаючыся, сказаў:

---

<sup>1</sup> Гэта мы ведаем (англ.).

— Дзверы ў сутарэнне адчынены, ключ тарчыць у замку.

Вучні працавалі ўсю ноч. Калі стала світаць, яны вывезлі толькі дзве трэці таго, што было ў сутарэнні. Гэтым яны і здаволіліся. Сутарэнне ў манастырскай царкве было забіта да самай столі.

Пётр адразу ж напісаў пра ўсё капітану Лібэну і пра тое, дзе стаяў фургон. Па дарозе дадому ён аддаў пісьмо ў дом ваенных улад. Раніцаю а дзесятай гадзіне чатыры салдаты паехалі за горад і адчынілі фургон. Двухметровы Кёпфхен ляжаў сярод тавараў на ўвесь свой вялізны рост. Знясілеўшы, ён заснуў. Яны забралі яго з сабою.

(Пазней, у час папярэдняга следства, было ўстаноўлена, што гэтую махінацыю фінансавалі ўсе трыццаць сем членаў таварыства астралагаў. Арыштавалі ўсё таварыства. Пасля таго як Цвішэнцаля выпусцілі на волю, ён зноў наладзіў гандаль у значна большых маштабах. Ён быў аптавіком, на яго працавала мноства дробных спекулянтаў.)

На чарговым сходзе вучні прынялі рашэнне як мага хутчэй раздаць усе прадукты — вельмі ўжо вялікім і цяжкім было людское гора. Некалькі дзён яны кармілі значную частку жыхароў горада. Аб гэтым толькі і гаварылі ў горадзе.

На гэты раз капітан Лібэн надумаў сур'ёзна заняцца хлапчукамі, якія некалькі дзён памагалі амерыканскім ваенным уладам карміць жыхароў горада. След да выяснення справы знайшоўся дзякуючы салдату, якога пасля першага паходу за Цвішэнцалевымі прадуктамі адцягваў ад дзвярэй ваеннага будынка Вуж, расказваючы яму бацькаву гісторыю. У інтэрнацыянальнай брыгадзе змагаўся толькі адзін жыхар Вюрцбурга. Выявіць яго прозвішча было лёгка. Капітан паслаў салдата да фраў Бах з просьбаю прыйсці да яго з сынам.

Вуж прыйшоў не з мацераю, а з Катарынаю і вучнямі. Па дарозе да будынка ваенных улад, каля фантана, дзе год таму назад Ёган з намазаным клеём плакатам у руках чакаў, калі праб'е адзінаццаць гадзін, яны правялі імправізаваны сход.

Вучоны сказаў:

— Нам трэба папрасіць прывілеі — каб усіх нас пасадзілі ў адну камеру.

— І мяне таксама! — усклікнула Катарына і ўмольна паглядзела на Вужа, які ў адказ буркнуў:

— Ты толькі цыравала. Табе ён нічога не зробіць.

— Не, не! Я ўзяла споднікі.

Фраў Гонер, Квактуха і жанчына з сівымі валасамі, якая трымала за руку трохгадовую дзяўчынку, спыніліся па другі бок фантана і глядзелі ўгору на дамок, дзе працавалі два страхары. Яны якраз ставілі новы франтон. Усе дамы навокал былі разбураны. Зубчастыя зялёныя ўзгоркі руін ужо схаваліся пад пышным дываном травы і рознага пустазелля.

— Мяснік Фрыц адбудоўвае свой дом. Грошай жа ў яго хапае, — сказала Квактуха.

Трохгадовая дзяўчынка, якая яшчэ ніколі не бачыла неразбуранага будынка, паказала пальчыкам угору на страхароў і сказала:

— Вунь тыя людзі наверсе нішчаць прыгожую траву.

Вуж сунуў рукі ў кішэні.

— Калі мне ўдасца пранесці з сабою нажоўку, мы там доўга не затрымаемся.

— Я магу схаваць яе пад сукенкаю.

Вучоны лагодна ўсміхнуўся Катарыне.

— Арыштаваных добра абшукваюць, іх прымушаюць аддаваць усё, нават шлейкі, каб яны не павесіліся на іх.

— Няхай яны самі вешаюцца на нашых шлейках. — Вуж быў у баявым настроі.

З-за фантана пачуўся голас фраў Гонер. Сёння раницаю яна зноў знайшла ў сваім сутарэнні фунт кавы і распіску.

— Ісусавых вучняў паслаў бог.

— Вось голас народа, — з гордым спакоем адзначыў Пётр. — Нам пара ісці.

Салдат павёў іх па прыступках наверх. Пастукаўшы ў дзверы, ён адразу ж зайшоў у пакой і з ухмылкаю далажыў:

— Прыйшлі Ісусавы вучні. Дванаццаць штук і адна дзяўчынка.

У вялікім нізкім пакой стаялі шафы для спраў. Столь, як і ва «Утульным лёху», упрыгожваў размаляваны чырвонымі і блакітнымі фарбамі старадаўні рэльеф — мадонна з пранізаным сэрцам. Капітан сядзеў за сталом спінаю да акна.

— Колькі? — спалохана папытаўся ён. — Дванаццаць?

Салдат напамніў яму гісторыю двухтысячнай даўнасці.

— Столькі іх было і тады.

— All right, — пакорна сказаў капітан і паспрабаваў выглядаць страшным. Але, калі яны пачалі заходзіць і паўколам станавіцца перад пісьмовым сталом — Катарына пасярэдзіне, — яго ледзь прыкрытая сімпатыя да іх паказалася ва ўсмешцы.

Вуж, сейсмограф пачуццяў, адразу ўчапіўся за гэты выратавальны круг. Ён, як роўны, усміхнуўся ў адказ і са спазненнем прывітаўся:

— Good morning, captain<sup>1</sup>.

У час крызісу 1929—1932 гадоў капітан, тады яшчэ пастаянна галодны хлапчук прыкладна такога ж узросту, як і вучні, сам належаў да шайкі хлапчукоў, якая кожны дзень выходзіла на вуліцу, каб, пагарджаючы

<sup>1</sup> Добрай раницы, капітан (англ.).

законамі Злучаных Штатаў Амерыкі, вырваць у горада Нью-Йорка кавалак хлеба. Перад ім цяпер стаяла яго маладосць. Ён не ведаў, што рабіць. Нарэшце папытаўся ў Катарыны, ці належыць да вучняў і яна.

— Кэтхен — ганаровы член. Яна толькі цыруе, — адразу ж адказаў Вуж. — Не можам жа мы раздаваць адзежу парванаю. Дый іголак няма. Усё наогул страшэнна цяжка, капітан, вы ж самі ведаеце. Добраахвотна ніхто нічога не дае. Вы аднаго разу казалі прамову. Добра! А што выйшла? Нічога! Вам трэба было проста канфіскаваць усе лішнія рэчы. Так, як мы. Мы, вядома, далі б вам адрасы.

Тут узлавалася Катарына:

— Але ж ты ведаеш, што цяпер не асталося нікога, у каго што-небудзь можна ўзяць.

Тое, што Вуж паспрабаваў зрабіць яго сваім хаўруснікам, відаць, канчаткова ашаламіла капітана. Двухсэнсоўна ўсміхаючыся, ён сказаў:

— Ты хочаш сказаць, што нам трэба працаваць сумесна?

— That's what I mean, captain<sup>1</sup>.

— А цяпер паслухайце мяне. Крадзеж і цяпер крадзеж, за яго караюць турмою. Я магу пасадзіць вас у турму і трымаць там, пакуль вы не састарэецеся і не пасівеце.

— Так доўга нельга, — заўважыў Вучоны і ў одуме нагнуў галаву. — Самы вялікі тэрмін пакарання за крадзеж — тры гады.

— Ты часам не сын пана следчага Шоленбруха?.. Глядзі ты, каго я тут бачу? — здзівіўся ён, пазнаўшы Давіда. Але той замест адказу абурана паціснуў плячыма і падняў угору тонкія бровы, быццам само сабой разумелася, што ён не можа не належаць да іх.

Капітан адразу ж дакрануўся да балючага месца

---

<sup>1</sup> Якраз гэта я і маю на ўвазе, капітан (англ.).



Таёмнага таварыства Ісусавых вучняў. Ён папытаўся, ці не бралі яны сабе часткі ўкрадзеных рэчаў.

Пётр адказаў:

— Толькі самае неабходнае, і нават крыху меней. Не болей двух-трох працэнтаў. Але вы павінны зразумець гэта. У нас жа ў саміх нічога няма.

— Колькі ж будзе тры працэнты ад старых штаноў?

Вуж паспрабаваў жартаваць, каб узняць іх дух. Паказаўшы ва ўсмешцы далікатныя зубы, ён сказаў:

— О, прыкладна адно лычка каўбасы «саямі».

Але ён не меў поспеху.

Вочы ўсіх былі скіраваны на капітана. Той, з добраю доляю пагрозы ў голасе і ў позірку, сказаў:

— Па пэўных прычынах вам цяпер нічога не будзе, але толькі цяпер — калі вы кончыце з гэтым раз і назаўсёды.

Тады ім прыйшлося б распусціць Таёмнае таварыства, а яно зрабілася вучням даражэй за ўсё на свеце. Маўчанне зацягнулася.

Капітан звярнуўся да іхняга гонару.

— Мне дастаткова будзе вашага слова.

Ад хвалявання Пётр загаварыў значна танчэйшым голасам, чым звычайна.

— Вось так адразу мы не можам даць абяцання. Нам трэба спачатку правесці сход і вырашыць пытанне галасаваннем, так сказаць, дэмакратычна...

Вучоны перабіў яго. Вытанчанымі словамі ён зрабіў контрпрапанову.

— Скажыце, а можа, хопіць, калі мы цяпер паабяцаем зараз жа паведаміць пра невыкананне вашага патрабавання — калі людское гора прымусіць нас пайсці на гэта?

— Можаце тады арыштоўваць нас, — сказаў Вуж. Да яго зноў вярнуўся баявы настрой, і ён перайшоў у контрнаступ. — Яго цяпер няма сярод жывых. Але на-

вошта вы тады выпусцілі Цвішэнцаля на волю? Мы ж вам паслалі цыгарэты, seventeen cartons, каб даказаць, што ён спекулянт. А вы яго выпусцілі на волю. І цяпер хочаце пасадзіць у турму нас? All right, captain! Але ж ці справядліва гэта?

Вужава логіка, здавалася, спадабалася капітану. Ён пачаў абараняцца як абвінавачаны.

— Мы тады нічога не маглі зрабіць, бо Цвішэнцалева справа ўваходзіла ў кампетэнцыю нямецкага суда.

Калі ж Вуж усклікнуў, што тады трэба было пасадзіць у турму ўвесь нямецкі суд, капітан, усміхаючыся, згадзіўся:

— Гэта, мабыць, было б самае лепшае.— Ён зрабіў ім яшчэ адзін крок насустрэч.— А калі я папрашу вас — вы перастанеце? Дзеля мяне?

Гэта моцна ўразіла. Ці ж маглі яны адмовіць цудоўнаму амерыканцу? Але распусціць Таемнае таварыства Ісусавых вучняў было вельмі ўжо балюча. Пятровы губы задрыжалі, і ён ледзь выціснуў з сябе:

— Нам спачатку трэба падумаць.

— All right, ідзіце цяпер. Але падумайце грунтоўна.

Выходзілі яны неахвотна. Катарына прысела ў лёгкім паклоне. Ён глядзеў ім услед, усміхаўся з сімпатыяй і думаў, што калі-небудзь гэтыя вучні стануць не самымі дрэннымі немцамі.

## XIV

Слуханне справы было прызначана на 15 мая. «Для грамадскасці працэс мае прынцыповае значэнне,— напісаў перад гэтым у сваёй газеце Ёганаў бацька.— Ахоўнікі закону не пакаралі забойцу Фройдэнгаймаў. Зганьбаваная нацыстамі дачка прывяла ў выкананне прысуд, які па закону належала вынесці забойцу яе

бацькоў. Ахвяра нацыстаў зрабіла тое, чаго не захацелі зрабіць законнікі. Каго ж тут вінаваціць?»

Усе паўднёвамямецкія газеты, сярод іх дзве мюнхенскія, прыслалі сваіх карэспандэнтаў. За гадзіну да пачатку слухання справы высокая, абшытая да самай столі дубам зала суда прысяжных была перапоўнена. Пятру, Ёгану і Вучонаму ўдалося пралезці ў залу — непаўналетнім уваход быў забаронены. Вужа два разы выганялі, але ён усё-такі ўладкаваўся каля задняй сцяны побач з Пятром. Капітан Лібэн і Ёганаў бацька сядзелі ў першым радзе, паблізу ад стала абаронцы. Пракурораў стол стаяў на другім баку залы. Злева і справа ад судовага стала сядзелі прысяжныя засядацелі — прафесар гісторыі Геберляйн, філосаф і матэматык доктар Бук, адна жанчына і тры рамеснікі.

Калі ў залу ўвялі Рут, старшыня і два члены суда размаўлялі паміж сабою. На Рут была чорная люстрынавая спадніца і вязаная ружовая начная кофточка. Позіркі пяцісот глядачоў быццам адскоквалі ад яе. Яна болей не была нежывая дзяўчына, якую калісьці ў Шпесарце перавозіў цераз рэчку паромшчык.

Марцін, Давід і Ёгана сядзелі ў пакоі для сведкаў на адной лаўцы з двума мужчынамі, якія ўжо два разы хацелі, але так і не змаглі выступіць на судзе як сведкі. Іх запрасіў абаронца. Яны ціхенька гаварылі пра паасобныя дэталі сцэны забойства на Рыначнай плошчы. Ёгана ўзяла Давіда за руку, але ён адразу вырваў яе, сціснуў губы і сказаў:

— Не бойцеся за мяне.

— Першы ўдарыў Цвішэнцаль.

— Пэўна ж, — пацвердзіў другі. — Яго ўдар як бы запрашаў да забойства... — Тут ён убачыў на сцяне таблічку са словамі: «Сведкам забараняецца размаўляць паміж сабою» і пакасіўся на Кёпфхена, што сядзеў напроці. Той знаходзіўся ў папярэднім зняволенні. Побач з ім стаяў паліцэйскі.

Старшыня спачатку выясніў анкетныя звесткі ў Рут, а потым папытаўся ў яе, ці прызнаецца яна, што 16 сакавіка 1947 года ў восем гадзін вечара застрэліла Цвішэнцала. Прысяжны засядацель доктар Бук у гэты час чарціў на аркушы паперы нейкія геаметрычныя фігуры. Ён падняў галаву толькі тады, калі старшыня папытаўся:

— Вы не раскайваецеся ў тым, што зрабілі?

Яна адказала:

— Я ў гэтым ніколі не буду раскайвацца.

— Так мала значыць вам жыццё чалавека?

— А што значыла яму жыццё маіх бацькоў?

— І вы не адчуваеце ніякай віны?

— Я з таго часу адчуваю сябе лепей.

— Вось як,— сказаў старшыня і, усміхаючыся, паглядзеў на перапоўненую залу.

Старшыня суда, даўні сябар следчага, што выпусціў на волю Цвішэнцала, паходзіў са старой судзейскай сям'і. Яго дзед быў міністрам юстыцыі ў Баварыі. Тоўсты чырвоны твар старшыні быў падобны на твар шынкара і сведчыў аб прыхільнасці да гарэлкі. У яго былі ясныя, разумныя вочы. Ён ніколі не належаў да нацысцкай партыі.

— Адкуль у вас рэвальвер?

— Я знайшла яго ў Шпесарце, летась у ліпені, калі ішла з Франкфурта ў Вюрцбург.

— Няўжо ў Шпесарце рэвальверы валяюцца на дарозе?

— Застрэліўся нейкі мужчына. Я ўзяла з сабою яго рэвальвер на той выпадак, калі да мяне пачнуць прыставаць мужчыны.

— Вы баіцеся мужчын? — Толькі ў дрыготкім мірганні правага века выявілася яго ўсмешка.— Але ў Вюрцбургу вам болей не трэба было баяцца мужчын, бо вы жылі з доктарам Марцінам. А ён знаў, што ў вас ёсць рэвальвер?

— Не. Я яго схавала. Мне стала вядома, што пан Цвішэнцаль, як і раней, жыве ў Вюрцбургу.

— Вы хавалі рэвальвер цэлых дзевяць месяцаў знарком, каб застрэліць Цвішэнцалья?

— Гэтак.— Яна, згаджаючыся, кіўнула галавою, як чалавек, які заўсёды гаворыць тое, што думае.

— Абвінавачаная прызналася. Матыў ясны. Усё ясна. Наўмыснае забойства. Ужо можна ісці раіцца і выносіць прысуд,— жартуючы сказаў прафесар Геберляйн доктару Буку, які зноў стаў чарціць геаметрычныя фігуры.

Калі ўвялі Кёпфхена, нехта ў цішыні гукнуў:

— Аказваецца, ён займаецца не толькі зоркамі.

Шыракаплечы двухметровы гігант стаў побач з Рут. Яны выглядалі як жывая ілюстрацыя да «Падарожжа Гулівера».

— Раскажыце, што вы бачылі.

— Я праводзіў свайго сябра дадому, да дзвярэй у сад, дзе і развітаўся з ім. Праз нейкі момант пачуў тры стрэлы і паспяшаўся назад. Фройляйн Фройдэнгайм прайшла міма мяне цераз гародчык. У руках у яе быў рэвальвер. Цвішэнцаль ляжаў у лужы крыві. Ужо мёртвы. Я зараз жа пайшоў па паліцыю.

— Як паводзіла сябе абвінавачаная? Была ўсхвалявана?

Гігант са свае вышыні зірнуў уніз на Рут і адмоўна паматаў галавою.

— Яна была такая ж спакойная, як і цяпер.

Наступны сведка быў Марцін. Парушаючы парадок, ён спачатку падышоў да Рут, якой даўно ўжо не бачыў, і падаў ёй руку. Яна сказала толькі:

— Марцін.

Яе тон узрушыў яго. Ён яшчэ раз дакрануўся да яе рукі.

Суд адклаў прывядзенне Марціна да прысягі, бо

яго падазравалі ў саўдзельніцтве. Старшыня папытаўся:

— Вы ў блізкіх адносінах з абвінавачанаю?

— Фройляйн Фройдэнгайм жыве ў мяне.

— Вы асцярожны ў словах. Дакладнае веданне спосабу жыцця абвінавачанай важна для вынясення правільнага прыговору.

Марцін зноў падняў верхнюю губу над доўгімі зубамі. Злая ўсмешка не пакідала яго твару, калі ён, скрывіўшы позірк долу, сказаў:

— Фройляйн Фройдэнгайм адвезлі ў Аўшвіц, а адтуль у Варшаву, у публічны дом. Два гады яна правяла ў публічным доме. Мне здаецца, што і гэты бок яе спосабу жыцця важны для вынясення правільнага прыговору.

— Гэта справа прысяжных засядацеляў. У вас калі-небудзь раней быў намер ажаніцца з абвінавачанаю?

— Я і цяпер маю гэты намер.

Старшыня суда над Марцінаваю галавою звярнуўся да залы:

— Раз вы так цесна звязаны з абвінавачанаю, то, мусіць, ведалі, што ў яе быў рэвальвер і што яна мела намер забіць Цвішэнцалю.— Ён зірнуў на яго.— Адказвайце.

— Вы ў мяне ні пра што не пыталіся. Вы нешта сказалі публіцы.

— Папярэджваю вас, што за непрыстойныя паводзіны да суда вас могуць прыцягнуць да адказнасці.

— Марцін нічога не ведаў,— усклікнула Рут. Яна міжволі ўстала з месца.

Ён павярнуўся, з усё большай радасцю ўглядаючыся ў яе спалоханы твар, і нарэшце сказаў:

— Я нічога не ведаў.

— Раскажыце праўдзіва, што адбылося ў дзень забойства ўвечары.

— Фройляйн Фройдэнгайм вярнулася дадому і сказала, што застрэліла Цвішэнцалю. Мы асталіся чакаць паліцэйскіх. Яны прыйшлі і арыштавалі фройляйн Фройдэнгайм.

Потым дапыталі паліцэйскіх. Абодва пасведчылі, што Рут пры арышце адразу, без іхніх пытанняў, сама прызналася ў забойстве. Тут абаронца раўнадушна адзначыў:

— Ніхто і не аспрэчвае, што абвінавачаная застрэліла Цвішэнцалю, застрэліла наўмысна, з жаданнем і ў ясным розуме.

Пакуль пракурор здзіўлена і задумліва глядзеў у яго бок, выклікалі аднаго з сведкаў абароны, наборшчыка Ганса Франка, нізенькага крываногога чалавечка з коратка астрыжанаяю круглаю галавою і мяккімі губамі, якія добра пасавалі адна да аднае. Сябры лічылі яго надзейным, чэсным чалавекам. Ён заўсёды стараўся прытрымлівацца сярэдзіны і ніколі не сходзіў з гэтай пазіцыі. Свайму сыну, члену Таемнага таварыства Ісусавых вучняў, ён не раз паўтараў, што яму нельга браць прыкладу з вучняў. Бо яны парушаюць закон.

— Раскажыце, што адбылося на Рыначнай плошчы ў тую нядзелю, калі загінулі бацькі абвінавачанай. Не тое, што казалі пазней, а толькі тое, што вы бачылі самі.

— Была прыгожая раніца ў нядзелю.

— Гэтага раскажыце не трэба.

Але ён, відаць, падрыхтаваўся пачынаць расказ менавіта гэтак.

— Было вельмі прыгожа, ззяла сонца, — сказаў ён і паказаў рукою на дзверы пакоя для сведкаў. — Мой сябар Фаўльштых і я — мы абодва члены пеўчага таварыства «Між зялёных дрэў» — ішлі на рэпетыцыю. Пераходзячы Рыначную плошчу, пасярэдзіне каля фантана мы раптам пачулі нейкі крык. Мы вельмі здзіві-

ліся і сталі аглядацца на бакі, бо, акрамя нас, на Рыначнай плошчы нікога болей не было. Але тут з Рыначнага завулка паказаліся ўжо людзі, іх было каля сотні, яны ішлі цераз плошчу проста да фантана. Якога-небудзь парадку ў працэсіі не было. Страшэнная неразбярыха. Людзі крычалі. Пасярэдзіне ішлі муж і жонка Фройдэнгайм і фройляйн Рут. Яе маленькага браціка я спачатку не заўважыў. Каля фантана натоўп спыніўся. Цвішэнцаль падняў угору бізун. Усе змоўклі. Ён закрычаў, што яўрэйскія свінні хочучь, каб Германія прайграла вайну. «Ах не, ах не»,— усклікнула фраў Фройдэнгайм. Але ён ударыў яе скураным бізуном па твары. Пан Фройдэнгайм памкнуўся абараніць жонку. І тады Цвішэнцаль пачаў біць іх бізуном, біў доўга, пакуль абое не ўпалі. А потым пачалі біць другія. Яны ўсё білі і білі іх бізунамі і гумавымі дубінкамі. Тапталі твары абцасамі ботаў. Потым пацягнулі... маленькі брацік... за ногі пацягнулі трупы да рыначнай фуры і ўскінулі іх на яе. Маленькі брацік...

— Ну, што там было з малым?

— Ён з плачам пабег да фуры і паспрабаваў узлезці на яе.— Наборшчыкавы губы задрыжалі. Ён паказаў на дол. Але змог выціснуць з сябе толькі: — Брук... лужа крыві...

— Можаце сесці,— сказаў старшыня суда і зірнуў на залу. Ніхто не варушыўся, пяцьсот твараў знерухомелі, як на карціне. Рут згорбілася і глядзела перад сабою, быццам зноў бачыла сябе на Рыначнай плошчы, як тады, пяць з паловаю гадоў таму назад. Яна падняла вочы, калі чарговы сведка гаварыў ужо некалькі мінут.

Кучаравістыя чорныя валасы слесара Фаўльштыха, першага тэнара пеўчага таварыства «Між зялёных дрэў», напалову перамяшаліся з сівымі. Голас у яго ішоў аднекуль з глыбіні горла, ён, здавалася, жаваў паветра. Словы, як кулі, каціліся з маленькага рота.



— ...Але першы ўдарыў Цвішэнцаль, вось у чым рэч.

— А што зрабілі з абвінавачанаю?

Слесар збянтэжана паглядзеў на Рут.

— Цвішэнцаль... трупы ўжо ляжалі на фуры... ён... разарваў блузку і сарочку на фройляйн Рут. Блузку ён зусім сцягнуў з яе і кінуў у лужу крыві.

— На плошчы тады, пэўна, быў страшэнны беспарадак — і менавіта вось такія дэталі вы ўспамінаеце гэтак дакладна праз пяць з паловаю гадоў?

— Такое не забываецца. І як яна паўголая, у бацькоўскай крыві стаяла перад мужчынамі,— сказаў ён, быццам сам сабе.— Блузка была белая, накрухмаленая.

Старшыня суда ўсміхнуўся.

— Вы і гэта яшчэ памятаеце?.. Хто-небудзь тады пратэставаў?

— Пратэставаў? — Ён апусціў павекі.— Хацеў бы я ведаць, хто асмеліўся б на гэта. Што тады было б з ім!.. Калі трупы цягнулі за ногі, нехта вельмі жажліва закрычаў, здаецца, гэта была фройляйн Ёгана.

— Бачыце, і ніхто нічога ёй не зрабіў,— сказаў старшыня суда і загадаў паклікаць Ёгану і Давіда.

Ёгана праз тры тыдні павінна была радзіць. Вужава маці пазычыла ёй шырокую чорную сукенку. Давід, якому з месяц таму назад пайшоў трынаццаты год, быў у сінім, як у маракоў, пінжачку пятнаццацігадовага Вучонага. Пінжачок у плячах быў шыракаваты, а рукавы віселі аж па самыя кончыкі пальцаў.

Старшыня сказаў:

— Калі вам цяжка стаяць...

Ён падаў знак судоваму служку, і той прынёс крэсла. Ёгана села, Давід нерашуча зрабіў да яе тры крокі і зноў стаў побач. Ён апусціў свой далікатны твар долу. Чорныя бліскучыя валасы, моцна зачэсаныя назад, здавалася, былі яшчэ вільготныя.

— Вы тады жылі ў доме, які належаў мужу і жонцы Фройдэнгайм. Дзе вы былі, калі арыштоўвалі сям'ю?

— Я сядзела з Рут у дворыку за домам. Мы кармілі гусей і якраз гаварылі пра тое, ісці ці не ісці нам пасля абеду ў Файтцэхайм, каб паглядзець у палацавым садзе на лебедзяў. І тут з'явіўся...

— Што было надзета на абвінавачанай?

Падумаўшы, яна адказала:

— Чорная сукенка і белая блузка. Такая ж, як і ў мяне.

— Белая блузка? Вы ўпэўнены?

— Мы купілі блузкі літаральна за пару дзён да гэтага, бо яны былі такія танныя. У Шварцшыльда на Айхгорнштрасэ!

— І тут, вы казалі, з'явіўся... Хто з'явіўся?

— Прыйшоў Цвішэнцаль. Ён спыніўся на прыступках і крыкнуў: «Вось яна дзе, усходняя прынцэса!» Потым секануў бізуном па скрынцы, на якой сядзела Рут, і зароў: «Можа, ты ўстанеш?» Тут ён дадаў дрэннае слова, падняў яе за вуха ўгору і ўдарыў раз, потым другі па твары тыльным бокам далоні... Бацькі яе ўжо стаялі перад домам у акружэнні нацыстаў. Іх павялі па Домштрасэ, а адтуль пераз увесь горад да вакзала, а потым зноў назад да Домштрасэ і па Рыначнаму завулку на плошчу. Натопі усё большаў. На Рыначнай плошчы...

— Хто ўдарыў першы?

— Цвішэнцаль! І гэта як бы паслужыла сігналам біць, ён як бы сказаў другім: цяпер забіце іх.

— Гэта, як я разумею, ваша асабістае ўражанне. А што, уласна, адбылося з хлопчыкам пазней?

— Я адвезла яго ў вёску пад Ашафенбургам, да знаёмага селяніна. Хлопчыку было тады ўсяго сем гадоў.

— А вам колькі было тады гадоў?

— Семнаццаць.

— А цяпер вы замужам?

— Я не замужам.

— Так, значыцца, вы не замужам.— Ён зноў паглядзеў у залу і толькі праз нейкі момант звярнуўся да Давіда:

— У селяніна ты ж, канечне, меў многа яды. А мы ў горадзе часам наогул нічога не мелі. Бачыш, табе там жылося значна лепей. Ну, а цяпер скажы мне, хто першы зрабіў нешта тваёй маме там, на Рыначнай плошчы?

Давід паматаў галавою. Чатыры хлапчукі каля задняй сцяны ўзлезлі на крэслы.

— Дзе ж ты там стаяў?

— Каля мамы.

— Тады ты не мог не бачыць, што тваю маму спачатку ўдарыў адзін чалавек. Што ты скажаш?

Ёгана не стрымалася:

— Ён ужо ўсю дарогу моцна плакаў, а на Рыначнай плошчы ўвесь час чапляўся за матчыны ногі.

— Вам дазваляецца гаварыць толькі тады, калі вас папытаюць.

— Бо я гэта ведаў ужо па дарозе,— сказаў Давід Ёгане.

Старшыня суда лагодна заўважыў:

— Ты павінен адказаць мне.

— Бо Цвішэнцаль яшчэ ў нас дома ў пакоі дастаў свой рэвальвер.

— Адкуль ты ведаеш, што гэта быў Цвішэнцаль?

— Ён жа быў блокварт. І ён цэліў у маю маму. Але потым засмяўся і сказаў: «Так хутка не варта, крыху пачакаем. Перш зробім яшчэ нядзельны шпацыр». Таму я ўжо па дарозе ведаў усё.

Калі пасля абедзеннага перапынку старшыня суда аб'явіў, што допыт сведкаў скончаны, і папрасіў судовага псіхіятра зрабіць заключэнне пра стан псіхікі Рут, адбылася спрэчка. Абаронца папытаўся, ці запрашаў сведкаў пракурор.

— Відаць, не, бо іначай я дапытаў бы іх.

— Пры забойстве мужа і жонкі Фройдэнгайм прысутнічала каля сотні асоб, як выпадковых людзей, так і нямала такіх, хто сам непасрэдна ўдзельнічаў у забойстве. Каб прыняць правільнае рашэнне, прысяжным засядацелям вельмі важна даведацца, па якой прычыне пан пракурор не запрасіў нікога з відавочцаў.

— Гэта выключна справа пана пракурора, запрашаць яму сведкаў ці не.

— Відаць, пракуратура нават не асмельваецца запрасіць сведкаў, каб даказаць, што Цвішэнцаль невінаваты ў забойстве сям'і Фройдэнгайм.

— Такое заключэнне вы можаце зрабіць у прамове перад судом, а не цяпер, у час слухання справы.

— Перш чым зрабіць заключэнне пан судовы псіхіятр, я, як абаронца абвінавачанай, лічу сваім абавязкам звярнуць увагу прысяжных засядацеляў на выключна важны бок гэтага працэсу. Цвішэнцалю, забойцу Фройдэнгаймаў, пасля звяржэння нацысцкага рэжыму не прыцягнулі да адказнасці, хоць сведкі Франк і Фаўльштых адразу ж пасля вайны пісьмова звярнуліся ў пракуратуру з просьбаю выслухаць іх. Нядаўна, пасля арышту Цвішэнцалю за спекуляцыю, яны яшчэ раз прапанавалі свае паслугі. І зноў ніхто не паварушыў і пальцам. Следчы нават не дапытаў сведкаў. Ён выпусціў Цвішэнцалю на волю.

Пракурор накінуўся на яго:

— Пра што вы тут, уласна, гаворыце? На працэсе абвінавачваецца не Цвішэнцаль, а Рут Фройдэнгайм, якая застрэліла яго.

Старшыня ўхвальна кіўнуў галавою.

Абаронца не адступаў:

— На гэтым працэсе абвінавачваецца нямецкая юстыцыя.

Прысяжны засядацель доктар Бук даволі гучна ска-  
заў прафесару Геберляйну:

— Менавіта так.

Чырвоны, прапіты твар старшыні суда пацямнеў  
яшчэ болей.

— Вы дазволіце цяпер пану судоваму псіхіятру вы-  
ступіць са сваім заключэннем?

Абаронца цвёрда стаяў на сваім:

— Па нямецкаму праву матывы злачынства ўліч-  
ваюцца пры вынясенні прыговору. Хачу спадзявацца,  
што і пан судовы псіхіятр улічыць у сваім заключэн-  
ні, што абвінавачаная застрэліла нацыста, забойцу  
бацькоў, якога належала асудзіць да пажыццёвага  
зняволення, але якога ніхто так і не пакараў.

У псіхіятра быў хударлявы птушыны твар з чорны-  
мі вусамі, чорнаю казлінаю бародкаю і залатымі аку-  
лярамі. Яго валасы былі падобны на пасму конскіх  
валасоў. Ён апублікаваў некалькі твораў аб псіхаана-  
лізе Фрэйда і ў колах спецыялістаў лічыўся сур'ёзным  
вучоным. Перад сталом суда ён стаяў як вучоны, што  
чытае лекцыю студэнтам. Ён пачаў з агульнай заўвагі.  
Сярод тых, хто выжыў у канцэнтрацыйных лагерах,  
сустракаюцца выпадкі псіхічных захворванняў, якіх  
да нацысцкага панавання ў такіх формах не было. Гэ-  
тыя новыя феномены чалавечай душы псіхіятр можа  
ацэньваць цяпер толькі розумам.

«У асобе фройляйн Фройдэнгайм, якую семнацца-  
цігадовай, яшчэ нявіннай дзяўчынай перш адвезлі ў  
Аўшвіц, а потым у публічны дом, псіхолаг сутыкнуўся,  
бадай што, з самым цяжкім, выключным выпадкам.  
Па павярхоўнай ацэнцы яна зусім нармальная. Гэта  
ўражанне падманнае. Каб з'арыентаваць прысяжных

засядацеляў, хачу звярнуць іх увагу на тое, што асобы, якія пасля цяжкіх перажыванняў становяцца псіхічнахворымі, трацяць здольнасць лагічна мысліць, ім уласціва ненармальна моцная эмацыянальнасць. Фройляйн жа Фрөйдэнгайм увесь час думае лагічна, нават вельмі абвострана. Яна, нягледзячы на згубныя перажыванні, такая спакойная, быццам з ёю нічога не здарылася. Гэты стан можна растлумачыць толькі тым, што ў Аўшвіцу і ў публічным доме поўнасю памерлі яе пачуцці. Яна застрэліла чалавека, а потым спакойна пайшла дадому і стала там чакаць арышту, быццам нічога і не было. Яна нічога не адчувае, ні страху, ні раскаяння. Так, ёй нават здаецца, што яна адчувае сябе цяпер лепей — як чалавек, што зрабіў карысную работу і здаволены гэтым. Тлумачэнне тут адно: поўнае адміранне пачуццяў, а яно прыводзіць да адмірання пачуццёвых бар'ераў, якія неабходны, каб жыць у грамадстве. Адсюль вынікае, што яна болей не здольна адчуваць віны і адказнасці. Фройляйн Фрөйдэнгайм, варта жалю ахвяра нацыстаў, не можа адказваць за свае ўчынкi. Яе трэба накіраваць у адпаведную ўстанову».

Нечакана для Рут, выпадкова падняўшай галаву, пракурор некалькі разоў адабральна кіўнуў галавою. Псіхіятр сеў на сваё месца. Тут падняўся абаронца, і псіхіятр здзіўлена павярнуў галаву і з глыбокім інтарэсам слухаў тое, што ён сказаў:

— Вось тут у мяне афіцыйна заверанае заключэнне пана прафесара К. Прафесар К., вучоны з еўрапейскім імем, былы настаўнік пана судавага псіхіятра. Перш чым перадаць суду арыгінал заключэння і восем натарыяльна завераных копій, хацеў бы цяпер з дазволу пана старшыні суда прачытаць яго важнейшыя палажэнні. Прафесар К., у прыватнасці, піша:

«Пасля таго як я на працягу тыдня кожны дзень размаўляў з фройляйн Фрөйдэнгайм, кожны раз не ме-

ней гадзіны, я прыйшоў да вываду, што яна, калі гаварыць пра стан псіхікі, поўнасьцю адказвае за свае ўчынкi. Яна не душэўнахворая. Мне прыйшлося назіраць за адной маладой дзяўчынай-яўрэйкай, якая таксама пабывала ў публічным доме. Пазней яна пакончыла з сабою, бо яе бацькам і двум братам было сорамна за яе. Фройляйн Фройдэнгайм на гэтай прычыне з сабою не пакончыць, нават калі з-за яе будзе сорамна ўсяму нямецкаму народу. Хутчэй ёй самой будзе сорамна за нямецкі народ. Тую маладую дзяўчыну да самагабства падштурхнуў адзін бацькаў позірк. Прыклад фройляйн Фройдэнгайм яшчэ раз пацвярджае старую ісціну, што чалавек, які перанёс цяжкія выпрабаванні і не загінуў, выходзіць з іх яшчэ мацнейшы. Яна — незвычайная асоба. З яе адказаў на пытанні ў час нашых размоў вынікае, што жыццё ў публічным доме загубіла ў яе ўсякі інтарэс да самой сябе і свайго далейшага лёсу. Ёй усё роўна, што будзе з ёю. Яна гэтак жа спакойна пойдзе на эшафот, як у той вечар пайшла да дома чалавека, якога потым застрэліла. Гэты стан можна вызначыць як поўнае зьядненне пачуццяў, якое ахоплівае ўсё. Але гэта не так. Хоць ёй і ўсё роўна, асудзяць яе на пажыццёвае зняволенне ці да якой другой кары. Але яна зусім нармальна ставіцца да свайго акружэння. Глыбока сімпатызуе сяброўцы дзяцінства, якая чакае дзіця, і клапаціцца, каб яшчэ ненароджанае малое мела ўсе неабходныя рэчы. Як клапаціліва яна ставіцца да свае дванаццацігадовае сяброўкі Катарыны, а калі ў час арышту развітваецца з былым жаніхом, то клопат у яе не аб сабе, хоць яе, можа, і чакае асуджэнне на пажыццёвае зняволенне, а аб ім, таму што ў яго з-за яе могуць быць непрыемнасці. Так выяўляе свае пачуцці нармальны чалавек, які адчувае сябе грамадскаю істотаю. Ёсць падстава лічыць, што пазней яна зноў далучыцца да жыцця і сама».

Абаронца адарваў позірк ад папер і сказаў:

— Месца, дзе гаворыцца пра яе перажыванні ў публічным доме, я чытаць не стану, бо тады прыйдзеца выдаліць з залы грамадскасць. Прафесар К. далей піша: «Фройляйн Фройдэнгайм бачыла, як у яе на вачах забілі бацькоў. Потым, калі гэтая дзяўчына, у якой усё жаночкае было загублена ў публічным доме, вяртаецца ў вызваленае ад нацыстаў грамадства, яна даведваецца, што нацыста, арганізатара жаклівага забойства яе бацькоў, нават не прыцягнулі да адказнасці. Яна забівае яго. Фройляйн Фройдэнгайм поўнасьцю валодала розумам, калі наўмысна і з жаданнем забівала гэтага чалавека. У грамадстве, дзе існуе закон, яна за свой учынак павінна несці адказнасць. На жаль, у кампетэнцыю эксперта-псіхіятра не ўваходзіць рабіць вывад, ці можна ў грамадстве, дзе, як і раней, парушаецца закон, караць за тое, што яна забіла непакаранага забойцу, забойцу яе бацькоў. Я магу сказаць тут адно: калі цямнее, запальваюць святло. Гэта нармальнае з'ява. Яна запаліла святло».

У зале ўсталявалася цішыня. Калі абаронца нарэшце папытаўся ў судовага псіхіятра, ці не хоча ён выказацца аб гэтым заключэнні, старшыня суда ўсклікнуў, што суд мусіць прытрымлівацца заключэння афіцыйнага псіхіятра.

Але судовы псіхіятр устаў з месца і сказаў:

— У сваім заключэнні я падкрэсліў, што асабліва цяжка характарызаваць псіхічныя захворванні, выкліканыя знаходжаннем у канцэнтрацыйных лагерах, бо тут псіхіятр сутыкаецца з новымі, яшчэ неадследаванымі феноменамі чалавечай псіхікі. Таму ні ў якім разе нельга выключаць магчымасці, што аналіз майго шаноўнага настаўніка адпавядае стану душы абвінавачанай. Але я не магу пагадзіцца з яго думкаю, што яна павінна несці адказнасць за свой учынак.

Пракурор здаволена заківаў галавою. Ён пачаў



сваю прамову з падрабязнага апісання вечара, калі адбылося забойства, і ў заключэнне сказаў:

— Ну, а цяпер коратка падрахуем. На гэтым працэсе не прыйшлося даказваць віны злачынцы. Абвінавачаная прызналася, што Цвішэнцаля застрэліла яна. Заявіла, што з таго часу адчувае сябе лепей. Калі б мы мелі справу з нармальнаю асобаю, гэта было б адзнакаю незвычайнага ачаршчвання душы.

Потым ён працытаваў некалькі радкоў з заключэння судовага псіхіятра і яшчэ раз падкрэсліў, быццам ён быў абаронца, а не пракурор, што Рут не можа адказваць за свой учынак, бо яна душэўнахворая, і таму яе трэба змясціць у псіхіятрычную бальніцу.

Абаронца ўсміхнуўся, як чалавек, пачуўшы тое, што чакаў пачуць.

Ён быў стройны, яшчэ не сагнуты жыццём чалавек. Збярогшы свае сілы, ён выдаткоўваў іх цяпер паволі і мэтазгодна, як добра наладжаная і старанна дагледжаная машына, якая заўсёды працуе раўнамерна і таму даўжэй прадугледжанага тэрміну. Адзін з яго пярэдніх зубоў меў залатую каронку. Твар ад недадання зрабіўся бяскроўна белы.

Ён стаў засоўваць у скураны партфель паперы, быццам працэс для яго быў ужо скончаны. Адначасова ён пачаў сваю абарончую прамову і галаву падняў толькі пасля таго, як кончыў засоўваць паперы і казць першыя словы.

— У судовых залах свету рэдка бывае так, што пракурор прызнае абвінавачаную ў забойстве асобу не адказнай за свой учынак, а абаронца лічыць яе поўнасю правадзейнай. Я думаю, што ў прысяжных засядацеляў на працягу працэсу ўжо склалася пэўная думка аб прычыне такой дзіўнай перамены роляў. Перад фактам парушэння права, калі забойца Цвішэнцаль астаўся непакараны, пан пракурор не хоча паслаць Рут Фройдэнгайм у турму, а спрабуе паслаць яе ў псі-

хіятрычную бальніцу і такім чынам знайсці выйсце з гэтай дылемы. Рут Фройдэнгайм не душэўнахворая. Яна адказвала б за свае дзеянні ў дзяржаве, дзе ёсць закон. Але яна не знаходзіцца ў такой дзяржаве, бо яе прадстаўнікі парушаюць закон — аснову грамадскага жыцця. Нацысты забілі шэсць мільёнаў яўрэяў. Яўрэйка застрэліла нацыста. Нельга дапусціць, каб супраць ахвяры нацызму знайшло закон фармальнае права, якім не карысталіся супраць нацыста, забойцы яе бацькоў. Гэта было б толькі працягам аднабаковай нацыскай юстыцыі, якая маральна разлажыла частку нямецкага народа. Нацыстаў на Нюрнбергскім працэсе асудзілі паводле закону, якога не існавала ў той час, калі яны рабілі свае злачынствы. Стварылі новы закон. Прыгавор здаволіў пачуццё справядлівасці ўсіх людзей на свеце.

Ён паглядзеў на прысяжных засядацеляў.

— Судзіце і вы па сваім пачуццю справядлівасці і прызнайце Рут Фройдэнгайм невінаватай, бо ў прававой дзяржаве ў яе не было б ні намеру, ні магчымасці самой судзіць забойцу сваіх бацькоў.

\* \* \*

Пакой прысяжных засядацеляў быў таксама напалову абшыты дубам. На зацемненай сцяне над абшыўкаю рэзка вылучалася светлая пляма пасярэдзіне. Там калісьці вісеў партрэт кайзера Вільгельма, пазней — прэзідэнта Веймарскай рэспублікі, а погым на працягу дванаццаці гадоў — партрэт Гітлера. Доўгі стол, за якім раіліся засядацелі, існаваў яшчэ з тых часоў, калі засядацеляў было дванаццаць чалавек і толькі яны адны вырашалі пытанне віны і невінаватасці. Потым у 1924 годзе быў прыняты закон Эмінгера, і суд прысяжных засядацеляў істотна змяніўся — у выраку разам з шасцю прысяжнымі засядацелямі пачалі браць удзел і трое прафесійных судзяў.

Яны сядзелі пасярэдзіне, якраз пад светлаю плямаю. Перад пачаткам нарады старшыня суда абвясціў:

— Цынічны паклёп на нямецкую юстыцыю пана абаронцы варты глыбокага жалю.

Прысяжны засядацель доктар Бук адразу ж запырэчыў:

— Цынічная сама справа, а не абаронца, што звярнуў на яе ўвагу. Дзяржава, у якой следчы не хоча выслухаць двух ключавых сведкаў з яўным намерам вызваліць ад пакарання забойцу, сапраўды не правая дзяржава.

Доктар Бук лічыўся ў Вюрцбургу бяскрыўдным дзіваком-вар'ятам, да якога ніхто не ставіўся сур'ёзна. Такіх дзівакоў можна знайсці ва ўсіх нямецкіх гарадах. Кожныя пару гадоў ён змяшчаў у друку некалькі радкоў — то філасофскі тэзіс, то матэматычную формулу, — якія потым горача абмяркоўвалі філасофскія часопісы Еўропы. Але ў Вюрцбургу пра гэта ніхто не знаў. На жыццё ён зарабляў урокамі. Ён ведаў латынь, старажытнагрэчаскую і пяць сучасных моваў. Гора пасляваеннага часу амаль не закранула яго, бо і раней яго жыццё было ненамнага лепей. Ён па-ранейшаму жыў у цёмным пакоі на першым паверсе, куды прыйшоў яшчэ студэнтам сорок пяць гадоў таму назад. Там усюды ляжалі кніжкі — на кухоннай пліце, на ложку, стосамі на падлозе. У пакоі ніколі не прыбіралася. Заднія дзверы вялі ў здзічэлы садок, але туды ён за сорок пяць гадоў ні разу не выходзіў. Цяпер яму было семдзесят. Некалькі кароткіх, яшчэ цёмных валасоў звисалі на лоб. Глыбокія маршчыны на звялай скуры цягнуліся ад шчок уніз да падбароддзя.

Старшыня суда адкрыў пасяджэнне і пачаў тлумачыць прысяжным засядацелям палажэнні закона, якія датычыліся гэтай справы. Калі абвінавачаную прызнаць душэўнахвораю, яе судзіць не будуць. Тады яе прыйдзецца накіраваць у дзяржаўную псіхіятрычную

бальніцу, каб абараніць і яе і грамадства, якому яна небяспечна.

Ён хацеў тлумачыць далей, але тут яго перабіў адзін з прысяжных засядацеляў, пераплётчык Амен, сівагаловы нізенькі чалавечак у сурдуце, у якім ён быў яшчэ трыццаць гадоў таму назад на сваім вяселі. Ён сказаў:

— Але адкуль нам ведаць, душэўнахворая яна ці не, калі нават вучоныя спецыялісты не могуць прыйсці да адзінай думкі.

Калі старшыня суда паўтарыў, што прысяжныя засядацелі мусяць лічыцца толькі з заключэннем афіцыйнага псіхіятра, шкляр Фроліх заўважыў:

— Нядаўна я ўстаўляў 187 новых аконных шыб у псіхіятрычнай бальніцы, у сярэднім флігелі, куды папала бомба. Хто яго ведае, адкуль яны дасталі шкло. Але я хачу сказаць вось што: я быў там два тыдні і цэлымі днямі бачыў вар'ятаў, сапраўдных вар'ятаў. Вы і ўявіць сабе не можаце, што яны там вытвараюць і што толькі гавораць. Калі я ўспамінаю гэта, то мушу вам сказаць: фройляйн Фройдэнгайм такі ж нармальны чалавек, як і ўсе нармальныя людзі. Калі фройляйн Фройдэнгайм вар'ятка, то вар'яты ў бальніцы нармальныя людзі, і тут у мяне ў самога галава дурнее, і мне здаецца, што і я сам таксама вар'ят.

— Але ж дзяўчына ніякі там не вар'ят,— вырвалася ў парыве раптоўнага абурэння ў прысяжнага засядацеля Марыі Ібель. Твар яе ўкрыўся чырвонымі плямамі. Яна была жанчына з мяккім сэрцам і лёгкая на слёзы. У час допыту сведкаў яна некалькі разоў залівалася слязьмі. Яна была ўдава афіцыянта. Яе пляменнік загінуў у Дахаў.

Завяршаючы юрыдычнае павучанне, старшыня суда з прыкметным націскам у голасе папярэдзіў:

— Калі ж абвінавачаная будзе прызнана правадзейнаю і гэтым самым вінаватаю ў наўмысным забой-

стве, то вам астанецца толькі адно — прыгаварыць яе да пажыццёвага зняволення.

Доктар Бук, які, гаворачы, часам меў прывычку лёгенька чухаць нос, звярнуўся да старшыні суда:

— Псіхіятрычная бальніца — і як альтэрнатыва пажыццёвае зняволенне? Калі гэта так, як вы кажаце, то нам, выходзіць, астаецца адзін выбар: або прычыніць Рут Фройдэнгайм страшэнную несправядлівасць, або прычыніць ёй яшчэ адну такую ж страшэнную несправядлівасць. — Ён пачухаў нос. — Але рэч на гэтым працэсе ідзе менавіта толькі пра адно: ці можна наогул абвінавачваць Рут Фройдэнгайм, ахвяру нацыстаў — калі ўлічыць, што забойцу яе бацькі і мацеры не прыцягнулі да адказнасці.

Старшыня суда разгублена паглядзеў на яго і нарэшце, моцна ўзрушаны, усклікнуў:

— На гэтым працэсе рэч ідзе толькі пра тое, каб вынесці справядлівы прысуд.

— У дзяржаве, дзе існуе закон, гэта, канечне, і была б наша задача. Але з улікам рэальнасцей у нас на гэты працэс няма абсалютна ніякай прававой падставы. Ці, можа, і сёння мае сілу гэты бандыцкі закон: няхай жывуць забойцы-нацысты, але няхай паміраюць праціўнікі нацыстаў?

Тут падаў голас прафесар Геберляйн:

— Давайце дапусцім, што пракуратура, з намерам парушыць права, сапраўды не стала прыцягваць да адказнасці Цвішэнцаля. Ці ж абвінавачаная, застрэліўшая яго, пагэтану невінаватая? Пэўна ж не! Нават і тады яе неабходна прыцягнуць да адказнасці. — Ён усміхнуўся. — Бо, зрэшты ж, трэба калі-небудзь пачынаць усталёўваць права, калі мы хочам, каб у Германіі зноў панавалі права і парадак.

Доктар Бук паглядзеў на яго.

— У задачу прысяжных засядацеляў не ўваходзіць склейваць разбітае права за кошт Рут Фройдэнгайм.

Права павінна зноў набыць сілу толькі за кошт нацысцкіх злачынцаў, якія па-ранейшаму тысячамі жывуць сярод нас і якіх не чапае ўлада.— Ён паказаў рукою ўгору на светлую пляму.— Яго партрэта болей няма. Але яго шайтанскі злы дух па-ранейшаму жыве і моцна дзейнічае ў Германіі. Новая прававая дзяржава не можа ўзнікнуць, калі ўлада не чапае нацысцкіх забойцаў, а карае праціўнікаў нацызму. Гэта была норма пры нацыстах, і ў гэтым балоце нам прыходзіцца жыць і цяпер. Спачатку трэба ачысціць яго. Тады і толькі тады можа ўзнікнуць чыстая новая Германія.

— І я так лічу,— вырвалася раптам у афіцыянтавай удавы, якая адкінулася ў крэсле і сціснула губы, як бы гатовая да канца абараняць сваю думку.— Наш блокварт данёс у гестапа на майго пляменніка. Пляменніка забілі ў Дахаў — а блокварт цяпер служыць у паліцыі. Мне робіцца не па сабе, калі я пачынаю думаць пра гэта.

Худы, кашчавы каваль Готліб, які не прамовіў яшчэ ніводнага слова, звярнуўся да прафесара Геберляйна:

— У майго брата ёсць дачка, равесніца фройляйн Фройдэнгайм. Калі б Цвішэнцаль забіў майго брата і яго жонку і калі б Розі адвезлі ў публічны дом — мілыя мае, я за сябе не паручыўся б.

Доктар Бук гаварыў далей:

— Рут Фройдэнгайм дзейнічала як рэвалюцыянерка. Прышла маленькая замардаваная яўрэйская дзяўчына і па-рэвалюцыйнаму аднавіла растаптанае і зганьбаванае права.— Ён павярнуўся да прысяжных засядацеляў.— Нават апраўдання мала за аднаўленне права, бо ніякай прававой падставы для абвінавачвання не было. Мы толькі тады будзем справядлівыя да Рут Фройдэнгайм і адначасова зробім паслугу нямецкаму народу, калі аб'явім абвінавачванне незаконным і па гэтай прычыне адмовімся вынесці прыгавор.

— Тады мы і самі будзем дзейнічаць па-рэвалюцыйнаму,— смеючыся ўсклікнуў прафесар Геберляйн, а старшыня суда аж падскочыў на месцы.

— Гэта ж скандал. У нямецкай судовай гісторыі яшчэ ніколі не было выпадку, каб прысяжныя засядацелі адмовіліся вынесці прыгавор.

Усе ўсхвалявана перабівалі адзін аднаго. Каваль Готліб сказаў:

— На вар'ята яна папраўдзе не падобна. Але ці ж можам мы зноў адправіць у турму дзяўчыну, яна і так столькі перанесла! Гэта на ўсё жыццё пазбавіць мяне спакою.

— Я ўжо і сам увесь час думаю, як нам знайсці выхад з такога няёмкага становішча,— сказаў шкляр Фроліх перад галасаваннем.— Адзіна правільны выхад прапануе доктар Бук. Адзіна правільны выхад.

Супраць, акрамя трох прафесійных суддзяў, галасаваў толькі прафесар Геберляйн.

Пакуль раіліся прысяжныя засядацелі, частка публікі стаяла і чакала ў калідорах. Чацвёрцы хлапчукоў зноў удалося ў натоўпе прабрацца ў залу і ўздоўж сцяны пралезці наперад. Суддзі і прысяжныя засядацелі сядзелі ўжо на сваіх месцах, калі ў залу прывялі Рут. Яна села і адразу скіравала позірк на Марціна, не адрывала ад яго вачэй і тады, калі з месца ўстаў доктар Бук, старшыня прысяжных засядацеляў.

Ён сказаў:

— Дзеля трыумфу права, і толькі дзеля гэтага, большасць прысяжных засядацеляў адмовілася вынесці прыгавор.

Спачатку ў зале ніхто не зразумеў, што гэта значыць. Нарэшце пракурор падаўся да старшыні суда і збянтэжана папытаўся, што ж ім цяпер рабіць.

Старшыня суда разгублена паціснуў плячыма. Падышоў і абаронца. Ён сказаў:

— Рапэнне прысяжных засядацеляў ёсць факт,

які ні абысці, ні аб'ехаць. Адзінае, што вы можаце зрабіць, каб хоць як-небудзь вытлумачыць тое, што адбылося на працэсе,— гэта зняць абвінавачанне.

Публіка захвалявалася. Усе ўсталі з месцаў. Сёйтой раптам зразумеў, што здарылася, і закрычаў брва. Пачуліся і антысеміцкія выкрыкі. У зале ўсчаўся неверагодны шум. Сям-там пачалі біцца, як на мітыngu, што разганяе паліцыя. У судовай зале адбывалася рэвалюцыя.

Хлапчукі абкружылі Рут і Марціна. Вуж усхвалявана закрычаў:

— Не стойце! Хутчэй пайшлі адсюль!

І пацягнуў Рут за руку. Пад прыкрыццём Марціна і чатырох хлапчукоў яна праціснулася праз ашалелы натоўп на вуліцу.

## XV

«Мілы Сціў!

Сёння твой сябар прынёс мне яшчэ адну пасылку ад цябе. Цудоўныя рэчы! Я заўсёды дзялюся імі з Рут, у яе ж вельмі мала яды; сёе-тое аддаю фраў Бах. Яна такая добрая і вельмі памагла мне парадамі ў жаночых справах. Я ж у іх амаль не разбіралася. І сваю сукенку яна таксама аддала мне, бо мая мне ўжо цесная і не налазіць. І яе болей нельга зрабіць шырэй. Цяпер ты, канечне, думаеш, што я растаўсцела, як бочка, бо замнога ем. Мілы Сціў, зараз я раскажу табе ўсю праўду. Рут даўно ўжо збіралася зрабіць гэта, а цяпер я і сама думаю, што ты маеш права ведаць усё. Але толькі не палохайся і павер мне, што я вельмі, вельмі шчаслівая. Мілы Сціў, праз тры тыдні ў мяне родзіцца дзіця. Калі ласка, калі ласка, мілы Сціў, не хвалюйся толькі, дыў клапаціцца ні аб чым не трэба, у дзіцяці будзе ўсё, што яму трэба. У мяне ўжо ёсць



дзіцячая каляска і ўсе другія рэчы. На хлёўчуку цяпер ёсць дзверы. Твая грубка таксама на месцы. І дроў я ўжо назбірала. Таму зімою дзіця мерзнуць не будзе. Калі прыйдзе час, доктар Грос дасць мне ў бальніцы ложка. Ты бачыш, што і ў багатай жанчыны лепей быць не можа. (Хіба што прышлі мне парашковага малака і яшчэ шарсцяную коўдрачку на каляску. Хоць доктар Грос лічыць, што малака хопіць і ў мяне самой. Але хто яго ведае.) Ці будзе дзіця падобна на цябе? Не можа не быць! Фраў Бах кажа, што ў многіх дзяцей вочы пазней цямнеюць, але спачатку яны блакітныя. А ці будуць яго вочы папраўдзе блакітныя, такія, як у цябе? Абавязкова! Я страшэнна сумую па табе, і ў мяне часта баліць сэрца, бо я ўвесь час сумую па табе. Ах, Сціў, як усё цяжка. Але гэта не мае ніякага дачыннення да дзіцяці. Наадварот, без яго ўсё было б куды горш. Якая адзінокая была б я тады! А так ты заўсёды са мною. Барані божа, я зусім не хачу сказаць што супраць дзіцяці. Але не магу аддзяліць яго ад цябе, як і цябе ад дзіцяці. Я вас проста не магу аддзяліць адно ад аднаго. Гэта адно і тое ж самае — я кахаю цябе.

Ёгана».

У яе не было паштовай маркі і грошай, каб купіць яе, і яна з пісьмом пайшла да Рут, у якой звычайна вадзілася некалькі пфенігаў.

Марцін чытаў у газеце артыкул пра працэс. Ёганаў бацька пісаў у ім: «Рэвалюцыя, якой не далі адбыцца пасля звяржэння нацысцкага панавання, знайшла выхад у правапачуцці прысяжных засядацеляў і публікі».

Рут гатавала вячэру. Яе ажыўлены і прасветлены твар неяк своеасабліва разгладзіўся, быццам яна толькі што з асалодаю памылася ў цёплай ванне. Стоячы каля жалезнай печкі, перасоўваючы гаршчок, спрабуючы на смак суп, дадаючы ў яго трэшкі солі, яна

была падобна на чалавека, які здаволены сённяшнім днём і спадзяецца на яшчэ лепшае будучае.

Калі вчэра была гатова, яна з-за занавескі пазвала яго:

— Ідзі вчэраць, Марцін.

Ужо некалькі гадзін у яго з галавы не выходзіла адна думка. Але ён ніяк не асмельваўся сказаць яе. Калі суп стаяў на стале, ён набраўся смеласці і загаварыў:

— Увесь горад толькі і гаворыць пра працэс. Ты тут ніколі не знойдзеш спакою. Нам трэба перасяліцца ў Шпесарт. Там мы можам жыць спакойна. Рут, я хачу, каб мы ажаніліся.

— Ах, Марцін,— у яе голасе чуваць была збянтэжанасць, быццам жыццю, якое яна гэтак цяжка наладзіла зноў, раптам стала пагражаць небяспека. Яна саўладала з слязамі, вось-вось гатовымі выступіць на вачах, зноў падняла галаву і зірнула на яго засмучаны твар, на якім усё яшчэ адлюстроўваўся глыбокі страх за яе.

Яму было не па сабе, і ён глядзеў перад сабою, як цяжкахворы, які шукае дапамогі. Яна не магла адмовіць яму:

— Калі ты хочаш, то хай будзе гэтак, Марцін, я згодная.

Яны вчэралі моўчкі. Калі ён пайшоў на начное дзяжурства ў бальніцу, Рут нейкі час сядзела нерухома, а потым сказала ўголос:

— Я не магу ўзяць свайго слова назад.

Раптам яна ўспомніла пра адзін эпізод з жыцця ў публічным доме, які на першы погляд не меў ніякага дачынення да яе лёсу. Маладая жанчына, яе таварышка, расказала ёй, што пасля смерці мужа яна ніяк не магла ўцяміць, што яго няма на свеце. Нарэшце яна паехала ў Італію. Адзіноцтва ў кватэры, дзе кожная рэч так балюча напамінала яго, стала невыносным.

Праз год яна вярнулася дадому і ў цягніку сказала сабе: калі яна да канца выслухае яго любімую мелодыю, то здолее жыць у кватэры. Яшчэ з капелюшом і ў паліто яна заспяшалася да грамафона і паставіла пласцінку. Яна знайшла сілы выслухаць толькі пару тактаў і збегла з мёртвай кватэры, каб зноў падацца на вакзал. Праз некалькі дзён маладая жанчына скончыла самагубствам у публічным доме.

Рут нерухома асталася сядзець на месцы. У думках яна паспрабавала аддацца Марціну. Яна не ведала, чаму разгарнула папку з малюнкамі жыцця ў публічным доме. Голы салдат цягнецца да яе і раптам ператвараецца ў Марціна. З нянавісцю яна ўтаропілася ў гэтага агіднага Марціна. Здавалася, яна стаіць паміж рэйкамі і кулакамі хоча спыніць імклівае набліжэнне цягніка.

Калі ўвайшла Ёгана, Рут вонкава ўжо супакоілася. Яны пайшлі на пошту і купілі паштовую марку. Па дарозе назад Рут сказала, што ёй цяпер трэба зайсці да судовага псіхіятра. Цераз фраў Бах, якая прыбірала ў яго доме, ён перадаў ёй просьбу зайсці да яго сёння ўвечары. Калі Ёгана папыталася, што яму трэба ад яе, Рут лёгенька ўсміхнулася і адказала:

— Мусіць, ён, як на працэсе, хоча даказаць мне, што я душэўнахворая.

Яна не ведала, што пагаварыць з ёю псіхіятра папрасіў Марцін.

Псіхіятр жыў у цэлым доме, у якім магістрат выдзеліў яму пакойчык. Пасярэдзіне яго стаяў доўгі стол з кніжкамі і часопісамі. Святло высокага таршэра падала на Рут, яна сядзела ніжэй у крэсле. Яе ногі не даставалі да падлогі. Яна чула голас псіхіятра, але яго твару ёй амаль зусім не было відаць, бо ён знаходзіўся ў ценю.

Спачатку ён павіншаваў яе з вынікам працэсу, а потым сказаў, што цяпер ёй трэба паспрабаваць зноў вес-

ці нармальнае жыццё — як вядуць яго другія дзяўчаты і жанчыны. На гэта яна адказала, што калі б Марцін папрасіў яе, то яна прыйшла б сюды і сама. Тады ён выйшаў з ценю, спыніўся перад ёю і, жартуючы, сказаў:

— Трэба было чакаць, што вы разгадаеце нашы хітрыкі. Доктар Марцін лічыць, што я мог бы сёе-тое растлумачыць вам. Ён вельмі кахае вас. У вашым выпадку гэта асаблівае шчасце.

— Для яго гэта няшчасце.

— Усё залежыць ад вас.

— Я не магу выкінуць з памяці таго, што было, дый Марцін таксама не можа.

— Паверце, ён ужо зрабіў гэта. Я доўга і шчыра размаўляў з ім пра ўсё. Каханне можа многае.

— Але гэтага яно якраз і не можа.

— Вы, вядома, не верыце. Але ўявіце сабе, што ён гатовы жыць з вамі ў шчаслівым шлюбе. Скажыце, а вы тады зможаце адказаць яму ўзаемнасцю?

Яна адказала не адразу.

Ён зноў сеў у цень і адтуль глядзеў на Рут. Нарэшце яна сказала:

— Адна дзяўчына з публічнага дома, вельмі мілая дзяўчына, сказала мне неяк, што калі кончыцца вайна і яна жывая вырвецца адтуль на волю, то паедзе ў вялікі горад, дзе пра яе ніхто нічога не будзе ведаць. Можна, там яна сустрэне чалавека, якому спадабаецца і які спадабаецца і ёй. Яна хацела б выйсці замуж і жыць нармальна, як другія жанчыны... Гэтай дзяўчыне ўсё было вельмі проста. Але я ніколі не магла зразумець яе.

Яна ўважліва выслухала, што гаварыў ёй псіхіятр.

— Для вас, я ведаю, усё не так проста, вы больш уразлівая. Але затое ў вас ёсць якасці, якіх няма ў тае дзяўчыны. Вашы маштабы большыя. Таму вы знойдзе-

це ў сябе сілы пазбыцца псіхалагічных вынікаў перажытага. Не цялеснае жыццё галоўнае. Вам не трэба ўсё зводзіць да цялеснага. Галоўнае ў самім чалавеку. У вас яно асталося, нягледзячы на перажытае. Вы можаце папраўдзе ганарыцца гэтым. Мой былы настаўнік у сваім заключэнні выказвае надзею, што пазней вы зноў вернецца да жыцця. Будзьце ж велікадушны да самой сябе і дайце сабе шанц.

Пасля доўгай паўзы — у Рут усё ішло праз галаву, яна да ўсяго спрабавала дайсці пачуццём — яна, здрыгануўшыся, адказала:

— Ён стане адным з тысячы, і гэта будзе яшчэ жахлівей, бо ён такі дарагі мне. Я ўзненавіджу Марціна, бо вельмі моцна кахаю яго. — Яна ўстала з месца. — Вялікі дзякуй за вашу ласку, — сказала яна з чужою ўсмешкаю на твары і выйшла на вуліцу.

Праз два тыдні яны ажаніліся. Ёгана са старой занавескі пашыла Рут сукенку. Марцін з'ездзіў у Шпесарт перагаварыць з бургамістрамі трох вёсак. Тыя абрадаваліся, што ў іх мясціны прыедзе доктар, і ахвотна згадзіліся адрамантаваць за кошт абшчын дом у лесе, дзе шмат гадоў ніхто не жыў.

Пры рэгістрацыі шлюбу сведкамі былі Ёгана і доктар Грос. Служачы бюро загса, барадаты мужчына ў пенснэ, спачатку звярнуўся да Ёганы, думаючы, што цяжарная на апошнім месяцы дзяўчына і ёсць нявеста. Усміхаючыся, ён папрасіў у Рут прабачэння — ён, ці бачыце, палічыў яе за малодшую жаніхову сястрычку.

Пасля рэгістрацыі шлюбу яны адразу ж пайшлі на вакзал. Марцінавы рэчы, у тым ліку аптэчку і веласіпед, яны ўжо раней адвезлі ў шпесарцкі дом. Незадоўга да адпраўлення цягніка Ёгана нясмела сказала ўсхваляванай і збянтэжанай Рут:

— Марцін настойваў на жаніцьбе таму, што на вёсцы вы нежанатыя не маглі б жыць разам.

Рут зрабіла выгляд, быццам нічога не пачула. Яна азірнулася, шукаючы Давіда. Ён стаяў каля паравоза. У прысутнасці сястры ён заўсёды вельмі саромеўся і ніколі не мог вытрымаць каля яе даўжэй за некалькі мінут.

Але цяпер, калі цягнік даўно ўжо знік, ён усё яшчэ стаяў на крытым пероне і глядзеў яму ўслед. Губы яго дрыжалі.

Цягнік ішоў уздоўж Майна. Яны сядзелі каля акна. Рут праз акно глядзела на месцы, па якіх год назад вярталася дадому пешшу, нежывая дзяўчына, волі ў якой хапіла толькі на тое, каб вярнуцца ў родны горад не хутчэй, як пешшу. На яе твары з'явілася рыса глыбокай давольнасці, і твар таксама памякчэў. За год, што мінуў з таго часу, яна прайшла доўгі шлях назад да самой сябе.

Як гандляр у канцы года, падводзіла рахунак і яна. Вось яна стаіць, забыўшыся пра ўсё, у цішыні ляснога гушчару каля напаўзасохлай галінкі, на якой яшчэ асталося некалькі маладых атожылкаў з лісцямі. Ёй цяпер вядома тое, чаго яна не ведала раней: няяснае пачуццё, што яна сама часцінка лесу, было тады яе першым крокам назад да жыцця. Яна спакойна глядзіць цяпер на сцэны ў Аўшвіцу і публічным доме, якія для яе толькі малюнкi. Яна застрэльвае забойцу бацькоў. «Я з таго часу адчуваю сябе лепей»,— кажа яна старшыні суда і пакідае судовую залу. І працэс таксама застаўся дзесьці далёка ззаду. Яна глыбока ўдыхае.

У публічным доме ў крывавым віры разбурэння першых дзён Рут сніла ў прамежку паміж двума наведнікамі сон аб вызваленні. Тысячы мёртвых быкоў, з пенаю ў зяпе, з коп'ямі, што хісталіся на карку, імчаць уніз па крутым пячаным схіле, па якім падымаецца ўверх яна. І тут са спіны быка саслізгвае ўніз маленькая бялявая дзяўчынка, бярэ Рут за руку і ўпэўнена

вядзе праз імклівую сцяну жывёлін на вяршыню. Над ёю на зямны дол яркія прамяні пасылае сонца — звонкія нябесныя органы. Дзіця — гэта музыка. Яно нешта кажа меладычным голасам і знікае. Рут прачнулася, калі чарговы наведнік сцягнуў з яе коўдру.

Заплюшчыўшы павекі, яшчэ раз узнаўляючы ў памяці гаючыя падзеі апошняга года, яна раптам успамінае гэтае жахлівае прабуджэнне ад сну ў публічным доме.

Ёй раптам здаецца, што яна стаіць перад служачым бюро загса. Спалохана яна расплюшчвае вочы і жаласліва, як дзіця, ляпеча:

— Ты са мною нічога не зробіш, Марцін?

— Канечне ж, не, Рут, ты ж ведаеш.

Ён прыхіліў яе галаву да пляча і абняў дрыготкае цела. Цягнік спыніўся. У купэ ўвайшла вясковая жанчына.

Калі цягнік скрануўся з месца, Рут ямчэй прымасцілася шчакою да Марцінавага пляча. Праз нейкі час яна заснула.

З цягніка яны выйшлі каля адгор'яў Шпесарта і спуściліся да парома. Старэнькі дзядок перавёз іх на другі бок.

Ёгана наведала Сцівавага сябра. Яна папрасіла яго, калі прыйдзе пісьмо ад Сціва, занесці ёй яго ў бальніцу. Па дарозе дадому яна зайшла да фраў Бах, каб аддаць ёй бляшанку кансерваванай саланіны з Сцівай пасылкі. Калі яна спускалася па прыступках уніз, яе павяло да сцяны, і яна павалілася на каменныя прыступкі. Яна ведала, што здарылася, бо месяц таму назад у яе ўжо быў моцны крывацёк.

Фраў Бах пачула стогны і выйшла з-за дашчанай перагародкі. З яе дапамогаю Ёгана дабралася да нараў. Губы ў яе пасіненлі. Разам з дыханнем з грудзей ірваўся стогн. Фраў Бах паслала Вужа ў бальніцу па Доктара Гроса.

Неўзабаве Ёгана ляжала ў малюсенькім пакойчыку, з якога відаць былі кроны каштанаў у бальнічным садзе. Крывацёк паменшаў. Ноччу ён спыніўся зусім. Уранні пачаліся родавыя схваткі.

Назаўтра Сціваў сябар прынёс ёй ліст. Калі боль трошкі адступіў і свет зноў стаў любы, яна распячатала яго.

«Мілая Ёгана!

Спатрэбіліся месяцы, пакуль я сабраў усе паперы на цябе і на мяне. Я нічога не пісаў табе пра гэта, бо і сам не быў упэўнены ў поспеху. Але цяпер магу паведаміць табе, што адсюль я ад'язджаю 10 ліпеня. У цябе буду 21 ліпеня. Вяселле згуляем пазней у Амерыцы. Кватэра ў нас будзе на нашай ферме ў доме побач. Яна ўжо абсталявана, усё свежа пафарбавана, знадворку і ўсярэдзіне. Я паставіў камін, бо ўвечары зімою лепей сядзець каля адкрытага агню. Падрыхтуй усё, каб мы зараз жа маглі паехаць. Білеты на параход у мяне ёсць. Бацька і маці радыя. А як рады я сам, не магу табе нават сказаць. 21 ліпеня раскажу, як было цяжка чакаць і сумнявацца. Але потым усё адыдзе ў нябыт. Яно і цяпер, лічы, ужо там.

Твой Сціў».

Новыя схваткі, што цягнуліся, здавалася, бясконца і былі моцныя, як удар малатком, і вострыя, як лязо, адарвалі яе ад шчасця. У кароткіх перапынках яна раз за разам усё перачытвала яго ліст.

Пасля абеду прыйшоў доктар Грос з двума асістэнтамі. Яны суправаджалі яго ад ложка да ложка. Пасля агляду ён сказаў ім, што нармальныя роды немагчымы, бо плацэнта знаходзіцца не там, дзе трэба, а на выхадзе маткі. Ёгану і дзіця выратаваць можна толькі з дапамогаю кесаравага сячэння. Ён будзе аперыраваць неадкладна, бо іначай яе сэрца наўрад ці вытрымае цяжкія схваткі.



Праз гадзіну яна ляжала на аперацыйным стале. Дзіця выратавалі. Ёгана памерла праз дзесяць мінут пасля родаў ад сардэчнай слабасці. Дзіця, дзяўчынка, асталося жывое. Фраў Бах узяла яго да сябе. Сябар паслаў Сціву тэлеграму.

## XVI

Аднаго разу ў верасні, раніцаю ў суботу, усе дваццаць вучняў і Катарына стаялі ўжо а шостаі гадзіне на набярэжнай Майна. Напроці шэраю грамадаю ўздымалася ў шэрае неба старая крэпасць. Сонца яшчэ не ўзышло. Пад імі на засмужанай рэчцы расцягнуўся стометровы плыт з акораных елак. Іх спусцілі ў Фіхтэльскіх гарах і цяпер па вадзе сплаўлялі ў Франкфурт.

Дагаварыцца з плытагонам узяўся Вуж. Ён паабяцаў плытагону пачак тытуню, калі той падвязе іх да Шпесарта. Гэта была высокая цана. Плытагон ухвальна кіўнуў галавою на гэтую прапанову. Яны спусціліся на плыт.

Калі Рут жыла ў Вюрцбургу, Давід рэдка бачыў яе, а калі і заходзіў, то не болей чым на пару хвілін. За тры месяцы, што мінулі пасля яе ад'езду, жаданне пабачыць сястру зрабілася неадольным, і аднаго разу, ледзь не плачучы, ён сказаў Вужу, што абяцаў Рут наведць яе і таму абавязкова мусіць ехаць. І тады хлапчукі захацелі разам зрабіць прагулку ў Шпесарт. Ідзя плыць уніз па Майну на плыце належала Вужу. Ён ужо некалькі гадоў марыў пра гэта.

Плытагон быў малады хлопец. Ён стаяў у галаве плыта, з ног да галавы апырсканы пенаю. Плыт хваляюча хутка прамчаўся праз затвор плаціны старога моста і праз колькі хвілін паволі плыў па спакойнай вадзе міма Ёганінага хлеўчука і жаночага манастыра

«Вароты на неба». Тут год назад на сваім цяжкім шляху дадому ў родны горад праходзіла Рут. Тады яна неўзабаве напаткала Ёгану, што сядзела на беразе і мыла ў вадзе ногі.

Хлапчукі разбрыліся па ўсім пляце і ні мінуткі не стаялі спакойна. На гэтым месцы Майн рабіў крутую паваротку. Здалёку здавалася, што вялізны, поўны скакункоў-блых плыт вось-вось урэжацца ў вінаграднікі на ўзгорку, над якім яшчэ вісеў ранішні туман. Каб весці нават удвая меншы плыт на павароце, патрэбен быў чалавек незвычайнай сілы і акрабатычнага спрыту. Плытагон з усяе сілы ўпіраўся ў брус-вясло. Плыт на павароце несла на бераг, і ён навальваўся на брус так, што плытагона на некалькі метраў падымала ўгору. Плыт тым часам сунуўся пад ім наперад. Твар каржакаватага маладога плытагона быў такі ж жорсткі, як і яго работа.

За выгібам плыт зноў паволі паплыў далей. Высока ў небе лунала чапля. Яна не махала крыламі, а як маленькі нябесны канькабежац апісвала прыгожыя дугі.

Усё навокал было яшчэ па-ранейшаму шэрае. Катарына дрыжала ад холаду. Вуж накінуў ёй на плечы свой пінжак, старанна зашпіліў яго, наставіў каўнер і асцярожна выцягнуў дзявочыя валасы, туга перахопленыя каля самай галавы аксамітнаю істужкаю колеру чырвонага віна. На ёй была тонкая блакітная паркалёвая сукенка да каленяў і чырвоныя сандалі з букавага дрэва, якія Вуж выразаў ёй у сутарэнні майстра Лемляйна.

Пасярэдзіне плыта стаяла будка са свежых яловых дошак, дзе знаходзіліся нары для сну і жалезная печка на трох ножках. Хлапчукі ўзялі з сабою паўметравую вэнджаную каўбасу «салямі», апошні запас з Цвішэнцалевага склада, і хлеба. Цяпер яны сядзелі вакол печкі. Плытагон дазволіў ім раскласці агонь. Пётр па-

дзяліў пораўну палову каўбасы. Плытагону ён адрэзаў таўсцейшы скрылік.

Аднесці яго сабралася Катарына. Ісці ў драўляных сандалях па акораных склізкіх бярвеннях было нялёгка. Але яе праводзіў Вуж, і таму яна грацыёзна балансавала на бярвеннях крыху болей чым трэба. Раптам яна ўпала на яго. Вызваляючыся з міжвольных абдымкаў, яны абмяняліся кароткім позіркам. Здавалася, яны абнімалі сваё будучае.

Сонца ўзышло з-за грады ўзгоркаў і заліло святлом усю дагэтуль сонную даліну. Рудыя, жоўтыя, бліскуча-зялёныя апрацаваныя палі густа цягнуліся адно за адным ад лініі ўзгоркаў уніз; зблізу яны былі шырокія і вузкія, а ўдалечы — тоненькія, як праведзеныя каляровым алоўкам рыскі. Вада пахла ўсё мацней і мацней.

Плыт паволі плыў сваёю выгінастаю дарогаю, міма вёсачак, схаваных у зелені, міма сонечных адхонаў, дзе рос славыты франконскі вінаград, міма руін замкаў і сярэдневяковых гарадкоў. Ніводзін дом тут не быў разбураны. Вайна абмінула гэтыя мясціны.

Пасля абеду стала моцна прыпякаць, і Давід з Вужам раздзеліся. Плаўкі яны нацягнулі яшчэ дома. Абодва былі плячыстыя, вузкія ў клубах і плавалі, як рыбы. Не вытрывала тут і Катарына. Яна зайшла за дашчаную будку. Светла-жоўты купальны касцюм быў ёй малаваты і цесна аблягаў тоненькую фігуру.

Ужо некалькі тыдняў Вуж беспаспяхова ўпрошваў Катарыну пацалаваць яго, усяго адзін раз. Калі пасля купання яны ляжалі побач на сонцы, ужо абсохлыя, ён сказаў:

— Калі ты пацалуеш мяне адзін раз, я праплыву пад плытом.

— У цябе нічога не выйдзе.

— Можаш пацалаваць мяне толькі пасля таго, як я зраблю гэта.

— Куды пацалаваць?

Ён паказаў на шчаку.

— Або куды хочаш.

Катарыне спадабалася, што ён дзеля яе гатовы праплыць пад плытом. Скрыжаваўшы рукі пад галавою, яна з асалодаю пацягнулася.

— Ну, а калі з табою што здарыцца?

— Са мною? Я магу прабыць пад вадою болей чым мінуту. Ну як, ты згодна?

Яна паглядзела на яго.

— Але глядзі, толькі адзін раз, і потым ніколі болей.

Ён пайшоў у галаву плыта, скочыў у ваду і вынырнуў на другім баку, амаль на канцы плыта, што прайшоў у яго над галавою. Катарына ўстала з месца і, заціўшы дыханне, чакала. Убачыўшы яго, уздыхнула з аблягчэннем.

— А божачка!

Калі яны зноў ляжалі побач, ён сказаў:

— Цяпер табе прыйдзеца пацалаваць мяне, як абяцала.

— Ты ж яшчэ мокры.

— Ну добра, хай тады, калі прасохну.

— А мая мама — як ты думаеш, што скажа яна пра гэта?

— Можаш ёй і не гаварыць нічога.

— Але яна хоча, каб я расказвала ёй усё, і я расказваю.

— Ты цяпер гаворыш так толькі таму, што не хочаш трымаць слова.

Катарына пагардліва паціснула плячыма і ўстала з месца. Потым грацыёзна паскакала за будку, хуценька надзела сукенку і падалася да хлопчыкаў, што сядзелі побач з рулонам лубу. Пазней туды падышоў і

Вуж, рукі ў кішэнях, расчараваны, спрабуючы не паказаць расчаравання. Але яна і не глядзела ў яго бок. Палажыўшы руку на плячо свайго сябра Пятра, яна пачала бойка расказваць доўгую гісторыю, як аднаго разу заблудзіла ў лесе і ледзь не памерла там ад страху.

Прыкладна ў шэсць гадзін хлапчукі каля парома пакінулі плыт. На Катарыне зноў быў Вужаў пінжак. Яны падняліся па паўночным камяністым мокрым схіле ўзгорка, па якім калісьці, вяртаючыся ў Вюрцбург, спускалася ўніз Рут, і зніклі ў лесе.

\* \* \*

Дом у Шпесарце сто дваццаць гадоў назад служыў шынком рамізнікам. Ён стаяў на палянцы пры гасцінцы, што перасякаў увесь лес. Мясцовыя жыхары яшчэ і сёння расказваюць гісторыю пра шынкара, які забіў знатнага падарожніка і збег з нарабаваным за мяжу. Шмат гадоў у доме ніхто не жыў.

Марцін наведаў бургамістраў трох вёсак, і яны паслалі сваіх тынкоўшчыкаў, страхароў, сталяроў і маляроў, каб прывесці дом у належны стан. Сумеснымі намаганнямі адрамантавалі паркан, перакапалі агарод і ў канцы мая пасадзілі яшчэ агародніну і бульбу. Шкла не было. Але новыя аканіцы, пафарбаваныя ў зялёны колер, выглядалі як найлепш, а вялізная кафляная грубка ў пакоі цераз столь падымалася ўгору і абагравала верхнія памяшканні. Дроў было хоць адбаўляй.

Праўда, гэта быў не той белы загарадны дом, аб якім марыў Марцін. І Рут не чакала, калі ён вернецца, каля паркана, не сустракала яго пацалункам. Але ў параўнанні з драўлянаю будкаю дом быў як сапраўдны палац з цёмна-шэрага граніту, збудаваны на векі вечныя.

Белая дзіцячая каляска, якую Ёган калісьці забраў з гарышча ў доме аптэкара Адэльсгофена, стаяла цяпер пад яблыняй у садзе. Рут усё-такі пераканала фраў Бах, што ў Шпесарце Ёганіна дзіця вырасце здаравейшае, чым за дашчанаю перагародкаю ў сутарэнні. Дый доктар заўсёды будзе пад рукою.

З дома з пляшкаю малака выйшла Рут. На ёй была надзета новая сукенка з саматканага палатна. Яго Марцін атрымаў за лячэнне аднае сялянкі. Шчаслівая, яна схілілася над тоўстымі, ружовымі дзіцячымі шчочкамі. Вочкі ў малое былі блакітныя. Яна доўга глядзела на Рут і раптам усміхнулася. Рут дала ёй пляшку, і дзіця адразу ж моцна ўчапілася ў яе абедзвюма ручкамі.

Яна ўзяла дзіця на рукі. Яна так і стаяла каля паркана, з дзіцем на руках, пакуль не прыехаў Марцін. Ён саскочыў з веласіпеда. Толькі хоць яна і стаяла каля паркана, але дзіця было не яго дзіця, а жонка не была яму жонка.

Ён закаціў веласіпед у дом. На рулі вісеў «ганаравы кошык», у ім ён прывозіў дадому малако, яйкі, масла, а часам і курку, дамашнюю каўбаску ці вяндрліну — прадукты ад пацыентаў, плату за работу. У кладоўцы — глыбокім склепе — і ў самае гарачае лета было халаднавата.

Пасля вячэры яны сядзелі ў жылым пакоі, побач з кафлянаю грубкаю. У ёй, патрэскваючы, гарэлі тоўстыя дровы. Вечарамі было ўжо холадна. Марцін пры святле газавай лямпы працаваў над біяграфіяй свайго бацькі, вядомага псіхолога, аўтара твораў аб крыміналагічнай псіхалогіі. Рут таксама працавала. Яна болей не малявала сцэн з жыцця ў Аўшвіцу і публічным доме. Некалькі новых малюнкаў са своеасаблівым спалучэннем ліній і фарбаў вісела на сцяне ў пакоі.

Абодва паднялі галаву, пачуўшы чужыя крокі. Ча-

сам Марціна клікалі да хворых і ноччу. Ён адчыніў дзверы.

І тут жа ў дом зайшлі дванаццаць хлапчукоў і Катарына, зайшлі як доўгачаканья гасці, чый позні візіт — зусім звычайная з'ява. Было ўжо дзесяць гадзін вечара. Дом яны знайшлі толькі пасля доўгіх блуканьяў.

Пасля паўзы, выкліканай збянтэжанасцю, Давід сказаў сястры:

— Яны хацелі наведацца да цябе.

Калі яна пагладзіла яго па галаве, ён пачырванеў, адварнуўся і пачаў разглядваць столь.

Яны прагаладаліся. Катарына і клапаўшчык разам з Рут спусціліся ў склеп па прадукты. Клапаўшчык здзівіўся. Яго паліцы ў сутарэнні манастырской царквы былі пустыя, а тут...

Калі яны падымаліся наверх следам за Рут, ён сказаў Катарыне:

— Што тут гаварыць — нам цяпер трэба лазіць толькі ў сялянскія скляпы. Вось дзе ёсць што ўзяць.

Як толькі са стала, быццам па чарадзейным знаку, знікла яечня, Рут прынесла коўдры і старыя бульбяныя мяхі. Хлапчукі ляглі спаць у пакоі на кітайскім дыване. Катарына ўладкавалася ў спальным пакоі Рут на бідэрмайерскай канапе. На ёй быў надзеты той самы жоўты купальны касцюм. Перад сном яна падняла галаву, матнула ёю, нібы пытаючыся, і шмыгнула да Рут на ложак. Рут патушыла лямпу.

— У лесе было страх як цёмна, — расказвала Катарына, соладка ўздыхаючы. — Проста жах! Нядаўна я была адна ў лесе і заблудзілася. І раптам з кустоў выйшаў мужчына.

Ужо засынаючы, яна ямчэй прыціснулася да Рут. Галава дзяўчынкі ляжала на грудзях Рут. Гэтую карціну Рут бачыла аднаго разу ў марак, у крапасным

рове пад шыпшынаю з чырвонымі ягадамі. Яна асцярожна абняла сонную дзяўчынку. Праз некалькі мінут заснула і сама.

Раніцаю Катарына і Вуж пайшлі далёка ў лес. Праз нейкі час яны падняліся на высокую горку, дзе былі высечаны дрэвы, і агледзеліся навокал. Унізе ў далінах і на ўзгорках хвалявалася ўжо восеньская дуброва. Адсюль зверху яна была падобна на патрывожанае бураю зялёнае мора, на якое праліўся залаты дождж. Узяўшыся за рукі, яны спусціліся ўніз і, здзіўленыя, не маглі адвесці вачэй ад дуба — яго не абхапілі б рукамі і трое мужчын.

На палянцы струменіўся крынічны ручаёк. Да яго па дарозе на вадапой падышлі алень і аленіха. Яны былі ў якіх дзесяці кроках. Аленіха адразу ж кінулася прэч. Волат-алень так моцна павярнуў назад шыю і галаву, што рагамі дакрануўся да поўсці. Ён скасіў позірк на дзяцей і патупаў назад у лес.

Катарына спалохана прыціснулася да Вужа.

— А божачка,— выдыхнула яна з аблягчэннем, калі алень знік, і раптам лёгенька дзяўбнула-пацалавала Вужа ў шчаку.— Вось табе пацалунак.— І пабегла.

Вужа не абрадаваў такі пацалунак, бо яна пацалавала яго нарэшце толькі ад аблягчэння пасля перажытага страху. Катарына куляю ляцела па шырокай лясной дарозе.

Калі ён вярнуўся ў дом, яна стаяла ў пакоі побач з Рут. Абедзве схіліліся над маленькаю драўлянаю ваннаю, што стаяла на двух крэслах. Рут усё глядзела на дзіця, трымаючы яго адною рукою за галоўку, а другою паліваючы вадою. Вада збягала па скуры, як па прамасленай тканіне. Катарына, затаіўшы дыханне, папыталася:

— Яно ж, здаецца, спачатку было ў фраў Бах?



Рут узяла дзіця з ванны і ўхутала яго ў махрасты ручнік.

— Гэта маё дзіця.

І прыціснула яго да сябе, як здабычу.

Вуж падаўся да хлапчукоў, што сядзелі паблізу дома каля невялічкага ляснага азярца, і сказаў ім:

— Калі мы хочам вярнуцца ў Вюрцбург яшчэ сёння, то нам трэба выпраўляцца ў дарогу.

Мышка запярэчыў. Чаму б ім не затрымацца яшчэ на адзін дзень? Давідавы пачуцці ў прысутнасці Рут неяк пакутліва замыкаліся ў сабе, цалкам авалодвалі ім, а ў разлуцы імкнуліся да яе. Цяпер ён выціснуў з сябе:

— Я хацеў бы пайсці сёння.

Яны намерыліся пусціцца ў дарогу адразу ж.

Па лясной дарозе ім насустрач ехаў аўтамабіль. Шафёр аглядваўся на бакі, быццам чагосьці шукаў. Гэта быў Сціў. На джыпе сябра ён за дзве гадзіны дабраўся ад Вюрцбурга да Шпесарта, папытаўся ў вёсцы, дзе жыве Марцін, і цяпер паволі ехаў па дарозе міма хлапчукоў да яго дома. На ім быў чырвона-буры гарнітур. Твар яго абвастрыўся і зусім змяніўся, на ім ляжала пячаць пакуты.

Пасля Ёганінай смерці Сціў дабіўся дазволу ўсынавіць дзіця і цяпер прыехаў забраць яго ў Амерыку.

Рут пачула шум матора і з дзіцём на руках падышла да акна. Разам з нечаканаю радасцю прыйшоў і страх, што трэба будзе аддаць дзіця. Яна прыціснула яго галоўку да скроняў і нерухома, як статуя, застыла ў акне.

Зірнуўшы на сваё дзіця першы раз, Сціў гэтак жа моцна, як і тады, калі прачытаў тэлеграму з весткаю пра Ёганіну смерць, яшчэ раз адчуў усю горыч страты. Вусны яго дрыжалі.

Словы прывітання нічога ім не гаварылі і былі або-

ім толькі мастком да знешняга жыцця, якое ішло сваім ходам.

У пакоі Сціў папытаўся, ці пабачыла Ёгана дзіця. Рут матнула галавою.

— Але Ёгана ніколі не думала, што памрэ. Яна яшчэ напісала мне пра ваша апошняе пісьмо, што вы прыедзеце і забярэце яе з сабою. Да апошняй мінуты яна была шчаслівая.

Гэта крыху памагло, але адразу ж яшчэ болей умацніла боль. Новае жыццё, з-за якога памерла Ёгана, сядзела цяпер на каленях у Рут і нявіннымі блакітнымі вачыма глядзела на Сціва. Рут падала яму дзіця. Яна ўсё яшчэ не магла паверыць, што ён забярэ яго з сабою. Але бачачы ўзрушэнне, з якім ён трымаў дзіця, яна то губляла надзею, то пачынала спадзявацца зноў. Можна, думала яна, ён прыехаў дзеля таго, каб толькі пабачыць Ёганіна дзіця?

Вярнуўся дадому Марцін і паспяшаўся ў пакой. Ён сустрэўся са Сцівам яшчэ ў вёсцы і ведаў усё, і тое, што той мусіць як мага хутчэй вяртацца ў Вюрцбург, а адтуль адразу ж выбірацца ў дарогу ў Амерыку, бо заўтра туды на караблі едзе амерыканская нянька, якая згадзілася прыгледзець за дзіцём у дарозе.

— Мая жонка вельмі палюбіла дзіця, — сказаў Марцін Сціву. — Яна будзе страшэнна няшчасная без яго.

Уваходзячы, ён пачуў, як Сціў пытаўся, ці можна ўжо даваць дзіцяці цвёрдую яду. Папытаць пра гэта яго папрасіла нянька. Бо ў дарозе дзіцяці па магчымасці трэба даваць тую яду, да якой яно прывыкла. Апошняя надзея пакінула Рут.

— Яно ўжо есць манную кашку, а калі-нікалі і яечны жаўток.

Марцін прыгладзіў рукою валасы, паказаўшы ва ўсмешцы доўгія зубы, і сказаў:

— Дзіцяці на ферме будзе добра, Рут. Яно вырасце ў вялікай краіне і навучыцца смяяцца.

За дзесяць мінут Рут на сабе адчула, што любоў і эгаізм — дзве аднолькавыя велічыні. Яна безнадзейна кіўнула галавою і выйшла з пакоя. Складваючы сарочачкі, кофтакі і пялёнкі, наліваючы на дарогу ў пляшачку паранае малако і цёпла надзяваючы дзіця, яна рабіла ўсё, нібы асуджаная на смерць. Рабілі ўсё адны рукі.

Хлапчукі ўжо стаялі каля дома, гатовыя рушыць у дарогу.

Раптам прыбег вясковы хлапчук і сказаў, што яго бацька параніўся ў лесе. Дрэвам яму прыціснула нагу, і яна страшэнна баліць, апухла і зусім пасінула, і што, можа, цяпер ён ужо мёртвы.

Марцін паспешна развітаўся са Сцівам і хлапчукамі, моўчкі — з Рут, якая, як нежывая, сядзела ў пакоі, трымаючы на руках дзіця. Ён пагладзіў дзіця па галаве, хуценька падаўся на вуліцу і сеў на веласіпед. Медыцынская скрынка была прывязана рэменем да руля. Хлапчук пабег побач.

Вучні ішлі па лясной дарозе. Яны мала што зразумелі з таго, што адбылося ў доме. Яны ж зрабілі цудоўнае падарожжа.

Сціў ужо сядзеў за рулём. Завёў матор. Вуж уладкаваўся побач. Упершыню ў жыцці ён ехаў на аўтамабілі. Ззаду сядзела Катарына, побач з ёю стаяла кашолка з дзіцём. Рут асталася каля агароджы, не пайшла далей. Яна слаба махала рукою, пакуль джып не знік з вачэй.

Яна вярнулася ў дом. Там было пуста. На кухонным стале яшчэ ляжала чайная лыжачка, ёю яна апошні раз карміла дзіця яечным жаўткам. Крыху жаўтка яшчэ асталося ў лыжачцы. Яна ўзяла лыжачку ў рукі і зноў палажыла яе на стол.

Калі вярнуўся Марцін, Рут стаяла ў садзе побач з пустою дзіцячаю каляскаю. Марцін моўчкі спыніўся побач, палажыў ёй на плечы руку. Яна прыціснулася да яго і горка заплакала. Ён абняў і пацалаваў яе, а потым, нагнуўшыся, пацалаваў яшчэ раз у губы. Яна не працівілася.

## XVII

Ёганаў бацька напісаў у сваёй газеце: «Напружанне ў адносінах паміж Амерыкай і Расіяй вырасла за два «мірныя» гады да такіх памераў, што нават самыя асцярожныя замежныя газеты ўжо цяпер пішуць, што вайна не з'яўляецца болей чымсьці немагчымым. Свет, на гэты раз у зусім новай расстаноўцы сіл, зноў раскалоўся на два лагеры, з Германіяй пасярэдзіне. На два лагеры раскалоўся і сам нямецкі народ. Прамыслоўцы Рура, юнкеры і банкіры, якія парадніліся сем'ямі і ўжо даўно выступаюць адзіным фронтам, тыя, хто ў 1933 годзе падняў на шчыт і прывёў да ўлады Гітлера, робяць цяпер стаўку на вайну, разлічваючы зноў захапіць кіруючыя пазіцыі ў эканоміцы і палітыцы, спачатку ў сваёй краіне, дзе кожны другі з'яўляецца нацыстам або спадарожнікам нацыстаў і ўсе свае надзеі ўскладае на вайну. На другім баку знаходзіцца нямецкі рабочы, якому патрэбна не вайна, а сацыялізм і міралюбівая Германія».

У канцы верасня 1947 года Крысціян Шарф атрымаў пісьмо, якое ён тут жа прачытаў атраду. Былы эсэ-савец маёр Блюм з Мюнхена цераз кур'ера разаслаў гэты цыркуляр усім кіраўнікам гітлераўскай моладзі.

«Зрух у сусветнай палітыцы на карысць Германіі — гістарычны факт. («Ён мае на ўвазе адзіны фронт супраць Расіі», — трыумфуючы, растлумачыў Шарф.) У далейшым да новага загаду паводзьце сябе спакой-

на, бо заходнія дзяржавы і самі з усяе сілы працуюць на нацыянал-сацыялісцкі рух, і таму ніякія правакацыі не павінны перашкаджаць ім праводзіць гэтую надзвычай карысную для нас палітыку сілы. Цяпер галоўнае — гартаваць сэрца і мускулы, залучаць у свае рады як найболей новых членаў і наогул рыхтавацца да дня Ікс».

Шарфаў атрад паводзіў сябе спакойна. Пятру болей не пагражала небяспека, ніхто не збіраўся яго забіваць. Такою драбязою яны цяпер не займаліся. Для свайго атрада Шарф стварыў цяжкаатлетычны клуб «Самсон», які яны паміж сабою звалі проста СА — як гэтага і хацелі яго заснавальнікі.

На беразе Майна паміж апошнімі гарадскімі дамамі і лугам знаходзілася агароджанае жэрдкамі месца, дзе раней сяляне з навакольных вёсак прадавалі гандлярам жывёлу. Цяпер Шарфаў атрад выкарыстоўваў яго як вучэбны пляц. Замест ружжаў трэніраваліся з круглымі драўлянымі палкамі. Яны маршыравалі, прысядалі, падалі на зямлю, куляліся цераз галаву, хадзілі ў атаку і знаходзілі зацікаўленых глядачоў, сярод якіх з кожным днём усё большала людзей, гатовых стаць членамі цяжкаатлетычнага клуба «Самсон».

Ісусавы вучні на мнагалюдным сходзе былі прыняты ў Саюз сацыялістычнай моладзі. Сход вёў Ёганаў бацька, ён выступіў з прамоваю, у якой даводзіў, што дэмакратычная і міралюбівая Германія з квітнеючай эканомікай магчыма толькі пры планавай сацыялістычнай гаспадарцы.

Пасля сходу, а ён адбыўся ў нядзелю пасля абеда, вучні пайшлі ў сутарэнне манастырскай царквы. У царкве ўжо ішла служба. Вучні зноў селі паўкругам каля знявечанага Хрыста, што туліўся ў кутку, асветлены полымем дзвюх свечак. Хвіліну панавала належная поўная цішыня. Вучняў ахапіла нейкае асаблівае хваляванне, хоць і выгляд іх і позірк і сведчылі, што

гэты раз яны толькі гулялі ў тое, што раней на пасяджэннях успрымалася імі сэрцам і зусім сур'эзна. Потым пачаў гаварыць Пётр:

— Мы, Ісусавы вучні, выканаўцы справядлінасці, бяром ад багатых, у якіх ёсць усё, і аддаём бедным, у якіх няма нічога... Дазвольце адкрыць пасяджэнне.— Ён нявесела ўсміхнуўся.— Яно будзе ў нас апошняе. Мне выпаў сумны абавязак аб'явіць пра роспуск Таемнага таварыства Ісусавых вучняў.

Пятрова ўрачыстасць, відаць, спадабалася Вужу. Ён закруціўся на лаўцы, паварушыў плячыма, быццам у яго праз цела струменілася прыемная млявасць. Катарыніны вочы, здавалася, яшчэ пабольшалі. Ёган спакойна сядзеў на лаўцы, як стары сацыяліст, які падаў прапанову, аднагалосна ўхваленую ўсімі прысутнымі. Вучоны пазіраў сур'эзна. Усе вочы былі скіраваны на Пятра.

Ён гаварыў далей:

— Мы верылі, што дзейнічалі як сапраўдныя сацыялісты. Сёння мы ўсё разумеем лепей. Хай мы і памыляліся — але лічылі сваім абавязкам рабіць гэтак і толькі гэтак.

— Кінь ты, усё было як трэба, — сказаў Вуж. — У фанабэрыстых свінняў проста было замнога рэчаў, а шмат хто з беднякоў без нашай дапамогі памёр бы з голаду.

Пётр міжволі кіўнуў.

— Што ні кажы — а ўсё было так добра, і таму развітвацца з ім так цяжка. Але цяпер мы ўжо не дзеці. Цяпер мы члены Саюза сацыялістычнай моладзі...

(Вучоны адтапырыў губы. «Левае крыло».)

— ...і перад намі стаяць вялікія задачы.— Ён перавёў дыханне.— Можна, хто з шаноўных вучняў хоча яшчэ што сказаць?..

— Go ahead <sup>1</sup>, Пётр!

Пётр пачакаў крыху, а потым цвёрда і разам з тым расчулена ўсміхаючыся сказаў, як дарослы, што ўспамінае пра свае юнацкія штукі:

— Тады аб'яўляю Таёмнае таварыства Ісусавых вучняў распушчаным.

Яны неахвотна ўсталі з месцаў. Усё кончылася вельмі ўжо хутка. Мышка старанна прыгладзіў рукою коратка пастрыжаныя валасы і агледзеўся на бакі, быццам чагосьці шукаў. Але ў сутарэнні нічога карыснага не асталася. Ён пагушыў абедзве свечкі і ўзяў з сабою агаркі — яны маглі згадзіцца яму для асвятлення пукатай бочкі-спальні.

У сутарэнні стала цёмна, хоць вока выкалі. Яны апошні раз паднімаліся па трыццаці сцёртых прыступках. Дзякоў сын замкнуў нізкія дубовыя дзверы. На забытыя магілы манастырскіх могілак яшчэ падалі промні вячэрняга сонца.

Хлапчукі ішлі ўздоўж берага па набярэжнай. Каля жалезнага кольца, да якога рыбак Кройцгюгель трыццаць пяць гадоў прывязваў сваю лодку, яны спыніліся. Дзякоў сын падаў Пятру вялізны, у чвэрць метра даўжынёю, ключ ад сутарэння.

Пётр шпурнуў яго далёка ў ваду і сур'ёзна сказаў:

— Запомніце гэтае месца. Тут, каля гэтага кольца, мы збяромся зноў праз дзесяць гадоў. Сёння 5 кастрычніка 1947 года. Я прапаную дастаць ключ 5 кастрычніка 1957 года. Пасля гэтага яшчэ раз спусцімся ў сутарэнне і правядзём пасяджэнне... Што будзе праз дзесяць гадоў?

Катарына прасунула руку Вужу пад паху, прыціснулася да яго плечуком і аблізнула губы:

— Што будзе праз дзесяць гадоў у Германіі?

Яны пайшлі далей. Сцямнела. На чатырох вуглах

---

<sup>1</sup> Давай далей (англ.).

агароджанага жэрдкамі пляца гарэлі агні. Ускінуўшы на плечы, як ружжы, драўляныя палкі, Шарфаў атрад праводзіў страявыя заняткі. Цяжкаатлетаў СА за гэты час стала дзевяноста чалавек. На іх былі белыя трыко і белыя кароткія штаны. Шарф падаваў каманды. Яны толькі што зрабілі паварот і цяпер стаялі смірна ў святле агнёў — доўгі рад, з драўлянымі палкамі, узятымі на каравул. Вучні спыніліся каля агароджанага пляца. Нішто не варушылася, і было ціха.



**Франк Л.**

**Ф 83** Ісусавы вучні: Раман/Пер. з ням. Г. і У. Чапегі; Прадм. У. Чапегі.— Мн.: Маст. літ., 1989.— 212 с., [1] л. партр.— (Б-ка замеж. прозы).

ISBN 5-340-00174-1 (беларус.).

Франк Л. Ученики Иисуса: Роман

Раман пісьменніка з ФРГ Леангарда Франка (1882—1961) — адзін з першых еўрапейскіх твораў пра пагрозу рэваншызму ў ФРГ. Твор рэзкай антыфашысцкай накіраванасці.

**Ф** 4703010100—054  
М 302(03)—89 168—88

**ББК 84.4Г**

*Літаратурна-художественное издание*

**Франк Леонгард**  
**УЧЕНИКИ ИИСУСА**

Роман

Минск, издательство «Мастацкая літаратура»  
На белорусском языке

*Літаратурна-мастацкае выданне*

**Франк Леангард**  
**ІСУСАВЫ ВУЧНІ**

Раман

Рэдактар *І. А. Скрыган*. Мастак *У. І. Сытчанка*. Мастацкі рэдактар *А. І. Цароў*. Тэхнічны рэдактар *Г. П. Тарасевіч*. Карэктар *Я. Ф. Харко*.

ІВ № 2613

Здадзена ў набор 04.01.88. Падп. да друку 23.12.88. Фармат 70×100<sup>1/32</sup>. Папера друк. № 1. Гарнітура школьная. Высокі друк. Ум. друк. арк. 8,78+0,08 укл. Ум. фарб.-адб. 8,98. Ул.-выд. арк. 9,67. Тыраж 8500 экз. Зак. 1085. Цана 1 р. 10 к.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбінат МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.

**ВЫДАВЕЦТВА**  
**«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»**

---

*Чытайце творы з серыі*  
*«Бібліятэка замежнай прозы»*  
*ў перакладзе на беларускую мову*

**Карсан Маккалерс**

**БАЛАДА ПРА СУМНАЕ КАФЭ**

*Аповесці (ЗША)*

**Юліян Крашэўскі**

**ХАТА ЗА ВЕСКАЙ**

*Аповесць (Польшча)*

**Альберта Маравія**

**ПАГАРДА**

*Раман (Італія)*



1 р. 10 к.

